

Ю. Ю. Свідерський
Т. В. Ладиченко
Н. Ю. Романишин

ІСТОРІЯ КРАЇНИ

7

ІСТОРІЯ

ВИНИКНЕННЯ
та РОЗВИТОК
КИЇВСЬКОЇ РУСІ

КИЇВСЬКА РУСЬ
наприкінці X століття —
у першій половині
XI століття

КИЇВСЬКА РУСЬ
у другій половині
XI століття —
першій половині
XIII століття

Ю. Ю. Свідерський
Т. В. Ладиченко
Н. Ю. Романишин

УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА
ДЕРЖАВА

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО
КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ
(друга половина XIV століття —
XV століття)

УДК 373.5:94(477)+94(477)](075.3)
ББК 63.3(4УКР)я721
С24

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-2210 від 28.04.2007)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Застосовуємо золотий запас знань

Працюємо з історичними поняттями,
термінами, датами і картами

Поміркуймо разом

Працюймо творчо

Підручник містить навчальний матеріал з історії нашої Батьківщини, починаючи від середини I тисячоліття і до кінця XV століття.

Основний навчальний матеріал поданий згідно із чинною програмою Міністерства освіти і науки з історії України. Матеріал супроводжується рубриками «Історичні цікавинки», «Історичні джерела», у яких наведені дані про давньоруські міста, історичні особи. Глибше осягнути багатовікову історію нашої держави допоможуть уривки з історичних документів, численні ілюстрації, карти, схеми.

Запитання та завдання, зорієнтовані на вікові особливості семи-класників, а отже, сприятимуть ґрунтовному засвоєнню навчального матеріалу.

Свідерський Ю. Ю., Ладиченко Т. В., Романишин Н. Ю.

С24 Історія України: Підруч. для 7 кл. — К.: Грамота, 2007. — 272 с.: іл.

ISBN 978-966-349-058-8

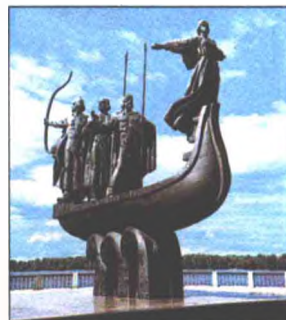
ББК 63.3(4УКР)я721

ISBN 978-966-349-058-8

© Свідерський Ю. Ю., Ладиченко Т. В.,
Романишин Н. Ю., 2007
© Грамота, 2007

Зміст

§ 1. Вступ	7
ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ	14
§ 2. Східні слов'яни та їхні сусіди	17
§ 3. Витоки Київської Русі	29
§ 4. Київська Русь за часів княгині Ольги та князя Святослава	37
§ 5. Суспільний устрій Київської Русі в IX–X століттях	47
Узагальнення за темою «Виникнення та розвиток Київської Русі»	53
КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — у першій половині XI століття	54
§ 6. Володимир Великий	57
§ 7. Київська Русь за часів князя Ярослава Мудрого	68
§ 8. Політичний і соціальний устрій Київської Русі. Розвиток господарства	78
§ 9. Культура Київської Русі наприкінці X століття — у першій половині XI століття	87
Узагальнення за темою «Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI століття»	96
КИЇВСЬКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI СТОЛІТТЯ — першій половині XIII століття	98
§ 10. Київська держава за Ярославичів	100
§ 11. Володимир Мономах і Мстислав Володимирович	109
§ 12. Політичний і соціально-економічний розвиток удільних князівств середини XII століття — першої половини XIII століття	117
§ 13. Політичний і соціально-економічний розвиток Галицького й Волинського князівств	129
§ 14. Культура Київської Русі періоду політичної роздробленості	134
Узагальнення за темою «Київська Русь у другій половині XI століття — першій половині XIII століття»	143

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА 161

§ 15. Утворення Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславича	147
§ 16. Монгольська навала на українські землі	153
§ 17. Розквіт Галицько-Волинської держави за Данила Галицького та його наступників ..	162
§ 18. Останні галицько-волинські князі. Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за галицько-волинську спадщину	168
§ 19. Культура Галицько-Волинської держави. Історичне значення Галицько-Волинської держави	173
Узагальнення за темою «Галицько-Волинська держава»	179

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у складі ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО та інших держав (друга половина XIV століття — XV століття) 180

§ 20. Поширення влади польського короля та литовських князів на українські землі	183
§ 21. Українські землі у складі Великого князівства Литовського	188
§ 22. Українські землі у складі Угорщини, Молдовського князівства, Московської держави та Кримського ханату	194
§ 23. Соціальний устрій в Україні	205
§ 24. Господарське життя в Україні	211
§ 25. Особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV століття — XV століття	218
Узагальнення за темою «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV століття — XV століття)»	227

Перед тим, як вирушити далі 228

Додатки

Історія навколо нас.

Додатковий навчальний матеріал 229

§ 1. Вступ

Минулого навчального року ви здійснили захопливу подорож у часі — побачили перших людей, спостерігали, як утворювалися й зникали держави, цивілізації. Відстані ви подолали величезні — мільйони років, а путівником був підручник «Історія Стародавнього світу». Отже, з першою складовою науки «Все-світня історія» — «Історією Стародавнього світу» ви вже ґрунтовно ознайомилися. Відомості, отримані під час вивчення цієї науки, стануть основою історичних знань на все життя, допоможуть досягнути інші шкільні предмети — зарубіжну й українську літератури, географію, правознавство тощо.

У цьому навчальному році ви вивчатимете дві історичні дисципліни — «Історія України» та «Історія середніх віків». Спільною рисою цих предметів є те, що вони вивчають добу Середньовіччя, а різняться тим, що *історія середніх віків* висвітлює історію зарубіжних країн, а *історія України* — нашої Батьківщини.

Мандруючи Стародавнім світом, ви зрозуміли, що історія України є складовою минулого всього людства. На її теренах майже *мільйон років тому з'явилися первісні люди*. Найдавнішими розвиненими суспільними утвореннями були землеробсько-скотарські *племена трипільської культури*, яка є однією з найрозвиненіших давніх аграрних цивілізацій. З часом її змінила *скіфо-сарматська доба*. Безперервний плін історії на узбережжі Понта Евксинського продовжили *античні міста-держави*. Під час Великого переселення народів як самостійна етнічна спільнота сформувалися *слов'яни*.

Найдавніші петрогліфи на теренах України
(історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна Могила»,
м. Мелітополь)

Стародавній Світ до середини V ст.	6 клас
Середньовічна Україна V–XV ст.	7 клас
Україна за Нових часів XVI – друга половина XVIII ст.	8 клас
кінець XVIII – XIX ст.	9 клас
Новітня історія України 1900–1920 рр.	10 клас
1921–початок 1950-х рр.	11 клас
1953–початок XXI ст.	12 клас

До яких археологічних культур належать ці знахідки?

Скіфське золото.
Фрагмент пекторалі
з кургану Товста Могила
(Дніпропетровська обл.)

Як на вашу думку,
чи можна скласти повне
уявлення про життя
скіфів, досліджуючи
тільки одну знахідку
тієї доби — знамениту
пектораль
з Товстої Могили?
Чому?

Фрагмент розпису
склепу Деметри

У цьому році мандрівка продовжується: ми спостерігатимемо за розвитком нашої країни, а дороговказом буде підручник «Історія України», який ви тримаєте в руках. Навчатися за ним, сподіваємося, буде цікаво й легко, тому що правила не змінилися. Так само, як і в минулому році, найперше слід прочитати параграф, що має певну назву. Зміст параграфа поділено на частини, які також мають свої номер і назву, — це свого роду зупинки в часі. В оповіді про події минулого **виділені** імена історичних осіб, назви місця події та дати, а також нові терміни, пояснення яких подається на берегах сторінки. Слова або речення, що мають особливе значення, виділені *курсивом*. Прочитавши параграф, слід відповісти на запитання, виконати завдання, подані наприкінці параграфа. Якщо ви були уважними, то неодмінно це зробите — у тексті є всі необхідні відомості, а у вас — неабияка уява та здатність зіставляти, аналізувати, робити висновки.

Запитання та завдання на початку параграфа нагадують уже відоме вам і допоможуть досягнути нове. Є в підручнику й уривки з історичних джерел. Досліджувати їх, уявляючи себе істориком, надзвичайно цікаво й корисно — це розвиває логічне мислення, яке дуже потрібне в житті. Ще в книзі є додатки: хронологічна таблиця, короткий словник необхідних вам історичних термінів та інше.

*Про що свідчать
археологічні знахідки
в Ольвії?*

Крім тексту, в підручнику є чимало ілюстрацій і карт. Опрацювання цих матеріалів дозволить удосконалити навички розуміння перебігу історичних подій, виконувати завдання з картами. Репродукції мініатюр, гравюр, фресок, мозаїк, створених сотні років тому, слугуватимуть додатковим джерелом знань з історії, а от малюнки сучасних художників — це їхня власна інтерпретація (тобто бачення) історичних подій. Тому такі малюнки дещо умовні: можливо, художник іноді прикрашає життя середньовічних людей, їхній зовнішній вигляд і побут. Тому ви маєте дивитися на будь-яку ілюстрацію очима дослідника, уміти визначати, що в малюнку художника відповідає духу епохи, а що є його власним баченням.

Крім підручника, в опануванні навчального курсу стануть у пригоді робочі зошити та матеріали для тематичного оцінювання. Поглиблють ваші знання з українського середньовіччя і книги для читання, у яких зібрані уривки з історичних джерел, художніх творів, наукових праць, написаних ученими-дослідниками.

Дуже важливо вміти користуватися енциклопедичними словниками, насамперед історичними. Наприкінці вашого підручника, у додатках, подано довідкові матеріали, зокрема, перелік літератури, який допоможе поглибити знання з історії України.

Якщо раніше джерелами для вивчення дописемної історії давніх слов'ян були переважно матеріали археології, історичного мовознавства та інших наук, то з часів поширення християнської релігії наші предки, опанувавши грамоту, залишили нам писемні реліквії. І тепер ми можемо почерпнути цікаві відомості про слов'ян не лише з творів грецьких, римських та арабських авторів,

Монети Херсонеса

*Які різновиди стародавніх
грошей вам відомі?
Які з них були в обігу
в наших давніх предків?*

а й зі східнослов'янських. У період середньовіччя з'являються вітчизняні писемні історичні джерела: літописи, написи на стінах (графіті), камені і навіть на березовій корі — так звані берестяні грамоти. Писемні повідомлення стають найважливішими джерелами інформації про життя наших пращурів.

Як бачимо, історія нашої Батьківщини за часів середніх віків не лише ближча до нас хронологічно. Вона спирається на ширше коло історичних джерел.

Безумовно, переважну більшість із вас приваблять електронні засоби навчання, зокрема атласи цього періоду.

Певну допомогу може надати й новий ваш друг — Інтернет (хоча до багатьох відомостей з цього джерела слід ставитися з певним застереженням). Додаткову інформацію, історичні цікавинки можна розшукати на таких сайтах:

www.history.org.ua

www.ukrhistory.narod.ru

www.serg-klymenko.narod.ru

www.ad-astra.chat.ru

www.ancient.holm.ru

www.litopys.org.ua

www.uk.wikipedia.org

Ви вже знаєте, що термін «історія» у перекладі з грецької мови означає «розповідь про те, що було». Минулого навчального року ви вивчали історію первісного суспільства. Ознайомились із життям та побутом найдавніших людей на території України. Дізналися про племена й народи, що жили на теренах сучасної України і назви яких дійшли до наших днів — кімерійців, скіфів, сарматів, давніх греків і римлян. Ці, колись могутні й численні народи, займалися скотарством і обробляли землю, торгували і воювали, поклонялися своїм богам. Вони вміли виготовляти знаряддя праці й зброю, речі домашнього вжитку та прикраси, які й досі дивують нас своєю довершеною красою.

Найсильніші й найхоробріші серед давніх воїнів ставали вождями племен, підкорювали своїй владі сусідів, багатіли. Відбувалося розшарування первісного суспільства на багатих, бідних і знедолених полонених, яких перетворювали на безправних рабів. Відбувся поділ праці. З'явилися скотарі, землероби, ремісники, торговці. Вищою верствою були воїни.

На зручних для оборони чи торгівлі місцях або там, де були поклади корисних копалин, виникали

Збруцький ідол — статуя давньослов'янського бога, знайдена 1848 р. у річці Збруч (Західна Україна)

Про поширення якої релігії в давніх слов'ян свідчить ця знахідка?

великі поселення — зародки нинішніх міст. Таким чином складались передумови утворення ранніх держав.

Держави, як і всі інші історичні явища, мають свій початок, переживають періоди становлення, розквіту й занепаду. Так зникли колись квітучі давньогрецькі міста-держави, занепадала і загинула під ударами варварів могутня Римська імперія.

Часи після падіння Західної Римської імперії в V ст. н. е. до кінця XV ст. виділяють в окремий період історії, який називають **Середньовіччям**, або **Середніми віками**. Він тривав порівняно недовго — усього близько тисячі років. Для історії України цей період дуже важливий і цікавий. Розпочинається він подіями Великого переселення народів, коли слов'яни заселили територію нинішньої України. А закінчується об'єднанням двох держав — Польської та Литовсько-Руської, у результаті якого значна частина українських земель увійшла до складу Польщі. Окремі північно-східні території опинились у складі Московської держави, а Закарпаття відійшло до Угорщини, Буковина — до Молдовського князівства.

Фрагмент житла часів черняхівської культури

Пам'ятки культури найдавнішої та середньовічної доби на теренах України

КАРТА СВІТУ в 1000 р.

ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН

Золота маска. Знайдена на північному узбережжі Перу. X–XIV ст.

Стела з культовою сценою. V–IX ст. Гватемала

У нинішньому навчальному році йтиметься про історію нашого народу, про утворення і розвиток Київської Русі та її наступниці — Галицько-Волинської держави. Ви дізнаєтесь про могутніх і хоробрих князів і королів, їхні перемоги й поразки, про вмілих майстрів, про життя, побут, звичаї та вірування пересічних людей — селян і ремісників.

Українська земля стала Батьківщиною українців і росіян, кримських татар і євреїв, греків і караїмів, угорців і румун, молдован і білорусів, поляків і вірмен — усіх, хто волею долі пов'язав своє життя з історією України, кого вона прихистила так само, як своїх дочок і синів. Історія України — це спільна історія всього українського народу.

Отже, ви готові продовжувати мандрівку в часі? Рушаймо — попереду українське середньовіччя.

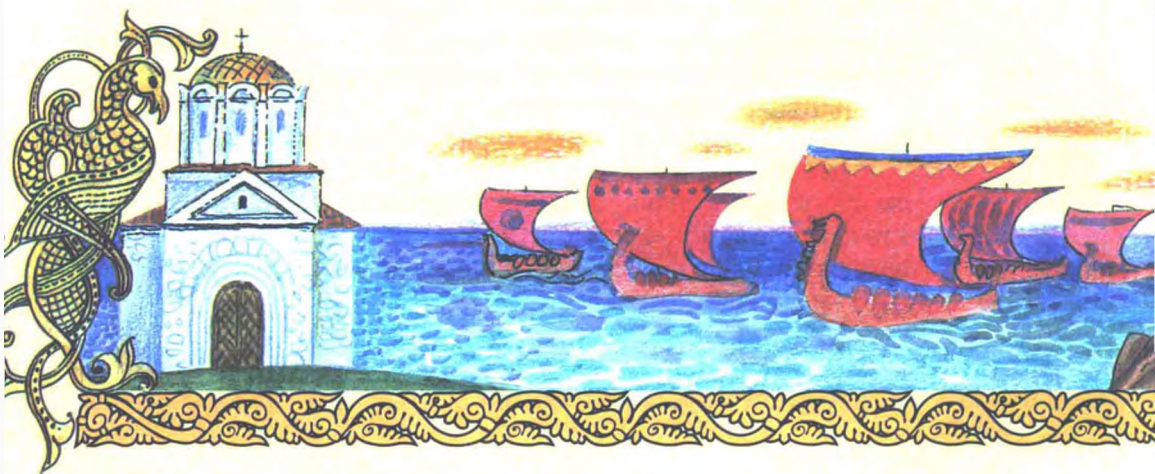

1. Розгляньте малюнки на сторінках 7–11. До яких періодів стародавньої історії України вони належать?
2. Пригадайте та покажіть на карті, де жили трипільці, скіфи, а також, де були розташовані античні міста-держави Причорномор'я.
3. Що є предметом вивчення курсів «Історія України» та «Історія середніх віків»?
4. Назвіть хронологічні межі доби Середньовіччя.
5. Пригадайте, яким чином, у якій послідовності ви ознайомлюєтеся з новим підручником. На що ви звертаєте увагу найперше?
  - а) Чи пам'ятаєте, де розміщені в підручнику його складові — обкладинка, форзаци, титул, шмуцтитули (сторінки, що розпочинають окремі теми), зміст, додатки? Чим, на вашу думку, пов'язані усі складові книги? Чи випадкові на них ілюстрації, написи тощо?
  - б) Чи звертаєте ви увагу на інформацію, подану на звороті титульної сторінки, а також на останній сторінці книги?
  - в) Чи важливим розділом вашого підручника є *Додатки*? Чому?
  - г) Складіть невелику розповідь-пораду про те, як слід ознайомлюватися з новим підручником, щоб навчання за ним було ефективним, цікавим і корисним.
6. Пригадайте, що вам відомо з історії Стародавнього світу (6 клас) про найдавніші часи українських земель. Складіть маршрут екскурсії «Найдавніші історичні пам'ятки на теренах України».
7. Уважно розгляньте карту на с. 12. Про які держави чи народи з тих, що ви не вивчали на уроках історії в 5 і 6 класах, вам щось відомо? Що саме і звідки?

У цьому розділі ви дізнаєтеся про життя східних слов'ян у V–X ст. н. е., їхні заняття, вірування, побут.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- *проаналізувати* процес утворення держави, якій сучасники дали назву «Русь», а історики пізніших часів називали «Київська Русь»;
- *схарактеризувати* діяльність перших київських володарів: Кия, Аскольда і Діра, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава;
- *використовувати* дані різних джерел, поданих у підручнику, — як текстових, так і художніх, відрізняючи історичні факти від уяви їхніх авторів;
- *показати* на карті напрямки Великого переселення слов'ян, кордони Київської держави, що постійно розширювались, напрямки походів київських князів;
- *застосовувати й пояснювати* на прикладах поняття та терміни «Велике переселення слов'ян», «східнослов'янські племінні союзи», «держави», «князь», «Русь», «Київська Русь», «християнство» тощо.

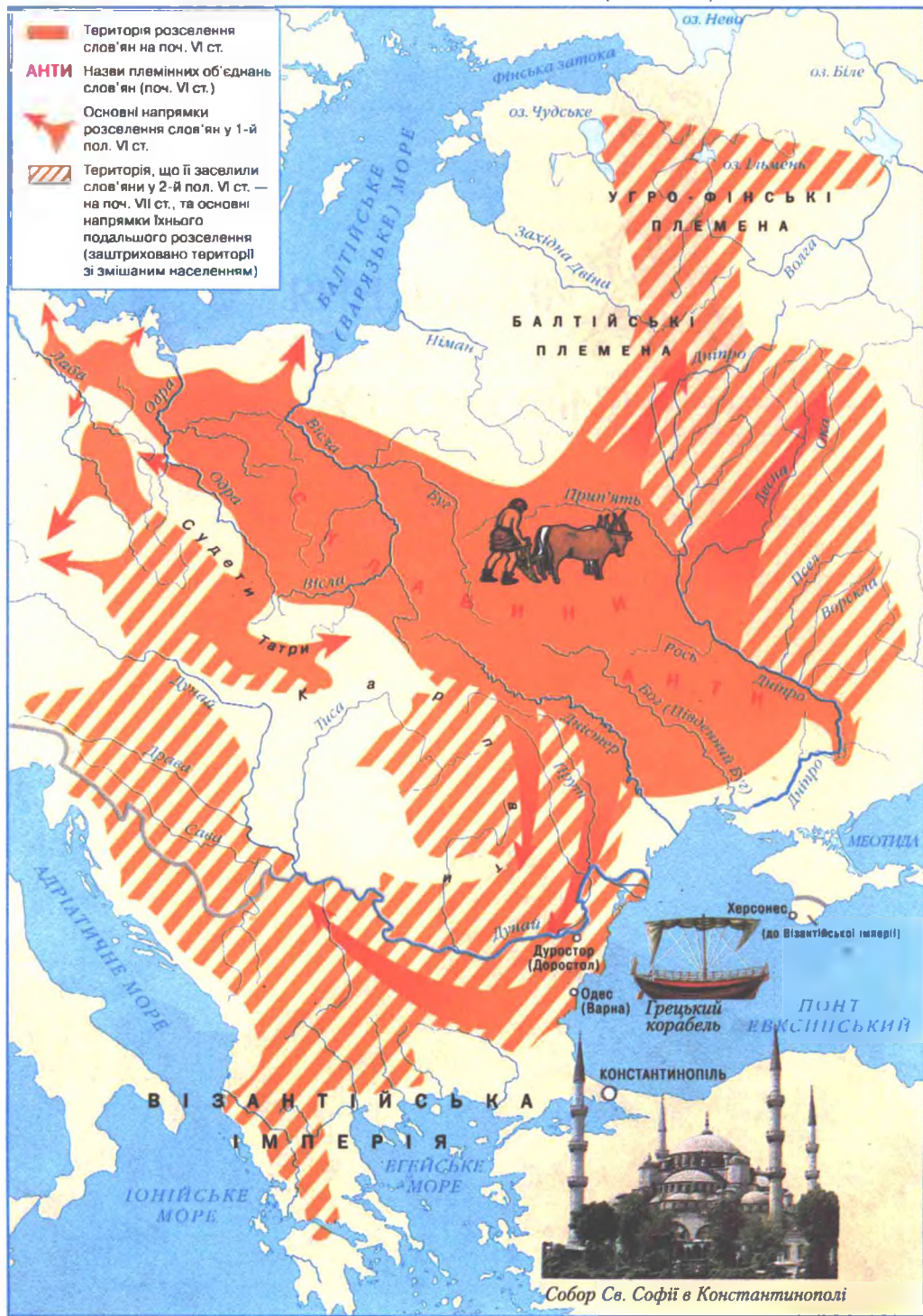

ЛИНИКНЕННЯ
та РОЗВИТОК
КИЇВСЬКОЇ РУСИ

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН (VI–VII ст.)

§ 2. Східні слов'яни та їхні сусіди

1. Яка визначна подія на межі стародавніх часів і середньовіччя об'єднує такі історичні та географічні поняття: *Європа, Центральна Азія, Скандинавія, гуни, готи, анти, слов'яни, варвари, авари, Дунай, Дністер, Дніпро, III–VII ст.*? Дайте йому визначення.

1. Слов'яни під час Великого переселення народів

У III–VII ст. н. е. відбувались процеси, названі істориками **Великим переселенням народів**. Це були масові переміщення (міграція) германських, слов'янських, сарматських та інших племен і їх вторгнення на територію Римської імперії.

Велике переселення народів поклало початок формуванню сучасних народів на землях, де вони проживають досі. Цей період вважають межею між історією Стародавнього світу і середніх віків.

Які ж причини Великого переселення народів?

Їх кілька. Серед них — зміни клімату, що впливали на врожайність, а це, у свою чергу, спричиняло кількісні зміни населення. До цього слід додати успіхи в розвитку сільського господарства після впровадження залізних знарядь праці, що також сприяло збільшенню числа людей і перенаселенню окремих територій.

Іншою групою причин називають події всередині племен: боротьба за владу і витіснення переможених за межі своїх земель, утворення воєнної знаті, яка прагне військової здобичі та нових, підвладних їй територій.

Початком Великого переселення народів був рух на південь германських племен готів. У першій половині III ст. готи прийшли через землі слов'ян у Північне Причорномор'я. Готські племена осіли в пониззі Дніпра. Їх називали остготами (східними готами). Частина готів оселилася між Дніпром та Дунаєм. Ці племена називали вестготами (західними готами).

В античних авторів знаходимо відомості, що близько 260 р. готи захопили ряд античних міст: Ольвію, Тіру та Боспорську державу. Вони утворили на північ від Чорного моря свою державу.

Східні слов'яни створили об'єднання — **Антський Союз**, якому були властиві певні ознаки держави. Слов'яни-анти вели осілий спосіб життя, основними їхніми заняттями були землеробство, скотарство, рибальство, мисливство, бортництво. Вони знали різні ремесла, зокрема, виготовляли вироби із заліза (не тільки зброю, а й сільськогосподарське знаряддя), були добрими ювелірами й гончарами; вели жваву торгівлю, вирушаючи задля цього в подорожі до далеких країн.

Стародавні автори свідчать, що анти були союзниками гунів у боротьбі з готами та у походах на Візантію. В IV ст. готи, яких розбили гуни, відійшли в Нижнє Подунав'я, а певна їх частина — у Крим.

АНТИ —

слов'янські племена, які в IV ст. розселилися на території між річками Дністер і Дніпро. Остання згадка про антив у писемних джерелах датується 602 р.

ГУНИ —

тюркомовні кочові племена, що в IV ст. прийшли зі сходу в Північне Причорномор'я.

Коли в антські землі вторглися готи, **вождь антів Бож** (IV ст.) сформував потужне військо і виступив супроти ворога. Війна затягнулася на кілька років. У перший її період анти дощенту розгромили готів, але даремно раділи отриманій перемозі. Адже незабаром (375 р.) готський вождь Вінитарій зібрав нове військо і знову напав на них. Цього разу готи перемогли. Їхня розправа над антами була лютою — багатьох вони вирізали, забрали в неволю. Захоплених у полон Божа, його синів і 70 старійшин піддали тортурам і знищили. Але плодами перемоги насолодитися Вінитарій не встиг: у 376 р. він зазнав поразки від гунів. А Божа протягом тривалого часу народ оспівував у піснях, про що свідчить унікальна пам'ятка давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім», з якою ви ознайомитеся трохи пізніше.

Вершник-гун

Свідченням чого є цей малюнок?

АВА́РИ – кочовики, об'єднані у великий племінний союз, основу якого складали тюркомовні племена.

КАГАНАТ – держава в тюркських народів на чолі якої стояв **каган**.

У V ст. племена гунів досягли найвищої могутності. Тривалий час вони на чолі з Аттилою (**434–453 рр.**) панували над усією Східною та Центральною Європою. Римська імперія та Візантія змушені були відкуплятися золотом від гунів. Після смерті Аттили у 453 р. гунська держава почала занепадати і згодом остаточно розвалилася. Гуни розсіялися по різних територіях.

У VI ст. слов'янські племена зіткнулися з кочовиками — **аварами**. Просувалися вони на терени сучасної України з території Центральної Азії, а в 558 р. напали на населення Приазов'я. Відомо, що в 550-х — на початку 560-х рр. авари спустошили землі антів. На території колишньої римської провінції Паннонії (частина нинішньої Угорщини) авари створили у середині VI ст. свою державу. Вона називалася **Аварський каганат**. У VII–IX ст. аварська держава поступово занепадає. Однією з причин занепаду були невдалі війни проти Візантії, франків і слов'ян. У VII ст. слов'яни повністю витіснили аварів з Північного Причорномор'я.

Як бачимо, у вирі подій Великого переселення народів наші предки — слов'яни — не тільки не розчинилися серед інших племен, але й розширили свої території.

2. Розселення племінних союзів східних слов'ян на території України

Велике переселення слов'ян (середина I тис. н. е.) є складовою масштабного історичного процесу — Великого переселення народів. Про слов'ян писали в своїх наукових працях римляни Пліній, Корнелій Тацит (I–II ст. н. е.), грек Птолемей. Вони зазначали, що територія слов'янських племен розташована між річками Лаба (Ельба), Вісла і Дніпро, і називали їх **венедями**. Візантійські ж історики IV ст. н. е. називають слов'ян по-різному: **анти**, **склавини** (**склавени**).

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Подунав'я, Балканський півострів VI–VII ст.	Вільні після переселення германців землі, у межах р. Лаби (гори Татри, Судети, узбережжя Балтійського моря)	Лівий берег Дніпра, межі річчя Прип'яті та Західної Двіни, басейн верхньої Оки VIII–IX ст.
---	--	---

У результаті розселення сформувалися племена **східних, західних та південних слов'ян**, на основі яких пізніше виникли численні слов'янські народи.

Освоївши лівий берег Дніпра, слов'яни поступово заселяють північні й північно-східні землі, до цього зайняті *балтами й угро-фінами*.

На великій території — від Карпат до верхів'я Волги — формуються східнослов'янські племена та **племінні об'єднання (союзи)**. Ці нові утворення, на відміну від попередніх — склавинів і антів, об'єднують уже півтора десятка різних племінних груп.

БАЛТИ –

племена, що заселяли в I тис. н. е. територію від південно-західної Прибалтики до верхнього Придніпров'я і басейн р. Оки.

УТРО-ФІНИ –

племена, що розселилися на північний схід від місць проживання східних слов'ян.

*Так зобразив
стародавніх слов'ян
відомий український
художник Г. Якутович,
який ілюстрував переказ
«Повісті минулих літ»
Нестора Літописця*

*Подивіться уважно
на дерево-карту, що
на малюнку, і віднайдіть
назви слов'янських союзів.
Назви яких племінних
союзів художник не
помістив на малюнку?
Де ви їх позначили б?*

Це засвідчує наш найдавніший літопис «Повість минулих літ», у якому згадуються 15 племінних союзів. На території сучасної Білорусі та Росії розселилися *дреговичі, радимичі, в'ятичі, полочани, кривичі та ільменські словени*. Племінними об'єднаннями, з яких згодом сформувався український народ, були: *поляни, древл'яни, сівер'яни, тиверці, уличі, волиняни, дуліби й білі хорвати*

РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН У МЕЖАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ		
Племінне об'єднання	Територія розселення	Політичний центр
Поляни	середнє Подніпров'я, між річками Тетеревою і Россою	м. Київ
Древляни	південний басейн річок Прип'яті, Горині, західний берег Дніпра, північний басейн Тетерева	м. Іскоростень
Сівер'яни	на схід від середньої течії Дніпра, басейн нижньої Десни, Сули, Псла і Ворскли аж до верхів'їв Сіверського Дінця	м. Чернігів, м. Новгород-Сіверський
Тиверці	між нижніми течіями Дністра і Прута аж до Чорного моря	фортеця Білгород над Дністром
Уличі	між нижнім Дністром, Південним Бугом (Богом) і Дніпром	місто-порт Олешня в пониззі Дніпра
Волиняни, дуліби, бужани	басейн р. Західний Буг	м. Волинь (Волень), м. Теревовля, м. Бужеськ
Білі хорвати	Карпати, басейн Верхнього Дністра	м. Ужгород

І С Т О Р И Ч Н І   А Ж Е Р Е Л А

Прокопій Кесарійський' про життя слов'ян і антив у книзі «Війна з готами»

Ці племена, слов'яни та анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, вважають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і чинять інші священні обряди. Жодного впливу долі зовсім не визнають.

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розмішених одна від одної, і часто змінюють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дртики; панцирів вони не одягають; дехто виходить на битву... у дуже коротких штанах, що закривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русаве і не переходить у чорне, а рудувате...

1. Пригадайте визначення терміну *демократія*.
2. Назвіть ім'я слов'янського бога-громовержця, якого згадує автор.
3. Яке, на вашу думку, ставлення автора до слов'ян і антив? Із яких його висловлювань це випливає?

¹ Прокопій Кесарійський (VI ст. н. е.) — видатний візантійський історик, автор «Історії війн Юстиніана» (8 книг); радник візантійського полководця Велізарія. Слов'янами він називає племена, які жили на Волині, а антами — у Подніпров'ї.

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ у VIII ст. – середині IX ст.

3. Сусіди східнослов'янських племен

Значний вплив на життя і суспільний розвиток східнослов'янських племен справили сусідні народи.

На південному сході сусідами східних слов'ян були **хозари** — напівкочові племена тюркського походження. У середині VI ст. у Прикаспії та Приазов'ї утворилася нова держава — **Хозарський каганат**. Столицею її спочатку було місто **Семендер** (на території сучасного Дагестану), а із середини VIII ст. — **Ітіль** у пониззі Волги. Панівну верхівку в Хозарії складали переважно хозари та євреї. Але серед простого люду були і булгари, і слов'яни, і тюрки.

ІТІЛЬ — столиця Хозарської держави (каганату); була розташована на обох берегах Волги і на острові в її пониззі; нині — розкопане городище за 15 км на північ від м. Астрахані (Росія); за стародавніми описами, Ітіль був оточений п'ятикутним укріпленням муром.

Хозари були войовничим народом. Вони підкорили чимало різних племен, зокрема аланів, угрів та булгарів, які в ті часи жили на Волзі. Влада Хозарського каганату поширилась і на деякі східнослов'янські племена — сіверян, в'ятичів, радимичів. Тривалий час аж до 60-х рр. IX ст. ці племена мусили платити данину хозарам. Залежали від них і поляни.

Столиця Хозарського каганату була розташована на перехресті міжнародних торговельних шляхів. Найбільш важливим був *Волзький шлях*, що з'єднував Європу з країнами Передньої Азії. Панівна верхівка в каганаті багатіла, збираючи мито з товарів, що йшли через Ітіль. Іншим джерелом збагачення хозарських володарів та наближених до них були грабіжницькі набіги на сусідні народи.

Східні слов'яни вели з хозарами запеклу й тривалу боротьбу. Розпочалася вона ще до утворення Київської держави, коли, за словами літописця, замість данини поляни передали хозарам мечі.

*М. Періх.
Заморські гості*

Чому воїни, зображені художником, розміщували свої щити на бортах човнів?

Починаючи із VII ст., хозари поширюють свою експансію, зокрема вони захопили протоку Боспор і збудували з обох боків фортеці, а згодом запанували і в Криму. У середині VIII ст. хозари захопили *Сугдею* (нині місто Судак у Криму). Були часи, коли вони володіли навіть Херсонесом. Південь Криму належав Візантії, тут зіштовхнулись її інтереси з інтересами хозарів. У VI–VII ст. в Криму з'явилися слов'яни. Отже, *на півдні сусідами східних слов'ян були і хозари, і візантійці*.

На *північному заході сусідами східних слов'ян були вікінги, або нормани* (північні люди). Слов'яни називали їх **варягами**. Їхня батьківщина — землі сучасної Данії, Швеції та Норвегії. Позбавлені спадщини, молодші сини родів збирались у ватаги воїнів-розбійників і на легких вітрильниках ішли на південний захід — до берегів Англії, Франції, Португалії або на південний схід — до слов'янських земель. Військові грабунки і захоплення полонених, яких згодом продавали в рабство, були їхнім промислом. (Грунтовніше про це ви дізнаєтесь на уроках з історії середніх віків).

З IX ст. варяги освоїли торговельний шлях, що отримав назву «Із Варяг у Греки». З озера Ільмень малими річками і волоком їхні човни діставалися до верхів'я Дніпра, а Дніпром — до Чорного моря і візантійських володінь. Варяги — воїни і купці — відіграли певну роль в історії давньоруської держави.

4. Етнічні й державотворчі процеси в період утворення Київської Русі

Розселення слов'ян на території сучасної України розпочалося наприкінці V ст. і тривало до IX ст. Східні слов'яни жили племенами, що склалися спочатку з родових общин, а пізніше — сусідських. Влада в племенах належала **князю**, що опирався на **воїнів-дружинників**. Племена об'єднувалися в **союзи племен**. У літописах зазначено, що східнослов'янські племінні союзи «жили осібно і володіли родами своїми, і жили кожен із родом своїм на своїх місцях». Усі вони «мали свої звичаї і закони отців (предків) своїх, і заповіти, кожен — свій норів». Справедливість слів літописця підтвердила археологія. Знахідки східнослов'янських старожитностей підтверджують характерні місцеві особливості. Вони стосуються обряду поховання, прикрас, які властиві тільки якомусь одному племені й не трапляються в іншого, тощо.

ВÓЛОК — місце найбільшого зближення двох судноплавних річок, де суходолом перетягали (волочили) від однієї до іншої човни та вантажі.

КНЯЗЬ — вождь племені, з появою держави — її правитель.

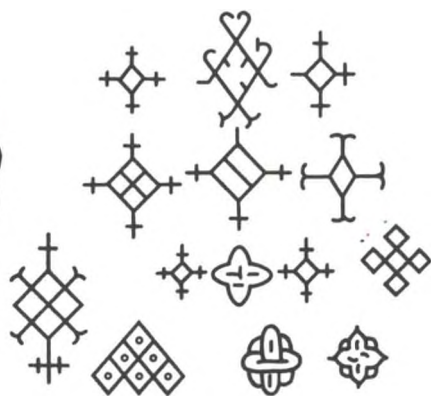
ДРУЖИНА — у Давній Русі озброєні загони, постійна військова сила князя.

Бронзові, срібні чи золоті жіночі прикраси, які вплітали у волосся на скронях або прикріплювали до головного убору. Були надзвичайно популярними в східних слов'янок

Зверніть увагу на сучасні жіночі прикраси.

Чи трапляються на них такі орнаменти?

Різновиди орнаменту, властиві прикрасам у східних слов'ян

УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Племінні союзи інколи об'єднувалися. Такі племінні об'єднання існували недовго, але вони були необхідним етапом розвитку на шляху до утворення держави. Так, перші східнослов'янські додержавні утворення на території України були пов'язані з проживанням тут **антів**. Згодом у VII ст. на Волині і Прикарпатті існувало сильне **дулібське об'єднання**.

У VIII–IX ст. племінні союзи переросли в утворення більш високого рівня — **племінні княжіння**. Ті княжіння вже мали більшість ознак державного устрою:

влада князя

укріплені міста-городища

приватна власність

майнова та соціальна нерівність

Племінні княжіння заклали фундамент східнослов'янської державності. Наймогутнішим було племінне княжіння **полян**, яке стало ядром формування Київської держави.

У літописі «Повість минулих літ» подана легенда про заснування Києва трьома братами: **Кієм**, **Щеком**, **Хорівом** і їхньою сестрою **Либіддю**, що походили зі східнослов'янського племені полян. Кий побував на службі у Візантії і там успішно боровся проти аварів. Після цього Кий заснував городок Києвець на Нижньому Дунаї, але там йому не вдалося закріпитися. Він повернувся в Подніпров'я і в другій половині VI ст. на київських пагорбах (Старокиївська, Замкова гори) заснував місто **Київ**.

Замкова гора.
Історична місцевість
Києва

Це місто було закладене в центрі розселення східнослов'янських племен. Північніше від Києва у Дніпро впадають річки Десна і Прип'ять. Тому Київ став містом-ключем до земель у верхів'ях Дніпра, Десни і Прип'яті. Землі навколо Києва були родючими, багатими на ліси, що дало можливість полянам будувати житла й укріплення, розвивати землеробство, скотарство, різноманітні ремесла. Зміни, що відбулися в господарському житті, стали важливою передумовою утворення держави. Київське князівство було тим центром, навколо якого почала формуватися давньоруська держава.

Правитель Новгорода (осередок північно-слов'янських племен) — варяг за походженням, Олег, підступно вбивши київського князя Аскольда і захопивши владу в Києві, об'єднав два центри східнослов'янських земель — південь і північ — Київ і Новгород. Так була започаткована держава, що отримала назву **Русь**.

Пізніше історики дали їй назву «Київська Русь», а в стародавніх документах державу називали *Руссю*, а її столицю — *Києвом*. Більшість населення Русі становили слов'яни. Разом з ними жили нормани, балти, болгари, сармати, угро-фіни та представники інших народностей, які разом складали населення Київської Русі.

Чому, на вашу думку, у самому центрі столиці, де кожний квадратний метр землі на вагу золота, кияни не забудували значну територію на Замковій горі? Яку роль відіграють пам'ятники в історії?

Пам'ятний знак
на Старокиївській горі
в Києві поблизу
Історичного музею

Откуда есть пошла
русская земля...

«Повість минулих літ» про засновників Києва

Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були вони мужами мудrimi й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря...

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися.

1. Який фрагмент літопису свідчить про походи Кия до Візантії?
2. На що вказує наявність двох версій біографії Кия? Чи міг він, на вашу думку, бути одночасно і князем, і перевізником?

*Пам'ятник засновникам
Києва став візитною
карткою столиці України.
Скульптор В. Бородай*

*Уважно розгляньте
фотографію. Опишіть,
як сучасний скульптор
зобразив легендарних
засновників Києва.
Хто з них, на вашу думку,
Кий?
За якими ознаками
ви це визначили?*

Заснування Києва

«Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь...»

Відлунням красивої легенди обдаровує нас літопис. Чарівною й ніжною уявляємо ми Либідь. Щоразу споряджала рідна сестра Либідь братів своїх Кия, Щека та Хорива в дорогу: чи то на полювання, чи то на війну. Потому непокоїлася за життя кожного. Адже за будь-якого кроку тодішнього часу на людину чатувала небезпека... Зате як радісно зустрічала Либідь братів, коли вони поверталися. Найбільше ж сестра зраділа, коли вони врешті повернулися додому із заснованого ними міста Києвця на Дунаї, присягнувшись, ніколи більше не вирушати в далекі краї...

Скупі відомості про князя Кия, залишені в писемних джерелах, дозволяють і досі дослідникам по-різному уявляти його образ: називати історичною чи легендарною особою, вважати засновником центру могутньої держави чи маленького городка, визнавати родовим князем чи простим перевізником.

1. Як називали слов'ян стародавні історики?
2. Пригадайте, що таке держава і які її ознаки.
3. Що таке додержавні утворення? Які східнослов'янські додержавні утворення вам відомі?
4. Покажіть на карті напрямки Великого переселення слов'ян.
5. Які східнослов'янські племена розселилися на теренах сучасної України? Замалуйте на контурній карті території, де осіли ці племена, зазначаючи географічні об'єкти, розташовані там.
6. Як ви вважаєте, чи однакові за змістом поняття «Велике переселення народів» і «Велике переселення слов'ян»? Відповідь обґрунтуйте.
7. Назвіть сусідів східних слов'ян. Як склалися стосунки між ними?
8. Прочитайте поданий нижче уривок з «Повісті минулих літ» і дайте відповіді на запитання.
  - а) Які події описані в уривку?
  - б) Якими є сучасні назви згаданих географічних об'єктів?
  - в) Що таке волоки? Дослідіть за картою (с. 21), де вони пролягали.

«...по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до ріки Ловоті можна увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю можна дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт море, у яке впадає Дніпро-ріка...»
9. Порівняйте процес утворення держави у слов'ян і народів Західної Європи, зокрема франків.

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА за КНЯЗЮВАННЯ ІГОРЯ, ОЛЬГИ та СВЯТОСЛАВА

§ 3. Витоки Київської Русі

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Літопис	а) епоха європейської історії та культури від кінця античної доби (V ст.) до XVI ст.;
2. Скандинавія	б) місто, що було розташоване на європейському березі протоки Боспор;
3. Середньовіччя	в) хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником;
4. Візантія	г) територія Північної Європи, яку заселяють норвежці, шведи;
5. Константинополь	е) Східна Римська імперія, рік утворення — 395.

1. Походження назви «Русь»

Походження слова «Русь» остаточно не з'ясоване. В учених-істориків є кілька версій походження слова «Русь», основними з них є три:

– від праслов'янського «руд», «рус», що означає «світлий, русий»; такої думки дотримуються прибічники слов'янського походження назви «Русь».

– від «росів» — сарматських племен, що змішались зі слов'янами й розселилися на Середньому Подніпров'ї вздовж річок *Рось, Росава, Роставиця* і входили до Антського союзу племен.

– від назви скандинавських племен (вікінгів, варягів): естонці їх називали «ротсі», а фіни — «руотсі»; слід за ними так почали називати їх також інші народи.

Найвірогіднішою видається версія, за якою термін «Русь» має скандинавське походження. На сході Європи скандинавів вабили великі ріки, через які можна було потрапити з Балтійського до Чорного моря (знаменитий шлях «із Варяг у Греки»). Він відкривав широкі можливості для торгівлі, яку вели скандинави. Купці-воїни везли на південь мед, віск, хутра, а також рабів. Прямуючи через східнослов'янські землі, вікінги або підкоряли навколишні племена, або вступали з ними у союзницькі відносини. Скандинавські вожді зобов'язувалися захищати східнослов'янські землі від нападників, чинити суди. Натомість місцеві слов'янські племена платили данину, яка сплачувалася на південь — до Візантії. Частина варягів осідала на східнослов'янських землях, змішуючись зі слов'янами.

Поступово назва «Русь» поширилася на всі східнослов'янські землі, а її мешканців почали називати «русичами».

САРМАТИ —
кочові іраномовні племена,
споріднені зі скіфами.

2. Перші київські володарі

Літописець Нестор у «Повісті минулих літ» розповідає, що першими скандинавськими князями, які прийшли на північні слов'янські землі, був **Рюрик** і два його брати, які швидко померли.

Одним з перших київських володарів, згідно з літописом, були **Аскольд** і **Дір**. «Повість минулих літ» подає про них доволі скупі відомості (див. текст історичного джерела на с. 30).

«Повість минулих літ» про Аскольда та Діра

І було в нього [Рюрика] два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?». А вони, [тамтешні жителі], сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді».

1. Як називався шлях, яким Аскольд і Дір збиралися йти до Цесарограда?
2. Чому жителі городка на Дніпрі прийняли за правителів Аскольда й Діра? Як називався цей «городок»?

Так уявляють нащадки
київського володаря
Аскольда

Вбивство київського
володаря Аскольда
новгородцями

Уважно розгляньте
історичну картину.
Порівняйте уривки
з літопису й сюжет
картини.

Яку назву ви дали б цій
картині?

«Повість минулих літ» про вбивство Аскольда

У рік 6390 [882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів... І прибули до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці ємо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. — І [тут] принесли Ігоря. — А се — син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське...

1. Знайдіть на карті (с. 19) назви племен, до яких належали воїни Олега. Які з племен не зазначені на карті? Де на ній ви розмістили б відповідні написи?

До нового державного об'єднання спочатку увійшли Новгородська земля і Київське князівство.

Під час свого правління в Києві Олег (882–912) значно розширив межі держави, основу якої складали племена *поляни*. До неї були приєднані *древляни*, *уличі*, *радимичі*, *кривичі* та *сіверяни*. Олег підкорив і північні неслов'янські племена — *чудь* і *мерю*.

Підпорядкування Києву сусідніх князівств дало Олегові можливість не лише збирати данину з нових земель, а й залучати їхні війська для спільних походів. Як загинув Олег, достеменно невідомо. Одна з версій щодо цього подана в «Повісті минулих літ». За іншими — Олег загинув під час походу на південно-східні землі.

Князь Олег, прозваний літописцями (а пізніше й письменниками) Віщим, став одним з найулюбленіших

Аскольдова могила в Києві.
Нині тут стоїть храм
Св. Миколи

Що вам відомо ще про це історичне місце?

«Повість минулих літ» про смерть Віщого Олега

...Спомянув він коня свого, що од нього, як прорекли були волхви, [прийдеться] померти Олегові. І призвав він старшого над конюхами, запитуючи: «Де є кінь мій, що його я поставив був годувати і берегти його?» А він сказав: «Умер». Олег тоді посміявся і вкорив віщуна, кажучи: «Несправедливо то говорять волхви, і все те — лжа єсть: кінь умер, а я живий». І повелів він осідлати коня: «Дай-но погляну я на кість його». І прийхав він на місце, де ото лежали ... кісті голі і череп голий, і зліз він з коня, [і] посміявся, мовлячи: «Чи од сього черепа смерть мені прийняти?» І наступив він ногою на череп, і, вивпавши [звідти], змія вжалила його в ногу. І з того розболівшись, він помер.

1. Який твір і якого автора на цю тему знайомий вам з уроків зарубіжної літератури? Зачитайте з цього твору уривок, що сподобався вам найбільше. Чи близько до тексту легенди з літопису автор описав смерть Олега?
2. Чи, на вашу думку, є ця літописна легенда достовірним історичним джерелом? Чи є в її тексті слова, що дають підстави сумніватися в її правдивості? Відповідь аргументуйте.

Так нащадки уявляють
київського володаря
Олега

П. Андрусів.
Похід Ігоря

Уважно розгляньте
історичну картину.
Що можна розповісти
за нею про військо
Ігоря?

ПЕЧЕНІГИ –
тюркські кочові племена,
що з IX ст. населяли
Північне Причорномор'я.

ПОЛЮДДЯ –
у давній Русі збирання
князем із дружиною
або його представниками
данини з підлеглого
населення.

У 943 р. Ігор здійснив похід у Закавказзя і заволодів багатими містами на Каспійському узбережжі. Це дало можливість київським купцям торгувати на Сході.

На час правління Ігоря припадають перші звістки в наших літописах про появу в південно-руських степах кочовиків-печенігів. Літопис повідомляє про першу збройну сутичку з ними, яка відбулася на початку X ст.

Військові походи приносили славу й багатство князеві й дружинній верхівці. Для забезпечення війська продовольством, зброєю, транспортними засобами було вирішено збільшити данину. Дань збиралася з населення шляхом так званого **полюддя**. У творі сучасника князя Ігоря — візантійського імператора

*Полюддя в одному
з князівських володінь.
Картина К. Лебедева*

*Уявіть, що ви свідок події,
яка зображена
на історичній картині.
Прислухайтесь до того,
як князь чинить суд
над місцевими жителями;
які розпорядження віддає
селянам управитель,
що збирає данину.
Запишіть у зошиті
нотатки до розповіді
про полюддя, свідком якого
ви були.*

Константина Багрянородного — знаходимо опис полюддя. Восени, у листопаді, руські князі вирушали в послідовний об'їзд своїх підданих по колу. Займалися таким «кормлінням» князі зі своїми дружинниками всю зиму. Коли ж наставав квітень і розтавав лід на Дніпрі, вони поверталися до Києва. У 945 р., під час збору данини у древлянській землі, піддані князя Ігоря, обурені величезним розміром данини, повстали й убили його. За переказом, древляни розбили Ігоре-ве військо, а князя прив'язали за ноги до двох нахилених дерев і відпустили їх.

*Древляни вбивають
князя Ігоря*

3. Походи проти Візантії

Київські князі часто ходили у воєнні походи проти Візантії. У 860 р. Аскольд здійснив перший похід на столицю цієї могутньої держави — Константинополь (у слов'янських літописах — Царгород). Цей похід вразив гордих візантійців, які

Золоті ворота
Царгорода

План-схема
Константинополя

У який спосіб кораблі
Олега рухалися суходолом?

Що допомогло Олегові
винайти такий
оригінальний спосіб
пересування кораблів?

Зіставте малюнок
Г. Якутовича й літописну
мініатюру (див. с. 35).
Які деталі домислив
художник? Чому він
намалював Олегові кораблі
подібними до варязьких?

дивилися зверхньо на інші народи. Як відомо, вхід до константинопольської гавані закривався гігантським залізним ланцюгом, тому вона була неприступною для ворожих кораблів. А саме місто охороняла від ворогів багатокілометрова укріплена стіна. Аскольд вибрав вдалий момент, коли візантійський імператор зі своїм військом пішов на арабів, і рано-вранці руські кораблі вторглися в затоку Золотий Ріг та висадили десант. У літописах згадується, що ланцюг чомусь не був натягнутий.

Візантійський імператор Михайло III змушений був покинути своє військо, щоб урятувати Константинополь. З неабиякими труднощами йому вдалося

Г. Якутович. Ілюстрація до «Повісті минулих літ»

Зважився Олег здійснити воєнний похід на Царгород у 907 році, тобто через 25 років після захоплення влади в Києві. Підготувався він до цієї воєнної кампанії надзвичайно серйозно, заздалегідь обмірковуючи все від початку до кінця. Тому й справив таке панічне враження на візантійських воїнів, які одного дня побачили з високих міських стін Царгорода дивовижне явище: прямо по суші до їхнього міста одна за одною повзли руські лодії. Наче якісь потвори. Можливо, завдяки саме цій затії військо Олега досягло повного успіху: могутня Візантія схилилася перед русами. На знак перемоги і з метою застереження задоволений Олег прибив на брамі Царгорода свого щита.

Підписавши з Візантією вигідний договір і захопивши велику данину, Олег на додачу отримав ще й повний комплект вітрил, щоб замінити на лодіях свої, обтріпані у важкому переході. Проте до цього підійшов диференційовано: на варязьких суднах поставив вітрила з коштовної тканини, на слов'янських — прості, полотняні. Відтак, після прибуття додому з'ясувалося, що коштовні вітрила перетворилися на суцільне дрантя, а полотняні лишилися цілими. Вони витримали штормові вітри, що дало привід слов'янам зробити крадькома такий багатозначний висновок: — «Будемо триматися свого грубого полотна!».

*Похід дружини князя
Олега на Царгород*

пробратися в оточене місто й організувати там оборону. Сім днів русичі тримали Константинополь в облозі, а потім відійшли. Хоча перший похід на Константинополь був невдалим, він мав велике значення. Про Русь уперше заговорили в Європі, а назва держави потрапила до візантійських хронік.

Найбільший військовий похід на Візантію був здійснений Олегом у 907 р. Нестор розповідає, що «пішов Олег на греків на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прийшов до Царгорода, греки ж замкнули морську бухту, а місто зачинили. І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса і поставити на них кораблі. І з попутним вітром напнули вони вітрила і пішли з боку моря до міста». Візантійський імператор змушений був укласти з Олегом вигідний для Русі мирний договір. Візантіяці заплатили велику данину та надали особливі пільги руським купцям і послам. Зокрема, греки зобов'язувались протягом шести місяців постачати купців харчами і забезпечувати їх вітрилами та іншим корабельним спорядженням.

У 911 р. в результаті другого походу Олега був укладений договір, що доповнював попередній. За цим договором був визначений порядок викупу полонених. Русичі отримали право служити в імператорському війську.

Щоб забезпечити вигідну торгівлю з Константинополем, наступний київський князь — Ігор — здійснив два військові походи проти Візантії. Однак вони не були такими успішними, як попередні. За словами літописця, візантійський

флот, як блискавка, попалив київські кораблі, застосувавши так званий «грецький вогонь». Багато руських воїнів загинуло. Отже, перший військовий **похід Ігоря в 941 р.** на Візантію закінчився поразкою, а другий — у **944 р.** — завершився укладенням вигідного для Русі мирного договору. За ним київський князь зобов'язувався не нападати на володіння Візантії у Криму та не утримувати військових гарнізонів у гирлі Дніпра. Київська держава та Візантійська імперія домовилися надавати одна одній у випадку потреби воєнну допомогу. Держави обмінялися посольствами з умовою, що посли матимуть золоті печатки. У договорі визначались умови торгівлі. За ними купці з Київської держави повинні були мати спеціальні князівські грамоти й обов'язково повідомляти про прибуття своїх кораблів.

І С Т О Р И Ч Н І Д Ж Е Р Е Л А

«Повість минулих літ»: Договір між Візантією та Руссю (907 р.)

Коли приходять руси, нехай посольське беруть, скільки [посли] хотять, а якщо придуть купці, хай беруть місячину [продукти харчування на місяць] на шість місяців: і хліб, і вино, і м'яса, і риби, і овочів... А коли йтимуть руси додому, нехай беруть у цесаря нашого на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси, скільки треба...

Нехай ходять вони [руси] в город одними воротами, без оружжя, по п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого...

1. Які заняття жителів Русі відображені в договорі?
2. Назвіть умови договору, наведені в цьому уривку з літопису.

Сприятливі умови для торгівлі в Царгороді приносили користь не лише купцям, а й князівсько-дружинній верхівці, яка збагачувалася, продаючи у Візантію здобуту в підлеглих данину.

1. Яке походження назви «Русь»? Поясніть на прикладах це поняття.
2. Що приваблювало скандинавів на сході Європи?
3. Визначте послідовність, у якій правили Олег, Дір, Ігор, Аскольд.
4. Покажіть на карті, звідки прийшли до Києва Аскольд і Дір. Чим уславилися ці київські правителі?
5. Які племена приєднав до своєї держави князь Олег? Позначте на контурній карті території, на яких мешкали ці племена.
6. Встановіть відповідність між датами й подіями і розкажіть про наслідки кожної з подій.

882 р.	Вбивство князя Ігоря під час збору данини
907 р.	Другий похід Олега на Візантію
911 р.	Підступне вбивство Аскольда Віщим Олегом
945 р.	Найбільший похід Олега на Візантію

7. Дайте пояснення, що таке *полюддя*.
8. Складіть розповідь про часи правління від імені: а) Аскольда; б) Олега; в) Ігоря.
9. Порівняйте правління князів Олега та Ігоря. Що було характерне для них обох?
10. Проаналізуйте договори з Візантією. Чи були вони вигідними для Русі? Відповідь обґрунтуйте.

§ 4. Київська Русь за часів княгині Ольги та князя Святослава

Пригадайте, якою була система збору данини за часів Олега й Ігоря. У яку пору року її збирали на Русі?

1. Княгиня Ольга, її реформи

Після смерті від рук древлян князя Ігоря залишилась його дружина Ольга і син Святослав. Оскільки Святослав був тоді ще хлопчиком, на князівський престол сіла вдова Ігоря — **Ольга (945–964)**. Вона зображується вродливою, сміливою, хитрою і передусім мудрою правителькою. Стародавні автори розповідають про неї як про розумного, енергійного, далекоглядного державного діяча.

Перший крок, який зробила Ольга, — рушила війною на древлян. Розправившись із послами, що приїжджали до неї двічі, вона зібрала рать і повела її в похід на головне місто Древлянської землі — Іскоростень. Тривалий час Ольжине військо облягало місто, та все було марно. Тоді княгиня вдалася до хитрощів й оволоділа містом (див. «Історичне джерело» на с. 38).

Перед вами ескіз однієї з ілюстрацій Г. Якутовича, на якій зображене князівське подружжя — Ольга й Ігор із сином Святославом.

Георгій Якутович (1930–2000) — видатний український художник, який чималу частку своїх творчих здобутків присвятив історії. Зокрема, він проілюстрував переказ літопису «Повість минулих літ», «Слово про Ігорів похід» тощо. Його оригінальні роботи відтворюють дух часу, близькі до історичних джерел.

Яке враження справляють на вас герої історичної картини Г. Якутовича? Чому художник зобразив Ігоря суворим воїном зі щитом і мечем, а малого Святослава — зі списом?

«Повість минулих літ» про підкорення Ольгою древлян

У рік 6454 [946]. Ольга з сином Святославом зібрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Древлянську землю. І вийшли древляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська до купи, кинув списом Святослав на древлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим. І сказав воевода Свенельд і кормилець Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем».

І перемогли вони древлян. Древляни ж побігли й заперлися в городах своїх. А Ольга кинулася з сином своїм на Іскоростень-город, бо ті городяни вбили були мужа її, і стала довкола города з сином своїм. А древляни заперлися в городі і кріпко боролися з городських стін, бо знали вони, що самі вбили князя і на що довелося б їм здатись.

І стояла Ольга літо ціле, і не могла вона взяти города. І намислила вона так: послала послів до города, кажучи: «Чого ви хочете досидітись? Адже всі ваші города здались мені, і згодились на данину, і обробляють ниви свої і землю свою. А ви хочете з голоду померти не згоджуючись на данину?»

«Лише малого я у вас прошу: дайте мені од двора по три голуби і по три горобці. Бо не хочу я тяжкі данини накласти на вас, як ото муж мій, а сього прошу у вас малого».

Древляни ж раді були цьому. Зібрали ото ж вони од двора по три голуби і по три горобці і послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: «Се вже покорились ви есте мені й моїй дитині. Ідїть-но в город, а я завтра відступлю од города і піду в город свій». Древляни ж раді були [цього] увійшли в город і розповіли про все людям. І обрадувалися люди в городі.

Ольга тим часом, роздаючи воям кому ото по голубові, а другим по горобцеві, звеліла їм кожному голубові й горобцеві прив'язати трут, обгортаючи його в маленькі платочки і ниткою прив'язуючи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смеркалося, воям своїм пустити голубів і горобців.

Голуби ж і горобці полетіли в гнізда свої, — ті в голубники свої, а горобці під острихи, — і тоді загорялися голубники, а од них хижі і стодоли. І не було двора, де б не горіло, і не можна було гасити, бо всі двори загорілися. І побігли люди з города, і повеліла Ольга воям своїм хватати їх.

А як взяла вона город, то спалила його. І старійшин же города спалила, а інших людей — тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх залишила платити данину.

1. Чому літописи одночасно є як історичними, так і художніми творами?
2. Що спонукало Ольгу воювати з древлянами?
3. Складіть за наведеною легендою з літопису розповідь про взаємини княгині Ольги і древлян.

Так у літописі було зображено першу помсту Ольги за смерть Ігоря. Княгиня наказала кинути древлянських послів у глибоку яму та закопати живцем. Ольга вчинила кровну помсту, яка в ті часи була неписаним законом. Той, хто не помстився за смерть родичів, був зганьблений на віки вічні

*Друга помста Ольги
за смерть Ігоря.
Спалення древлянських
послів*

*Як вплинула жорстока
розправа княгині на
подальшу долю
древлянських земель?*

Другий крок Ольги — проведення **рефóрм**. Княгиня розуміла: щоб запобігти новим повстанням, потрібно встановити чіткі розміри данини — «уроки». Систему полюддя Ольга замінила новим порядком стягнення данини. Вона започаткувала спеціальні укріплені місця — «погости», куди відряджали представників князівської адміністрації, що й приймали від населення данину.

Іншою реформою княгиня Ольга запроваджує центральну владу на місцях. Із цією метою вона влаштовує спеціальні опорні пункти в усіх підвладних Києву землях, де зосереджується адміністративна і судова влада княгині.

У «Літописі» є відомості і про те, що за часів Ольги було розбудовано і прикрашено стольний град Київ. Особливо велична була резиденція княгині — двоповерхова кам'яна споруда, прикрашена мармуром, червоним шифером і декоративною керамікою.

Зміни соціально-економічного і політичного характеру, що їх впровадила княгиня Ольга в Київській державі, дали змогу зміцнити країну. Державотворчі заходи княгині були оспівані в усній народній творчості, а сама постать Ольги подається як наймудрішої серед людей.

Доволі успішною була і **зовнішньополітична діяльність** Ольги. Вона намагалася забезпечувати інтереси своєї держави дипломатичним шляхом. У 946 р. княгиня здійснила поїздку до Константинополя. До цього часу східні слов'яни ходили на Константинополь військовими походами. Уперше було послане мирне посольство (понад 100 осіб), яке урочисто прийняв візантійський імператор Константин Багрянородний. Відбулися мирні переговори про відносини двох держав, союзну угоду, а також обговорювалося питання християнізації Русі. Вважається, що

РЕФОРМА —
докорінна перебудова;
зміна, нововведення.

*Пам'ятник княгині Ользі
в Києві (фрагмент).
Скульптор І. Кавалерідзе*

*Хрещення Ольги
візантійським імператором
у Константинополі*

*Ольга з дипломатичною місією в Константинополі.
Фреска XI ст. у Софійському соборі. Реконструкція С. Висоцького*

*Сучасна державна
нагорода України —
«Орден княгині Ольги».
Зображення княгині
обрамлене орнаментом
і прикрашене чотирма
аметистами прямокутної
форми. Орден
виготовлений зі срібла,
його розміри 4,5 × 4 см*

в Константинополі Ольга прийняла християнство. Серед її оточення було чимало християн. Однак християнство за князювання Ольги не стало державною релігією. Київська Русь надалі залишалась язичницькою.

Княгиня Ольга також установила дипломатичні відносини з Німеччиною. Вона обмінялася посольствами з німецьким імператором Оттоном I. Ольга активізувала дипломатичні відносини з іншими західноєвропейськими державами. За час її правління помітно зріс міжнародний авторитет Київської держави.

В Україні глибоко шанують пам'ять про княгиню — їй споруджено пам'ятник, присвячуються книги, кінофільми. На державному рівні встановлена нагорода — орден княгині Ольги, яким нагороджують жінок за визначні заслуги в державній і суспільній діяльності, вихованні дітей.

2. Прихід Святослава до влади.

Похід проти Хозарського каганату. Балканські походи

Святослав був єдиним сином Ігоря та Ольги. Досягнувши повноліття, він почав правити Київською державою. **Святослав** князував недовго (964–972), але залишив яскраву згадку про себе як князя-лицаря. Він був хоробрим воїном, майже все життя провів у військових походах. Поводився дуже скромно. Ніколи не брав у похід ні казанів, ні наметів. Спав, як і всі воїни, на землі просто неба, поклавши під голову сідло. Князь був шляхетним воїном. Плануючи похід, ніколи не використовував усяких військових хитрощів, а заздалегідь попереджував

40 через свого посланця: «Іду на вас!»

*Таким уявив
Святослава Г. Якутович*

*За словами
візантійського хроніста
Лева Диякона, Святослав
був «середній на зріст
і досить стрункий,
широкогрудий,
із плоским носом,
блакитними очима
й довгими кострубатими
вусами. Волосся
на його голові було
вистрижене, за винятком
одного пасма (ознака
шляхетного походження);
в одному вусі носив
золоту сергу, прикрашену
рубіном і двома
перлинами.
Князь зазвичай був
похмурим і суворим
на вигляд.
Білий одяг його був
як у інших русів
і відрізнявся лише
чистотою»*

Святослав здійснив декілька вдалих походів проти свого південно-східного сусіда — Хозарського каганату. Йому вдалося повернути до складу Київської держави племінне княжіння в'ятичів. У 964 р. він здійснив вдалий похід на Оку і Волгу, де жили в'ятичі, які сплачували данину Хозарському каганату. У «Повісті минулих літ» згадується: «Пішов Святослав на Оку річку і на Волгу, і зустрів в'ятичів, і сказав їм: «Кому данину даєте?» Вони ж відповіли: «Хозарам — по шелягу від рала даємо...» В'ятичів переміг Святослав і данину на них наклав».

Але головною метою походу 964 р. все ж були хозари. Швидко пройшовши землі в'ятичів, Святослав ударив на головного союзника Хозарського каганату волзьких булгар і легко їх переміг. Потім київський князь вирушив Волгою вниз і завоював столицю каганату місто Ітіль.

З Північного Прикаспію Святослав пішов через Північний Кавказ і досягнув берегів Азовського моря. Тут русичі завоювали місцеві племена ясів (осетинів) і касогів (адигів). Додому Святослав повертався вгору течією Дону. По дорозі захопив добре укріплене хозарське місто Біла Вежа і повернувся до Києва переможцем з великою здобиччю й полоненими.

Та цим походом з Хозарським каганатом ще не було покінчено. Хозари далі робили набіги на руські володіння. Це примусило Святослава в 968 р. здійснити

«...Нам нікуди дітися, хочемо ми чи не хочемо — маємо битися. Так не зганьбимо ж Землі Руської, а ляжемо костьми, „мертві бо сорому не імуть“. Якщо ж побіжимо — ганьба нам буде. Так не побіжимо ж, але станемо міцно, а я піду поперед вас: якщо моя голова ляже, то об своїх самі подбайте...»

Чи вдалося художникові передати зміст і пафос промови князя Святослава перед битвою?

другий похід на Хозарський каганат, який закінчився цілковитою перемогою. Проте розгром хозар мав і негативну сторону. Він відкрив кочовим племенам Азії шлях на Київську державу.

Пізніше Святослав утягнувся в затяжну війну між Візантією та Болгарією. Здійснив декілька походів у Болгарію. Похід 968 р. закінчився успішно. Князь розгромив військо болгар і розташувався з військом у Переяславці на Дунаї. Печеніги, дізнавшись, що Київ залишився без князя, пішли на стольний град і взяли його в облогу. Жителі міста, мужньо обороняючись, послали за підмогою до князя. Повернувшись зі своїм військом, Святослав прогнав печенігів. (Цей історичний епізод ілюструє легенда, наведена на с. 44).

Після перемоги над печенігами князь вирушив у новий похід на Балкани і захопив столицю болгар Пловдив. Візантія була занепокоєна зростанням сили війська Святослава та їхніми бойовими успіхами. Тому візантійський імператор напав на Святослава. Головна битва відбулася під **Доростолом**. Візантійський імператор, маючи велику військову перевагу, сподівався облогою взяти місто. Та це йому не вдалося.

Наконечники списів, знайдені археологами на місці битви під Доростолом

*Візантії хочуть
задобрити князя
Святослава й приносять
у дар йому золото, від
якого він легко відмовився.
Тоді мудреці порадили
імператорським послам
піднести меч, і від нього
князь відмовитися
не спромігся — надто
цінував добру
зброю*

Святослав не бажав сидіти і чекати своєї долі в обложеному Доростолі. Він часто здійснював вилазки, які перетворювалися на справжні битви.

Сучасники залишили опис таких вилазок: «На другий день тавроскіфи (русичі) вийшли з міста й вишикувалися на рівнині, захищені кольчугами й щитами, що доходили до самих ніг. Вийшли з табору й ромеї (візантії), також надійно прикриті панцирами. Обидві сторони хоробро билися, навперемінки тіснячи одна одну, й було неясно, хто переможе».

Проте сили обложених танули, у Доростолі почався голод. У липні 971 р. Святослав дав генеральну битву. На початку битви русичі перемагали, вони навіть примусили відступити візантійську піхоту. Та імператор пустив у хід важко озброєну кінноту, яка змусила русичів повернутися до Доростола. У тому ж році знеслені сторони розпочали мирні переговори.

Було укладено почесний для Русі мир, незважаючи на те, що війну вона програла. Святослав змушений був відмовитися від завойованих земель у Подунав'ї і ведення воєнних дій на цих землях та у Криму. Він здав Доростол візантійському імператорові й зобов'язався надавати йому допомогу проти арабів. Імператор випустив руське військо з Доростола зі зброєю і надав йому все необхідне на зворотний шлях.

*Мініатюру
(малюнок угорі праворуч)
узято з Радзивілівського
літопису. А ліворуч
зображений той самий
епізод з літопису, який
відтворив художник
багато століть
потому*

*Які, на вашу думку,
історичні джерела міг
використати художник,
створюючи картину?*

Легенда про юнака, що врятував Київ від печенігів (за «Повістю минулих літ»)

Доки князь Святослав сидів у Києві, боялися печеніги переходити межі його держави, та коли провідали, що він пішов на болгарів, вдерлися на руські землі.

Ольга з онуками своїми: Ярополком, Олегом та Володимиром замкнулася в Києві. Печеніги оточили город великими силами. Була така сила-силенна їх війська навколо города, що ніяк не вийти з укріплень. До того ж почав людям дошкуляти голод. Тоді стали кияни раду радити, чи не піддатися їм печенігам. Аж каже старий Мирослав:

— Добре було б покликати воєводу Претича. Он він стоїть на другому боці Дніпра. Хай прийде з допомогою, то може вдасться печенігів прогнати. Добре було б і до князя Святослава відрядити когось, щоб покинув болгарів і пішов рятувати рідну землю.

Усі згодилися на це і стали питати між людьми, хто ж піде. Знайшовся один хлопець:

— Піду! Я дам собі раду, бо розумію мову печенігів.

Узяв хлопець уздечку і пішов простісінько у ворожий табір. Ішов сміло проміж печенігів та завсіди питав їхньою мовою, чи не бачили його коня? Печеніги думали, що він їхній, і не займали його. Так перейшов він аж до ріки. Тут роздягнувся, зійшов у Дніпро та став переходити його вброд, а далі плисти. Аж тепер здогадалися печеніги, що він не їхній, націлилися на нього й стріляли, одначе вже не могли нічого вдіяти йому. Претичеві люди помітили хлопця. Вийшли човном назустріч і привезли його до Претича. Повідомив юнак, що якщо завтра рано не буде допомоги, то люди піддадуться печенігам.

На другий день удосвіта всіли Претичеві вої в човни, засурмили сильно в сурми й кликали людей із города. І вийшла Ольга з онуками та людьми до човнів. Печеніги, подумавши, що це повернувся князь Святослав, відступили від Києва. А кияни відрядили гінців до Святослава та переказали йому:

— Ти, княже, чужої землі шукаєш і бережеш, а своїє можеш позбутися. Бо трохи не взяли печеніги нас і неньку твою та дітей. Коли не прийдеш і не оборониш нас, то таки візьмуть. Чи ж не жаль тобі Батьківщини й неньки старої та дітей?

Як почув те Святослав, швидко сів на коней із дружинниками своїми, і прийшов до Києва, і цілував матір свою і дітей своїх, і співчував про те, що пережили від печенігів. І зібрав воїв і прогнав печенігів у поле, і настав мир.

Похід Святослава
на Балкани

Хто, на вашу думку,
зображений ліворуч на
мініатюрі? Про що і кому
вони сповіщають?

Візантійські війська переслідують дружинників князя Святослава під Доростолом. Мініатюра мадридського рукопису Іоанна Скіліци

Обговорення мирної угоди між візантійським імператором і князем Святославом. Мініатюра мадридського рукопису Іоанна Скіліци

Коли Святослав з багатою здобиччю повертався додому, біля дніпровських порогів на нього напали, попереджені візантійцями, печеніги. У нерівному бою Святослав загинув. До наших часів дійшла легенда, яка розповідає, що печенізький князь Куря наказав зробити з князевого черепа святковий кубок, який оправив золотом, і частував із нього найшанованіших гостей. На тому кубку було написано: «Чужого шукаючи — своє загубив!»

Не можна сказати, що Святослав узагалі не дбав про внутрішній лад у своїй державі. Так, вирушаючи в далекі походи, він доручав правління своїй матері Ользі. Після її смерті перед другим походом на Болгарію Святослав провів **адміністративну реформу**: поставив намісниками замість племінних князів у землях, які намагались відокремитись від Києва, своїх синів: Олега — в Овручі в Древлянській землі, а Володимира — у Новгороді Великому. Старшого — Ярополка — посадив на час своєї відсутності в Києві. Саме Святославом був закладений принцип монархічного правління, коли в різних землях Київської держави правлять не племінні князі, а представники єдиної династії Рюриковичів. Це є свідченням того, що князь намагався продовжувати справу своїх батьків у зміцненні Київської держави.

Кістяна пластинка з княжим знаком Святослава Ігоровича, знайдена під Білою Вежею. Х ст.

Що вам нагадує зображення на княжому знаку? Чому? Про що це свідчить?

Смерть князя Святослава
від печенігів. Мініатюра
з літопису

З чийм ім'ям пов'язаний
вислів «Чужого шукаючи —
своє загубив»?
Прокоментуйте його.

1. Назвіть роки правління княгині Ольги. У чому полягали її реформи?
2. Поясніть значення терміна «опорні пункти».
3. Як загинув Святослав?
4. Покажіть на карті напрямки походів київських князів проти сусідніх держав.
5. Які землі завоював Святослав? Зафарбуйте їх на контурній карті різними кольорами.
6. Розв'яжіть задачу. Умову та відповідь позначте на стрічці часу в зошиті.

Княгиня Ольга уклала з Візантією в 946 році союзу русько-візантійську угоду. Через скільки років князь Святослав уклав подібний мирний договір з Візантією?

7. Чому встановлення Ольгою чітких норм данини («уроків») історики оцінюють як важливий крок у розвитку держави?
8. Яку мету ставив перед собою Святослав, воюючи на Балканах? Чи досягнув він її?
9. У чому полягала адміністративна реформа Святослава?
10. Чому Святослав призначив намісниками саме своїх синів? «Розподіліть» землі між синами Святослава від його імені.

Олег	Київ
Володимир	Овруч
Ярополк	Новгород Великий

11. Чи могли б князі Ігор і Святослав здійснювати тривалі військові походи без шкоди для внутрішньої політики князівства, якби мали за дружину й матір не княгиню Ольгу? Відповідь аргументуйте.
12. Складіть оповідання на одну з тем: а) Князь Святослав і хозари; б) Княгиня Ольга — реформатор і дипломат.

§ 5. Суспільний устрій Київської Русі в IX–X століттях

Пригадайте, які землі приєднали до Русі Олег, Ігор, Ольга, Святослав. Чия заслуга в цьому була найбільшою? Покажіть на карті перебіг процесу територіального формування Русі протягом IX–X ст.

1. Склад і заняття населення

У результаті об'єднання Олегом земель навколо Новгород та Києва починає формуватися держава, яка отримала назву **Русь**. Наступні князі продовжили цей процес, поступово приєднуючи до Київської держави інші східнослов'янські племена. Хоча вони жили розрізнено, але їх зближували вірування, звичаї, мова, методи обробітку землі, характер ведення торгівлі. Усе це полегшило процес їх об'єднання під владою правителів династії Рюриковичів.

Уся повнота влади була зосереджена в руках **великого князя**, який опирався на своє військово оточення — **дружину**. Склад княжої дружини спочатку був дуже строкатим. Крім воїнів-слов'ян там можна було зустріти норманів, угрів та представників інших сусідніх племен. Поступово військова служба стала спадковою — молодий воїн посідав місце свого батька.

Князь зобов'язаний був забезпечувати свою військову дружину всім необхідним — одягати, озброювати, годувати. Це відбувалося за рахунок данини, яку платило місцеве населення. Збираючи данину, князь та його воїни постійно переїжджали від однієї общини до іншої. Натомість обов'язком князя було захищати підлегле йому населення від зовнішньої небезпеки та бути суддею в суперечках і конфліктах.

- Управляти державою князеві допомагали помічники, яких він вибирав з числа своїх дружинників. З часом верхівка дружини — *старші мужі* утворили окрему групу знаті, представники якої обіймали головні пости в державі і при дворі князя. Воевода командував князівською дружиною, посадники управляли землями, що входили до складу держави, збирали й доставляли князеві данину. Окремі дружинники виконували дипломатичні доручення князя: ходили послами в сусідні краї.

А. Васнецов.
Варязькі купці

Які товари, на вашу думку, могли привезти до слов'ян варяги, а які — узяти від них для подальшого продажу «у греків»? Чому серед купців є чимало вояків?

А. Васнецов. У княжому дворі. Фрагмент

Уважно розгляньте
репродукцію картини
й спробуйте визначити,
які суспільні верстви
на ній відображені.

До панівної верстви можна віднести і представників родоплемінної знаті — *племінних вождів*. З часом разом з верхівкою княжої дружини вони сформували еліту тогочасного суспільства, яка отримала назву **бояри**. Усі вони перебували в прямій залежності від князя і жили за рахунок плати з княжої казни.

В основі феодальної суспільної піраміди були вільні **селяни-общинники**. Вони становили основну масу населення. Існували й раби. Їх було небагато і жили вони при дворах князів та бояр. Як правило, це були військовополонені.

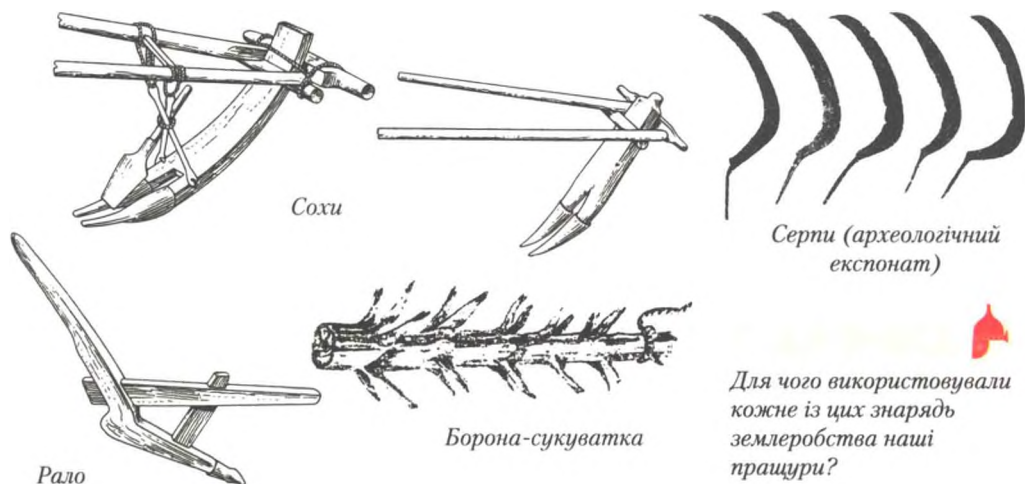
ФЕОДАЛЬНА СУСПІЛЬНА ПІРАМІДА

2. Життя людей у селі

Основну масу населення Київської Русі становили вільні селяни. Жили вони в селах, які складалися з декількох дворич. У кожному з них мешкала велика селянська родина, куди входило кілька поколінь. Вуличної забудови тоді ще не було. Двори розташовувалися безсистемно і включали як житлові, так і господарські будівлі. Сусідні села об'єднувалися у територіальні общини. Сільська громада відповідала за злочин, скоєний на її території, та несла спільну відповідальність за сплату данини.

48 Основним заняттям сільського населення було орне землеробство.

ЗАНЯТТА СЛОВ'ЯН						
Землеробство	Скотарство	Сільські промисли	Рибальство	Мисливство	Ремесло	Торгівля

На східнослов'янських землях складаються різні системи землеробства, які застосовувалися залежно від ґрунтів і кліматичних умов. У лісовій зоні застосовували трудомістку **підсічну систему**. Ліс вирубували, пні корчували і все спалювали. Таким чином готували посівна площа, знищували коріння бур'янів, а попелом збагачували ґрунт. Для розпушування землі використовували легку соху. Такий спосіб обробітку землі був під силу лише сільській громаді — общині.

У лісостепових і степових районах використовували **перелогову систему**. Розорювали вільну ділянку землі й засівали її. Коли ґрунт виснажувався, залишали її на кілька літ не обробленою, під випас худоби (перелогом) — для відновлення родючості. Обробляли ґрунт ралом, для боронування використовували борони-сукуватки — стовбури невеликих дерев з коротко обрубаними гілками. Археологічні розкопки свідчать, що землероби Київської Русі використовували багато ручних

Селянська праця у східних слов'ян була в неабиякій пошані

Які почуття селянина прагне передати художник?

На полюванні. Фрагмент картини М. Періха

НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО – господарство, у якому продукти виробляють для власного споживання, а не на продаж.

Оранка й сіяв.
Мініатюра з літопису

знарядь — заступи, мотики, серпи, коси. Для обмолоту зерна використовували ціп. Праця селянина хоча й була тяжкою та виснажливою, але дуже потрібною й шанованою. Це підтверджує те, що одну з найважливіших зернових культур слов'яни назвали *жито* (від дієслова *жити*).

Скотарство розвивалося на основі землеробства, що постачало корми для худоби. Селяни розводили корів, овець і кіз, які давали м'ясо, хутро і вовну. Худобу випасали з весни до осені на луках, лісових галявинах, перелогових землях. На зиму для неї запасали сіно і зерно. Узимку молодих тварин, щоб не замерзали, тримали в житлових приміщеннях.

Серед **промислів** особливо були розвинутими мисливство й рибальство. Для полювання в густому лісі лук був неефективний, тому використовували ловецькі ями, пастки, силки (петлі) тощо. На ведмедя ходили із сокирою і рогатиною. Бувало, що здобиччу ставали самі мисливці. Для рибальства використовували плетені з лози верші, а також сіті й неводи.

У своїх господарствах селяни намагалися виробляти якомога більше необхідних для життя та праці предметів. Селяни власноруч виготовляли знаряддя праці для ведення сільського господарства. Селянки виробляли пряжу, ткали полотно, а потім самі шили з нього одяг. Такий спосіб господарювання називають **натуральним господарством**. Однак деякі необхідні продукти і предмети потрібно було все ж купувати, як, наприклад, сіль чи залізо. Оскільки гроші в той час ще не набули широкого використання, то необхідні речі отримували шляхом обміну.

Значного розвитку набувають **ремесла**. Археологи виявили чимало знарядь праці, ремісничої продукції, майстерні ремісників. Найрозвиненішими були металургія, ковальська справа, а також обробка каменю.

Будівлі в селах зазвичай зводили невеликі. Найбільш поширеним будівельним матеріалом була деревина. Там, де її не вистачало, будували глинобитні хати. Дахи покривали соломною або очеретом. Підлогу переважно робили глинобитною, а інколи — дерев'яною. У хаті споруджували піч, дим з якої виходив через отвір у стелі. Такий спосіб опалювання називається «по-чорному». У житлах давніх слов'ян археологи знайшли глиняний, дерев'яний, кам'яний та мідний посуд. Усередині стояли лавки біля стін, стіл чи скриня і спеціальні помости — нари для сну. Згодом їх замінили дерев'яні ліжка.

3. Міста і міське життя

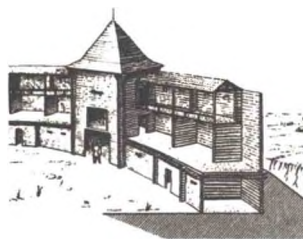
Землі східних слов'ян іноземні хроністи називали «країною міст» — Гардарікою. У літописах, коли йдеться про IX–X ст., згадуються 25 міст. Проте їх було значно більше, адже літописець не прагнув розповісти про всі міста, що тоді існували, а згадував лише окремі з огляду на певні події, які він описував. (Про деякі давньоруські міста у додатку подані нариси — с. 243–254).

Найдавніші руські поселення міського типу виникли у VI–VIII ст. Літописець називає їх «гради», тобто укріплення. У разі військової загрози сюди прибували всі вільні чоловіки, тут князь вершив суд над підданими, саме сюди доправляли данину. Такі центри (опорні пункти) укріплювали могутніми земляними валами, дерев'яною стіною чи частоколом і обкопували глибоким ровом. Зазвичай їх будували у важкодоступних місцях — на горбах, крутих схилах річок, зрідка серед боліт або в густих лісах.

Проте такі опорні пункти мали не лише оборонне значення. З літописних повідомлень довідуємося, що вже у IX–X ст. «гради» були торговельно-економічними центрами союзів племен. У них також зосереджувались органи державного управління. Тут проживали князі та бояри, знаходилася князівська дружина. У дворах князів і бояр дерев'яні будівлі складалися з кількох зрубів — житлові приміщення, сіни та інші споруди з'єднувалися між собою та утворювали крыту галерею другого поверху, що стояла на опорних стовпах. Такий житловий комплекс називався *хоромами*. На князівських подвір'ях були *гридници* — великі зали, де відбувалися урочисті прийоми. Тут князі разом зі

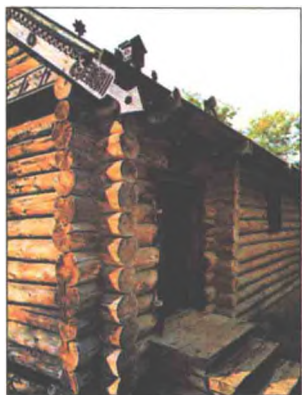
Найдавніші руські міста

Київ
Чернігів
Любеч
Вишгород
Іскоростень
Овруч
Новгород Великий
Олевськ
Малин
Білгород
Переяславль
Воїнь
Галич
Ростов
Полоцьк
Василів
Вручий
Муром
Біла Вежа
Берестове
Ізборськ
Смоленськ
Турів
Псков
Пересечен

Дерев'яна огорожа
і в'їзна вежа граду.
Реконструкція

Мешканці
східнослов'янського
граду

Зруб із двосхильним дахом, прикрашений різьбленням

підкліття – нижня частина будинку, що використовувалася для господарських цілей.

своїми дружинниками проводили бенкети. На княжому подвір'ї будували і в'язниці.

З середини Х ст. почали з'являтися кам'яні будови. Відомо, що в князя Ігоря та його дружини Ольги були в Києві кам'яні палаци.

У містах жили купці й ремісники. Серед дружинників і купців було чимало іноземців.

Садиби заможних міщан склалися з рублених будинків. Іноді вони були двоповерховими, з ганками та підкліттями. При садибах були хліви для худоби, навіси від негоди, клуні й інші господарські будівлі.

Простий люд мешкав у невеликих рублених чи каркасно-дощатих хатах, з одним чи двома приміщеннями та пічкою навпроти дверей. Іноді житла ремісників одночасно правили й за майстерні, були вони зазвичай напівземлянковими.

На землях сучасної України найдавніші міста – Київ, Чернігів, Любеч, Вишгород, Іскоростень. До найстаріших українських міст належить і Галич. Проведені археологічні розкопки засвідчили існування тут великого поселення з VIII ст., а перших укріплень – з Х ст.

1. Які верстви населення Русі складали панівну суспільну верхівку?
2. Яким був спосіб життя та праці селян? У чому полягає значення їхньої праці для розвитку суспільства?
3. Коли виникли найдавніші руські поселення міського типу? Яку роль вони виконували?

4. Назвіть найдавніші міста на території нинішньої України. Позначте їх на контурній карті.
5. Звідки князь брав засоби для задоволення потреб своїх дружинників? Назвіть історичний термін, що визначає цей процес.

6. Щодо походження терміна «бояри» (*боярин*) висловлюються різні думки. Одні дослідники виводять його від старослов'янського «бой» (*воїн*) або «болій» (*великий*), інші – від тюркського «бояр» (*вельможа, багатий муж*), ще інші – від староісландського «boar-egmep» (*знатна людина*). Яка, на вашу думку, з версій найбільше відповідає змістові цього терміна?

7. Об'єднайтеся в групи відповідно до різновидів занять слов'ян і опишіть від імені дружинника, ремісника або селянина його день – від ранку до ночі (обов'язково використовуючи історичні терміни й поняття).
8. Ви – давньоруський селянин (міщанин), якому потрібно спорудити власне житло. Опишіть хату (садибу), яку ви збудуєте (вигляд усередині й ззовні, меблі тощо).

Узагальнення за темою
«Виникнення та розвиток Київської Русі»

Опанувавши навчальний матеріал цієї теми — тексти параграфів, ілюстрації, схеми, історичні джерела, цікавинки, завдання та запитання, ви побачили, що наші предки здавна жили на теренах Східної Європи.

Їхнім головним заняттям було землеробство поряд з мисливством і рибальством.

На основі союзів племен виникли перші державні утворення. Одне з них — **Київське князівство** — стало центром формування могутньої середньовічної держави — **Русі**.

Ця держава гартувалася й вистояла у важкій і тривалій боротьбі з кочовиками, об'єднавши у своїх кордонах більшість східнослов'янських племен. У процесі становлення держави сформувались *основні суспільні верстви: князівсько-дружинна верхівка і селяни-общинники*. Племінні гради поступово перетворилися на міста — центри оборони, державного управління, ремесла, торгівлі та культури.

ПЕРШІ КИЇВСЬКІ ВОЛОДАРІ ЧАСІВ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКА РУСЬ		
Кий. Аскольд і Дір (850-ті роки — 882 р.)	Утворення Київського князівства	
	Похід на Візантію 860 р.	
Олег (882–912)	Об'єднання земель північної та південної Русі	
	Згуртування східно-слов'янських племен навколо Києва	
	Налагодження контактів з Візантією. Договори 907 і 911 рр.	
Ігор (912–945)	Підкорення уличів, древлян	
	Походи на Візантію 941 і 944 рр.	
	Зміцнення влади князя, знаті, дружини	
Ольга (945–964)	Реформи	Придушення повстання древлян у 945 р.
		Упорядковано збір данини
		Створено осередки влади князя на місцях
		Зміцнення зв'язків з Візантією
Святослав (964–972)	Подальше згуртування східнослов'янських племен навколо Києва	
	Знищення Хозарії	
	Підкорення в'ятичів, волзьких булгар	

У цьому розділі ви дізнаєтесь про розквіт Київської Русі за часів правління Володимира та Ярослава.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

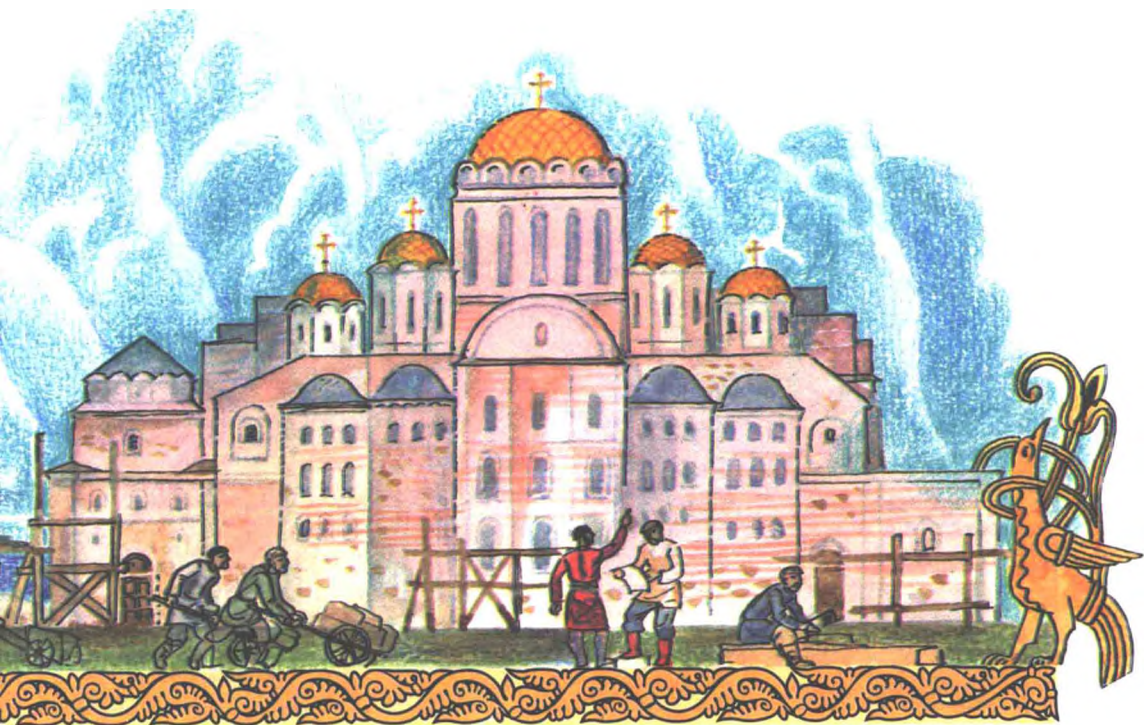
- *пояснити*, чому і яким чином на Русі було запроваджено християнство та яку роль воно відіграло в подальшій долі наших предків;
- *схарактеризувати* внутрішньополітичну та зовнішньополітичну діяльність київських князів;
- *порівняти* повсякденне життя різних верств населення, їхню господарську діяльність, розвиток ремесла та торгівлі;
- *описати* визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва;
- *проаналізувати* процес виникнення східнослов'янської писемності та розвиток української мови, поширення писемності серед різних верств суспільства;
- *показувати на карті* кордони Київської Русі за Володимира і Ярослава;
- *застосовувати й пояснювати* на прикладах поняття та терміни «закон», «Руська правда», «верства», «монастир» тощо.

КИЇВСКА РУСЬ

наприкінці X ст. —
у першій половині XI ст.

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА в останній чверті X ст. – першій третині XI ст.
за КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА та ЯРОСЛАВА (980–1054 рр.)

§ 6. Володимир Великий

1. Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Бояри	а) військо князя;
2. Великий князь	б) командир князівської дружини;
3. Воєвода	в) управитель області, що входила до складу держави;
4. Дружина	г) верхівка суспільства в Київській Русі.
5. Посадник	г) особа, у руках якої була зосереджена вся повнота влади в Київській Русі.

2. Утворіть з поданих власних імен логічні пари:

Київ, Овруч, Новгород Великий, Олег, Ярополк, Володимир.

1. Початок правління князя Володимира. Територіальне зростання Київської Русі

Після смерті Святослава між його трьома синами розгорілася міжусобна боротьба. Двоє братів — Ярополк та Олег — загинули, «і став Володимир княжити в Києві одноосібно», — вказав літописець. Правив **Володимир** Руссю довго — з 980 р. до 1015 р.

Володимир Великий

*Із правлінням цього князя
пов'язаний період розквіту
Київської Русі.
За Володимира
остаточно сформувалася
територія держави,
і Київська Русь стала
християнською
державою*

За часів правління Володимира, якого у фольклорних творах називали Красним Сонечком, історики — Великим, а священики — Святим або Хрестителем, завершився тривалий процес формування території Київської Русі. Для цього йому не раз доводилося використовувати військову силу. Спершу Володимир здобув велику перемогу над поляками і повернув до складу Русі західні руські землі хорватів і дулібів, а також захоплені червенські городи — Белз, Холм, Перемишль. Тут він заклав нове місто, назвавши його Володимиром (нині 57

Володимир-Волинський). У наступні роки була відновлена влада Києва над княжіннями радимичів і в'ятичів.

Київська Русь за Володимира перетворилася на найбільшу європейську державу. Її кордони простягалися від Карпат до Волги, від Балтійського до Чорного й Азовського морів.

Володимир Великий з метою розширення кордонів своєї держави та їх зміцнення здійснював військові походи проти сусідніх племен і народів. Він воював на західних рубежах своєї держави з литовським племенем ятвягів, а на сході — з волзькими булгарами. Спокій і мир на західних та східних кордонах Русі перетворили її на торговельну державу, де перетиналися сухопутні й водні торговельні шляхи із Середньої Азії та Кавказу до Північної Європи. Через Київ проходило відгалуження Великого Шовкового шляху. Київ поступово набув слави одного з найбільших центрів торгівлі у Східній Європі.

2. Внутрішня і зовнішня політика Володимира

Володимир провів **державну реформу** щодо управління земель. Вождів і князів племінних княжінь він замінив своїми синами.

Володимир відрядив своїх синів, а їх було аж дванадцять, до різних міст Київської Русі. «Повість минулих літ» повідомляє: «Посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Древлянській землі, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмутаракані».

Отже, було остаточно зламано самостійність місцевої племінної верхівки. З того часу — кінця 80-х рр. X ст. — Київська Русь стає справді централізованою державою. Великому князеві Київському підпорядковувались намісники (сини і старші дружинники), які сиділи в найбільших містах держави, збирали данину, управляли й чинили суд від його імені. Їм служили урядовці у волостях.

Володимир зміцнив кордони держави. Адже печеніги майже щороку здійснювали набіги на переяславські та південні київські землі, часом доходили до Києва. Вони грабували міста і поселення, вбивали і забирали в полон чоловіків, жінок і дітей, знищували господарство. Для захисту південних земель Київської Русі від войовничих печенігів Володимир наказав збудувати цілу систему укріплень уздовж рік Трубіж, Сула, Стугна та ін.

Місто Володимира.

Фрагмент макета

«Стародавній Київ».

Художниця Д. Мазюкевич

Уважно розгляньте малюнок. Складіть маршрут екскурсії містом Володимира, а також опишіть найвизначніших історичних об'єктів.

КИЇВСЬКА РУСЬ
наприкінці X — у першій половині XI століття

КИЇВ у XI–XIIст.

МІСТО ВОЛОДИМИРА

1. Десятинна церква
2. Княжий двір
3. Ротонда

МІСТО ЯРОСЛАВА

4. Софійський собор
5. Церква Св. Ірини
6. Церква Св. Георгія
7. Михайлівський Золотоверхий собор
8. Церква Св. Дмитрія

КОПИРІВ КІНЕЦЬ

9. Церква Св. Василя
10. Церква Св. Сімеона

ПОДІЛ

11. Церква Св. Богородиці Пирогощі
12. Іллінська церква

вул. Волоська — сучасні назви вулиць

Коростень (Іскоростень)

У давнину це місто було столицею племені древлян.

Рік 945. Київський князь Ігор іде землями підкорених слов'янських племен, збираючи щорічну данину. Настала черга древлян платити. Прозвали їх так тому, що живуть між «древами» (деревами), бо земля їх вся вкрита густими лісами. І сама столиця древлянська Іскоростень побудована з дерева, а міські стіни обнесені частоколом дубовим, необтесаним, з корою. Тому й називається так: *Іс-коро-стенъ*, місто «із кори на стіні». Грізна фортеця, а люди, хоч із виду чемні, але «собі на умі», не дуже шанують князя київського. Та й сам вождь їхній, князь Мал, все чекає нагоди повернути племені незалежність, відібрану в них Олегом. Не забуті ще й битви 914 року коли Ігореві довелося мечем і вогнем придушити повстання древлян. Йде, бо ж дуже багата ця земля, одбаровує щедро хутрами, медом, шкірами і полотнами з льону. Та й срібло знайдеться, бо ж стоїть місто як раз на перехресті торговельних шляхів...

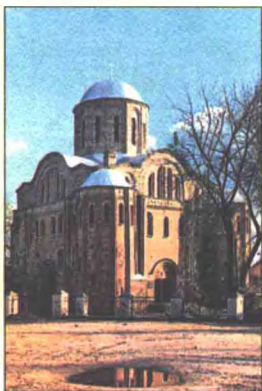
Після того як Ігор удруге повернувся в Іскоростень вимагати данину, підняв князь Мал місто проти київського князя, та розбив його дружину, а самого Ігоря вбив. Але поховали ж його з усіма почестями, по-княжому звичаю і насипали курган високий на могилі його. І сусіднє село ще багато століть потому називалось Могильне (зараз це селище *Поліське*).

Після поділу Русі в результаті феодалної роздробленості Іскоростень залишався під владою київських князів. З 1243 р. тут хазяйнують монголи. Після перемог над Тевтонським Орденом, потіснивши монгол, Великий князь литовський приєднує ці землі до Великого князівства Литовського. Пізніше дарує їх одному зі своїх лицарів за вірну службу.

У наш час це гарний районний центр Житомирської області України. Через місто протікає річка Уж. Коростень славиться цінними породами природного граніту і вишуканою неповторною порцеляною.

Овруч

Стародавнє волинське місто Овруч уперше згадується ще до хрещення Русі (946 р.). Відоме в літописах під назвами *Вручай, Вручий, Овручев*. Коли саме точно був заснований град древлянської землі невідомо, адже ця місцевість була заселена ще до нашої ери. Овруч мав потужну фортецю, у XII ст. був резиденцією князя Рюрика Ростиславича. Окремі рештки укріплень цього періоду збереглися і до наших днів. Знищений монголами, Овруч відродився і на початку XIV ст., коли ввійшов до Галицько-Волинського князівства, уже мав свою фортецю. З 1356 р. входив до Великого литовського князівства.

Церква Св. Василя

Овруч був об'єктом постійного нападу кримських ханів. Для оборони був збудований дерев'яний замок, який зруйнували в 1506 р. З часом фортецю відбудували та укріпили — з'явився глибокий рів, кам'яні мурі, чотири в'їзні брами та шість багаторусних башт.

Починаючи з XVI ст. Овруч був під владою Речі Посполитої, а згодом і Російської імперії.

Найстаріший храм Овруча — церква Св. Василя — побудована в 1190 р. ймовірно талановитим давньоруським зодчим Петром Милонегом. Зведена ця святиня на місці ще давнішого храму — дерев'яного, який побудував Володимир Великий у 997 р. У XX ст. церкву Св. Василя реставровано. Унікальним явищем для кінця XII ст. є те, що на кутах західного фасаду містяться дві круглі башти. Фасади інкрустовані природним відшліфованим камінням різних кольорів. В інтер'єрі церкви на фрагментах давніх стін збереглися рештки фресок. У 1990 р. церква була освячена та відкрита для богослужінь. При церкві діє жіночий монастир.

У цей час на Русі почалося карбування власних монет. Відомі монети Володимира Великого зі срібла — срібники та із золота — златники. На одній стороні монет було подано зображення князя із символами влади, а на зворотній — княжий герб тризуб і напис: «Володимир на столі, а се його срібло». Таким чином, з часів Володимира тризуб, зображення якого позначали князівську власність, перетворився на державний символ.

Князь особливо дбав про відносини Київської Русі з іноземними державами та зміцнення її міжнародного авторитету. Володимир розвивав політичні, економічні та культурні зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною, Чехією, західноєвропейськими країнами. Із цією метою допомагав візантійському імператорові Василю II придушити бунтівних феодалів у Малій Азії. За цю допомогу Володимирові була обіцяна в дружину сестра імператора, принцеса Анна. Але з різних причин шлюб відстрочували. Тоді Володимир завоював Херсонес (Корсунь) у Криму, який належав Візантії. Про це князь сповістив Василя II лаконічно: «Так буде і з вашим Константинополем». Імператор відрядив Анну до Володимира негайно.

*Стіна в м. Білгороді.
Такі укріплення проти
кочовиків споруджували
в багатьох південних
давньоруських містах*

Посли Володимира у візантійського імператора

Монети Володимира

Наприкінці Володимирового життя сини Святополк і Ярослав почали виявляти непослух до батька. У 1014 р. Ярослав відмовився платити данину своєму батькові. Літопис повідомляє: «Коли Ярослав був (княжив) у Новгороді, давав він за умовою до Києва дві тисячі гривень з року в рік, а тисячу роздавав у Новгороді дружині. І так давали всі новгородські посадники, а Ярослав став цього не давати в Київ»

Володимир Великий і Рогніда-Гореслава

Міждинастичні шлюби в добу Середньовіччя були дуже поширені у Європі. Часто ними скріплювалися мирні та союзницькі угоди. У Київській Русі вони беруть початок від Володимира Великого. Після смерті батька в боротьбі за київський престол Володимир, щоб зміцнити свої позиції та заручитися підтримкою полоцького князя Рогволода, посватався до його доньки Рогніди. Вона славилася своєю гордістю, привітністю, красою, а отже, будучи чистокровоною княжною, знехтувала пропозицією Володимира. «Не хочу роззувати робичича!» — відповіла, вважаючи негідним кохати сина князя Святослава і простої ключниці Малуші, тобто прислуги, дарма що улюблениці самої княгині Ольги. Відмовив у союзі й батько гордої княжни.

Тим часом Добриня — брат Малуші, який у цей час від імені Володимира управляв Новгородом, — захопив Полоцьк. Рогволода із синами безжалісно вбили, а Рогніду силоміць видали заміж за Володимира. Про любов між подружжям не могло бути й мови, але від цього шлюбу народилися сини — Ізяслав, Ярослав, Всеволод і Мстислав, а також доньки — Предслава та Премислава. Рогніда, прозвана за свою трагічну долю Гореславою, не вибачила чоловікові кривди. За переказами, вона готувала на нього замах. Викривши дружину, розгніваний Володимир хотів навіть убити її, і тільки рішуче заступництво старшого сина Ізяслава відвело біду. Володимир поселив Рогніду з дітьми за межами Києва у с. Предславиню. Пам'ять про це село збереглася донині — у Києві є вулиця Предславинська.

Як вам уже відомо, до 988 р. Володимир був язичником. Ця релігія дозволяла мати кілька дружин. Під час воєнного походу на захід князь знайшов ще двох наречених — доньок місцевих князів (Мелфріду та Адель). Рогніда дуже страждала й ревнувала князя до інших жінок, але не тому, що кохала, — її ятрило самолюбство. Приймавши християнство і одружившись з візантійською принцесою Анною (онукою Костянтина VII Багрянородного), Володимир відіслав з Києва всіх попередніх дружин. Рогніда повернулася з Ізяславом у Полоцьк, де пішла в монастир під іменем Анастасії.

Як художник XIX ст. передав стосунки Володимира зі своєю дружиною Рогнідою-Гореславою?

батькові своєму. І мовив Володимир: «Розчищайте шляхи і мостіть мости», бо хотів іти війною на Ярослава, на сина свого, але розхворувався». Готуючись до боротьби з Ярославом, Володимир улітку 1015 р. раптово помер.

Діяльність Володимира Святославича сприяла розвитку Київської держави, зміцненню її міжнародного авторитету.

3. Запровадження християнства як державної релігії

Завданням зовнішньої і внутрішньої політики Володимира служив один з найважливіших його заходів — проголошення християнства державною релігією Київської Русі.

На початку свого правління Володимир, маючи намір зміцнити державу, вирішив провести **релігійну реформу**. Він зібрав та об'єднав в одному святилищі верховні божества окремих племен. «Поставив ідолів на горбі над двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош», — пише Нестор Літописець.

Однак язичництво з його багатобожжям не могло сприяти об'єднувальній політиці київського князя. Служителі явичницького культу (волхви, відуні) суперничали з князівською владою. Язичництво роз'єднувало не лише східнослов'янські племена, а й протиставляло на релігійному ґрунті Русь та інші європейські держави. Адже Візантія та інші сусідні слов'янські країни, з якими Русь підтримувала тісні відносини, були вже християнськими (Болгарія, Чехія, Польща).

*Пам'ятник князю
Володимиру в Києві
на Володимирській гірці.
1853 р. Скульптори
В. І. Демут-Малиновський
і П. К. Клодт.
Бронзова фігура князя
(висота — 4,5 м)
у мантії з хрестом
і великокнязівською
шапкою в руці височіє на
16-метровому чавунному
постаменті, прикрашеному
барельєфом «Хрещення
Русі» та гербом
стародавнього Києва.*

Володимир відряджає послів для випробовування віри

У 988 р. Володимир і його дружинники охрестилися. Літописець повідомляє, що сталося це в захопленому Володимиром Корсуні (Херсонесі), що в Криму. Після цього князь Володимир узяв шлюб із сестрою візантійського імператора за християнським обрядом. Посвоячення з візантійською імператорською династією було в той час надзвичайно почесним.

*Охрещення
Володимира в Корсуні.
Мініатюра
Радзивілівського
літопису*

Г. Якутович.
Ілюстрація до
«Повісті минулих літ».
Повалення язичницьких
(поганських) богів

Порівняйте слова
з літопису про настрої
киян під час повалення
язичницьких богів
із зображенням людей
на малюнку.
Чи збігається
художнє бачення
Георгія Якутовича події
з літописною розповіддю?
Відповідь обґрунтуйте.

І С Т О Р И Ч Н І Д Ж Е Р Е Л А

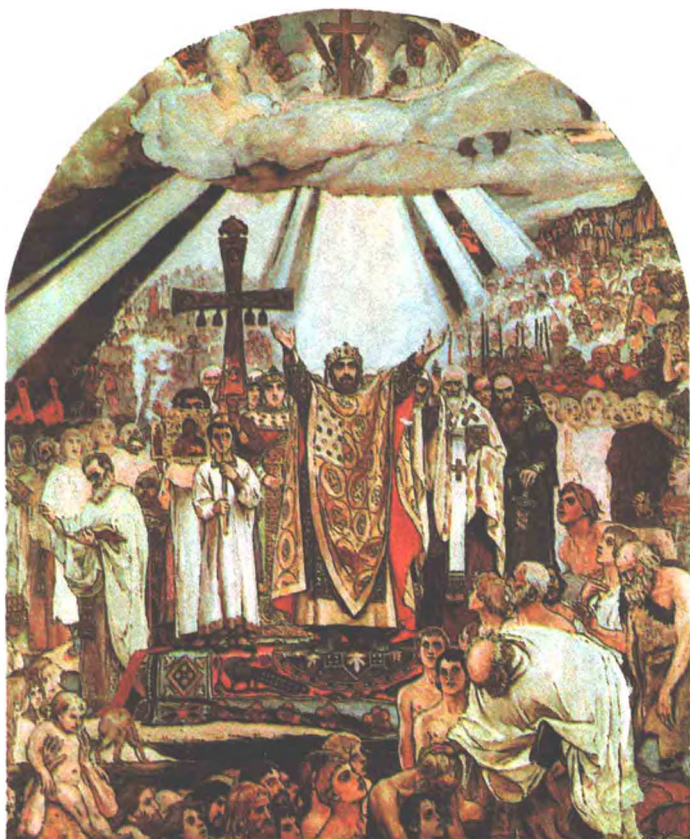
Уривок з «Повісті минулих літ»

«І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів, тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей! «Велик ти еси, господи, дивні діла твої!» Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одлихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радіючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А на завтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили».

1. Чому, на вашу думку, Володимир так жорстоко повівся з кумирами, яких сам і возвеличив кілька років перед тим?
2. Чи, на вашу думку, всі похрещені кияни відмовилися від своїх язичницьких оберегів? Чому?

*В. Васнецов.
Хрещення Русі. Розпис
у Володимирському соборі
м. Києва зберігся
до наших часів*

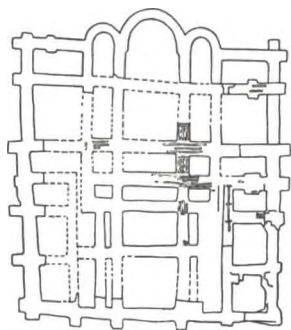
*Де в Києві відбувалася
подія, зображена
художником?*

*Цеглина з руїн Десятинної
церкви з гербовим знаком,
як на монетах князя*

*Десятинна церква. Реконструкція.
Храм був зруйнований під час монгольського нашествя (1240 р.)*

*План фундаменту
Десятинної церкви*

*Великий князь Володимир
та Велика княгиня Ольга,
яких православна церква
вважає святими*

*Фрагмент головного входу
кафедрального собору
Св. Володимира у м. Києві*

*Чому православна церква
так високо оцінила заслуги
князя Володимира
й княгині Ольги?*

*Пам'ятник Св. Володимиру
у м. Лондоні. 1998 р.
Скульптор Л. Молодожанін
(Лео Мол)*

Варто зазначити, що хрещення Володимиром Русі не було одномоментним актом. Літописні матеріали та археологічні джерела свідчать, що служителі язичницької віри, а також фігури й інші зображення давньослов'янських божеств існували в різних місцях Русі до XIII ст. Однак християнство поступово входило у свідомість і побут наших предків, витісняючи або поєднуючи в собі дохристиянські язичницькі вірування (згадайте Зелені свята — Трійцю, свято Івана Купала, колядки, віру в лісовиків, домовиків, мавок, русалок тощо).

Запровадження християнства відіграло вагомую роль у подальшій історичній долі українського народу. Будучи на перехресті між християнським Заходом та мусульманським Сходом, Київська Русь остаточно зв'язала себе з Європою. Християнство ввело Русь у коло європейських держав, а правлячу київську династію — у середовище християнських королівських родин.

Християнство пододало язичницьке племінне багатобожжя, сприяло політичному і культурному об'єднанню східнослов'янських племен, унаслідок чого сформувався український **етнос**. Із християнством у Київську Русь прийшли писемність (хоча деякі сучасні історики

стверджують, що в дохристиянський період слов'яни мали своє письмо), мистецтво книжкової справи, церковний хоровий спів, розвинулися архітектура, кам'яне будівництво, художні ремесла, мистецтво іконопису тощо.

Церковне богослужіння потребувало значної кількості освічених людей, тому починають з'являтися школи, а **монастирі** стають центрами вченості та літописання. Християнська мораль вплинула на формування руського писаного права, пом'якшуючи кару за злочини. *Християнські віровчення та мораль лягли в основу української культури, мистецтва та національного характеру.*

Водночас утвердження християнства на Русі в його східному, православно-візантійському, варіанті зумовило майбутнє протистояння і конфлікти між православними українцями та їх західними сусідами-католиками.

МОНАСТІР – релігійна громада ченців або черниць, що з належними їй землями та майном становить церковно-господарську організацію.

ЕТНОС – (від грецьк. – плем'я, народ) – стала група людей, що історично склалася. За значенням є близьким до поняття «народ».

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Вишгород

Історії цього невеликого містечка під Києвом може позаздрити будь-яке велике місто. Як стверджують археологи, уже в другій половині I тис. на цьому місці було ранньослов'янське поселення. Перша ж літописна згадка про Вишгород датується 946 р. і пов'язана з підкоренням княгинєю Ольгою древлянської землі. Від тих часів і протягом усього періоду Київської Русі літописи 38 разів згадували про це місто як про військово-фортецю чи княжу резиденцію, політичний осередок чи церковно-релігійний центр.

Вишгород був добре захищений природними рубежами і штучними укріпленнями: зі сходу стрімкими схилами Дніпра, з півночі і півдня – ярами, із заходу – високим земляним валом. Фортифікаційні укріплення довершували потужні стіни, утворюючи оборонний пояс навколо міста. У Вишгороді були розвинені всі основні галузі ремесла, але найбільше – видобуток і обробка заліза, ювелірна справа, гончарство та будівництво.

1. Яке нове місто заклав князь Володимир на західних землях?
2. Як у народі називали князя Володимира?
3. Що було зображене на срібних монетах Володимира?
4. На контурній карті зафарбуйте території, приєднані до Київської Русі за часів Володимира.
5. Покажіть на карті місця, де були збудовані укріплені фортеці для захисту південних рубежів.
6. У зошиті заповніть таблицю: у першому стовпчику зазначте сусідів, з якими Київська Русь підтримувала економічні зв'язки, у другому – з якими воювала.
7. Які дії князя Володимира привели до зламу самостійності місцевої племінної верхівки?
8. Чому, на вашу думку, князь Володимир зробив державною релігією саме православне християнство?
9. Схарактеризуйте позитивні наслідки для Київської Русі від прийняття християнства, а також ті проблеми, які постали у зв'язку з цією подією.

§ 7. Київська Русь за часів князя Ярослава Мудрого

Яке історичне джерело ілюструє подана схема? Поясніть, що означають у ній імена та назви міст. Знайдіть на карті ці міста.

Вишеслав	Новгород
Ізяслав	Полоцьк
Святополк	Турів
Ярослав	Ростов
Гліб	Муром
Всеволод	Володимир (Волинський)
Мстислав	Тмутаракань
Святослав	Древлянська земля (Білгород)

1. Міжусобна боротьба між синами Володимира Великого. Утвердження Ярослава в Києві

Князь Володимир Великий мав багато синів, між якими після його смерті розпочалася кривава боротьба за київський престол. У 1015 р. Борис, Гліб і Святослав під час цих сутичок загинули.

Літописець вважає винуватцем заколоту Святополка, який тоді сидів у Вишгороді. Дізнавшись про смерть батька, Святополк захопив київський престол. Проти Святополка виступив його брат, новгородський князь Ярослав. Перша битва між ними відбулася навесні 1016 р. поблизу м. Любеча на Дніпрі. Ярослав переміг і вступив до Києва. Святополк утік до свого тестя, польського короля Болеслава I Хороброго, і там за його допомогою зібрав велике військо.

У 1018 р. Болеслав I захопив Київ, Ярослав утік до Новгорода. Київським князем знову став Святополк. Та господарювали в місті та селах Київської землі іноземні завойовники. Вони збиткувалися над населенням, грабували його. Кияни повстали проти окупантів. Це змусило Болеслава I повернутися до Польщі, а Святополк утік до печенігів.

Ярослав Мудрий.
Реконструкція
М. Герасимова

Михайло Герасимов (1907–1970) – російський учений-антрополог, який розробив метод антропологічної реконструкції (зокрема, відтворення рис обличчя за черепом). Дослідження вченого засвідчили: у зовнішності Ярослава Мудрого, за наявності деяких скандинавських ознак, переважали риси, притаманні слов'янам Наддніпрянщини. Він був людиною доволі високою на зріст (близько 175 см), із середнім за видовженістю обличчям, різко випнутим носом дещо хвилястої форми і, як зауважив М. Герасимов, «з тонко окресленими, відносно неширокими вилицями». Ці риси й лягли в основу «документального» скульптурного портрета князя Ярослава

Навесні 1019 р. Святополк здійснив свій останній похід на Київ. «Ярослав зібрав силу воїнів і пішов йому назустріч, — пише Нестор. — На сході сонця зішлись супротивники і бій був жорстокий, якого ще не бувало на Русі. І, за руки хапаючи один одного, рубались і сходились тричі, так, що низинами кров текла. І надвечір взяв гору Ярослав, а Святополк побіг... Ярослав же сів у Києві, потрудившись із дружиною, показавши перемогу і труд великий».

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав, який правив у Тмутараканській землі. Битва між ними відбулася поблизу Чернігова, де переміг Мстислав. Тоді брати уклали мирний договір. Ярослав почав правити в Києві, а Мстислав — у Чернігові.

Після смерті Мстислава у 1036 р., Ярослав, за словами Нестора, став «самовладцем Руської землі».

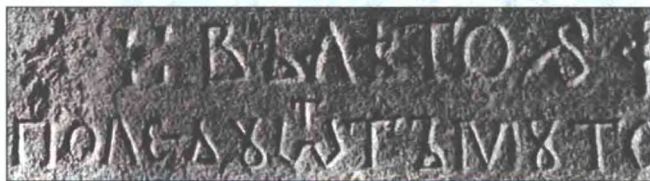

*Польський король
Болеслав I Хоробрий.
Художник Я. Матейко*

Тмутараканське князівство

Протягом століть Північне Причорномор'я і Крим були зоною боротьби українських князів з кочовими племенами. Після розгрому Хозарського каганату (965) військами Святослава Ігоровича на Таманському півострові утворилося Тмутараканське князівство, до складу якого незабаром увійшли землі Приазов'я, Кубані та східна частина Кримського півострова. З X ст. князівство перебувало у складі Київської держави. Першим на княжий престол Тмутаракані сів Мстислав (1010–1023), син київського князя Володимира Великого — хрестителя Русі. До речі, в Тмутаракані існувало окреме єпископство. Двічі (1060–1064, 1066–1069) у Тмутаракані правив Гліб, син чернігівського князя Святослава Ярославича. Князь Гліб увійшов в історію, зокрема, тим, що у 1068 р. виміряв відстань між столицею князівства Тмутараканню (сучасна станиця Таманська) та Керчю по льоду Керченської протоки. Про це свідчить Тмутараканський камінь — мармурова прямокутна плита (близько 850 кг) з висіченим на ній давньоруським написом — «У літо 6576 ... Гліб князь міряв море по льоду від Тмутаракані до Корчева (Керчі) 10 000 і 4000 сажнів¹». Нині плита-пам'ятка зберігається в Росії (музей «Ермітаж» у Санкт-Петербурзі).

1. Покажіть на карті територію Тмутараканського князівства.
2. Яких висновків можна дійти, ґрунтуючись на наявності напису на Тмутараканському камені?

¹ Сажень — давня східнослов'янська лінійна міра.

Як історики визначили довжину давньоруського сажня описано в додатках (див. с. 254)

*Тмутараканський
камінь*

2. Розбудова Києва.

Церковне та культурно-освітнє життя

За часів князя Ярослава Київська держава, яка вже була однією з найбільших у Європі, досягла найвищого розквіту. За кількістю населення Русь у Європі поступалася лише Візантії і Священній Римській імперії.

Сучасна державна нагорода України — «Орден Ярослава Мудрого».

У центрі знака — емальований темно-синій медальйон із позолоченим профілем князя Ярослава Мудрого.

На зворотному боці — напис «Мудрість, честь, слава»

Спочатку основним завданням Ярослава у внутрішній політиці було відновлення централізованої влади. Він жорстоко розправлявся з тими, хто не хотів йому коритися. Відновивши єдність Русі, князь Ярослав узявся за розбудову держави — удосконалив управління, пом'якшив данину. Це спричинило поживання землеробства, скотарства, розвиток різних промислів і ремісничого виробництва; як наслідок, відбулося й поживання торгівлі.

Ярослав створив нову оборонну лінію на півдні держави, яка охоплювала міста: Корсунь, Богуслав, Юр'їв (заснований у 1032 р.; з 1362 — Біла Церква; сьогодні тут встановлено пам'ятний знак і пам'ятник Ярославу Мудрому). Князь докладав чимало зусиль для створення нових і розвитку існуючих міст, особливо Києва. Київська земля була дуже розорена чотирирічною братовбивчою війною. Особливо потерпів Київ від великої пожежі та пограбування польським військом.

Ярославу довелося спрямувати всі зусилля на відбудову країни й столярного града. За часів Ярослава Київ збільшився у кілька разів. Були споруджені нові оборонні вали, башти, дерев'яна фортеця, Золоті ворота.

Місто Ярослава.
Фрагмент макета
«Стародавній Київ».
Художниця Д. Мазюкевич

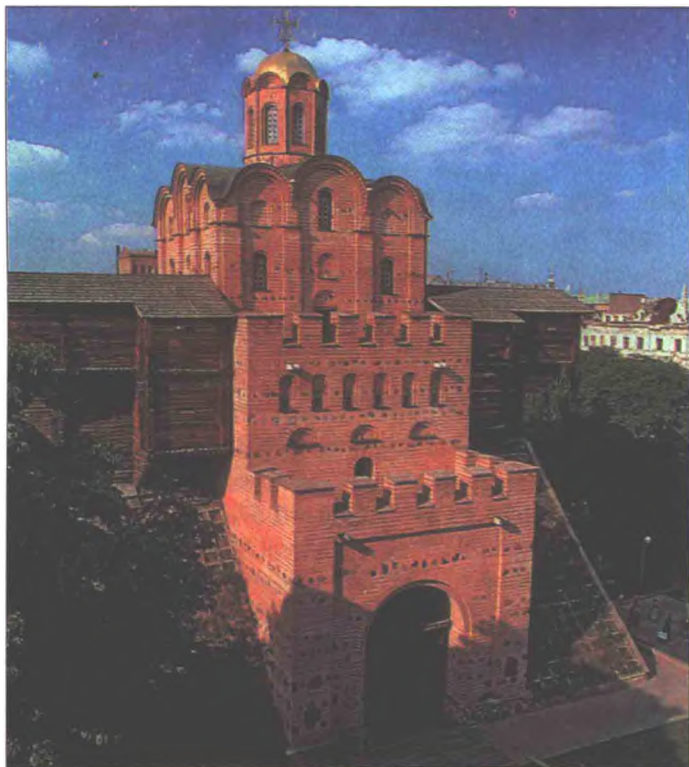
Порівняйте місто Ярослава з містом Володимира. За рахунок чого розрісся Київ?

*Рештки Золотих воріт.
Художник М. Сажин*

Зруйновані монголами й до XVII ст. лежали в руїнах. У 1751 р. французький інженер де Боск частково засипав їх землею для збереження. У 1832 р. археолог К. Лохвицький відкопав руїни і так, під відкритим небом, вони простояли аж до 1982 р.

*Золоті ворота.
Реконструкція*

У сучасному Києві діє музей «Золоті Ворота». Усередині реконструйованої споруди розташовані залишки стін воріт, тут добре видно бокові стіни проїзду, що примикали в давнину до валу й були позбавлені декоративного оброблення. На них помітні відбитки колод, з яких склалися зруби. У 1997 р. біля Золотих Воріт відкрили пам'ятник Ярославу Мудрому. Скульптор В. Чепелих виконав цей пам'ятник за проектом видатного українського скульптора, кінорежисера та драматурга І. Кавалерідзе (1887–1978)

Навколо Києва Ярослав Мудрий збудував велетенські земляні вали завдовжки 3,5 км, заввишки 14 м і завтовшки 30 м. На цих валах стояли високі дубові стіни. Перед валами були викопані глибокі рови, заповнені водою.

Значну увагу Ярослав приділяв церкві, розуміючи її значення і роль у державі. Розвинулося монастирське життя. Південніше від Києва, на високому березі Дніпра, був заснований знаменитий Печерський

*Софійський собор
(сучасний вигляд)*

*Фрагмент мозаїки
Софійського собору*

*Фрагмент розпису
Софійського собору*

монастир. Ярослав боровся за незалежність церковної ієрархії від Візантії. У 1051 р. князь скликав у Києві собор єпископів, на якому без згоди константинопольського патріарха було призначено митрополитом Київським Іларіона — священника церкви Спаса в селі Берестові, де стоїть тепер Києво-Печерський монастир. За час свого правління Ярослав побудував три кам'яних храми і Софійський собор, що став символом єдності божественного начала та державної влади. Він став головним митрополичим храмом, де, крім богослужінь, відбувалися урочисті державні церемонії, зокрема, сходження на великокнязівський стіл, укладалися договори, приймали послів.

При Софійському соборі були відкриті школа і бібліотека. Там Ярослав організував центр перекладів, де грецькі книги перекладали та переписували старослов'янською мовою. Згодом бібліотека при Софійському соборі стала центром давньоруського літописання. Західноєвропейські джерела називали Київ суперником Константинополя.

Літопис Руський про Ярослава Мудрого як великого будівника

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням Господнім і молитвою Святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир Святого Георгія¹ [Побідоносця] і [монастир] Святої Орини².

1. Про які споруди йдеться в історичному джерелі? Знайдіть на картосхемі Києва (с. 59) ці споруди.
2. Що нового ви дізналися з прочитаного уривка?

¹ *Георгій* — хрестильне ім'я князя Ярослава.

² На честь дружини Ярослава Інгігерди, дочки шведського короля Олафа III.

*Руїни церкви
Св. Ірини. Художник
М. Сажин*

На відміну від багатьох інших середньовічних володарів, Ярослав був освіченою людиною. Київський літописець зазначав, що князь «до книг виявляв охоту, читаючи їх і вдень, і вночі». За це його прозвали «Мудрим». Ярослав дбав про розвиток освіти, науки, мистецтва. При дворі Ярослава проживали і виховувалися дітячі та майбутні правителі багатьох європейських держав, зокрема король Норвегії Гарольд Сміливий, угорський король Андрій та інші.

*Шиферна плита
Софійського собору.
XI ст.*

3. «Руська правда»

До появи писемних законів судили на основі звичаєвого права. Якщо людину вбивали, то її родичі повинні були знайти злочинця і вбити — «кровна помста»; за каліцтво родичі скривдженого мали право зробити те саме з кривдником (звідси відомий досі вислів «зуб за зуб, око за око»). За Ярослава Мудрого було складено перший звід писаного давньоруського права «Руська правда». До збірника входило 18 статей, у яких зазначалося, як карати за ті чи інші проступки.

«Руська правда» — звід законів Київської Русі

«Руська правда» обмежила застосування кровної помсти та понівечення, замінюючи їх штрафами. Так, за вбивство огнищанина (управителя князівського маєтку) накладався штраф 80 гривень, за вбивство міського жителя, купця або ремісника — 40 гривень, а за вбивство простого селянина-смерда — 5 гривень. Грошові покарання застосовувались і за інші злочини.

Штрафи та покарання залежали також від соціального стану потерпілого. За найбільш серйозні — у людини забирали все майно, яке у неї було, виганяли з общини («виставляли на потік») або перетворювали

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Приклади кримінальної відповідальності за «Руською правдою»

Щоб встановити провину підозрюваного у важкому злочині призначали випробування залізом або водою. Людину примушували взяти до рук гаряче залізо, і якщо залишався опік, то суд визнавав провину підозрюваного. Побутовав й інший метод встановлення істини: кидали у воду зв'язаного. Якщо людина випливала, залишалася живою, то це означало, що вона винна — навіть вода не приймала злочинця.

У законі передбачено особливе покарання за підпал будинку або току. Такий палій «видається головою князю з усім маєтком, з якого потрібно раніше винагородити збиток, завданий хазяїнові току або будинку».

Суворо каралися дії, які завдають шкоди живій природі. Так, «за бобра, украденого з нори, визначається 12 гривень штрафу». За умисно зарізаного чужого коня сплачується 12 гривень до скарбниці, а хазяїну — 1 гривну. За зрізані дерева з племенними вуликами бджіл вноситься до скарбниці 3 гривни. При цьому слід зауважити, що гривна тоді цінилася дуже високо, так, за 1 гривну можна було купити 20 баранів або одного робочого вола.

І. Білібін.

Суворий суд за часів
«Руської правди»

Чому давньоруські закони так суворо карали злочини проти живої природи?

на холопа (раба). Штрафи сплачували на користь скривдженого і в казну князя. Судив зазвичай сам князь або його довірені особи.

Для вчених «Руська правда» залишається найважливішим джерелом вивчення суспільних відносин і судочинства Київської Русі. Звідти ми дізнаємося про господарське та культурне життя, про відносини різних верств населення та державний устрій Київської Русі.

4. Відносини з іншими державами

У міжнародній політиці Ярослав надавав перевагу дипломатичним методам налагодження зв'язків з різними державами. Часто ці зв'язки він зміцнював завдяки шлюбом своїх дітей. Його дочка Анна була дружиною французького короля Генріха I, донька Єлизавета була ~~за~~ норвезьким королем Гаральдом Сміливим, Анастасія (третя його донька) стала дружиною угорського короля Андрія. Недаремно Ярослава називали «тестем Європи». Сам Ярослав був одружений з Інгігердою — донькою шведського короля. Сини його мали за дружин сестру польського князя, онуку німецького цісаря та доньку візантійського імператора.

Тривалий час Ярослав боровся за утвердження західних кордонів Київської держави, відвойовував у польських феодалів землі, захоплені ними під час усобиці 1015–1019 рр. З метою зміцнення західних рубежів заснував місто Ярослав на р. Сян. Він переміг чудські племена, предків естонців і заснував місто-фортецю Юр'їв (нині м. Тарту). Ярослав успішно воював з печенігами і в 1036 р. завдав їм нищівного удару під стінами Києва.

Київська держава мала жваві дипломатичні відносини з Германською імперією та Францією. Ярослав домігся більш-менш мирних відносин із Візантією. У 1043 р. відбулася остання русько-візантійська війна. Після її закінчення була укладена русько-візантійська угода, яку пізніше скріпив шлюб сина Ярослава Всеволода з дочкою візантійського імператора Марією. Усі ці заходи принесли великий міжнародний авторитет Київській державі.

*Груповий портрет родини
Ярослава Мудрого.
Фреска Софійського
собору. XI ст.*

Три сестри, три Ярославни

Королева Угорщини

Руки старшої дочки Ярослава Мудрого попросив угорський король Андрій (Андраш I). Очевидно, він вирішив поборитися з Анастасією не тільки з політичних міркувань — задля зміцнення стосунків Угорщини із сильною Київською державою, з якою прагнули заприятелювати багато інших країн, — а ще й під впливом того, що його батько, Ласло Лисий, також був одружений з тутешньою красунею — дочкою одного руського вельможі. Весілля молодих відбулося в 1046 році. Отож, в особі Анастасії Ярославни угри отримали королеву, яка незабаром прийняла католицьку віру й підписувала державні документи під своїм новим ім'ям Агмунда. Після смерті Андрія правити державою почав син Анастасії та Андрія Шаламон. Але це тривало зовсім недовго: стати королем задумав дядько Шаламона — Бела. Намагання сина й матері розв'язати конфлікт мирним шляхом виявилися безуспішним — розгорілися війни. Шаламон поступився престолом. Анастасія Ярославна була змушена рятуватися втечею до Німеччини. Відомості про останні роки життя Анастасії, її смерть і могили не збереглися.

Королева Норвегії та Данії

Ярослав Мудрий свою дочку Єлизовету видав заміж за норвежця Гарольда. Щоправда, шлюбів передувала тривала, сповнена романтизму й драматизму, історія. Закохався молодий норвежець у Єлизовету під час своїх перших відвідин Києва. Руська княжна відповіла Гарольдові, принцові, поетові й бардові, взаємністю. Але незговірливий батько, князь Ярослав Мудрий, погодився видати дочку за норвежця лише за умови, якщо

Єлизовета.
Фрагмент фрески

той стане королем і прославиться лицарською звитягою. Довелося Гарольдові податися з нечисленною дружиною в мандри по світу. Він вступив на службу до візантійського імператора, на якій здійснив таки чимало лицарських подвигів. Іще Гарольд устигав писати поезії, найпопулярнішою серед яких стала пісня, присвячена Єлизоветі. Нарешті, він досяг заповітної мрії — одружився з нею. Проте їхнє подружнє життя було нетривалим. Уже в ранзі норвезького короля Гарольд вирушив на війну до Англії, де в одному з кривавих боїв 1066 року наклав головою... По його загибелі Єлизовета Ярославна вийшла заміж удруге і стала королевою Данії.

Королева Франції

У XVII столітті в церкві Вільєрського абатства, що поблизу Парижа, знайшли могилу, на надгробковій якій був напис: «Тут лежить пані Анна, вдова короля Анрі». Ця пані Анна була дочкою великого київського князя Ярослава Мудрого. Шлюб відбувся в Реймсі, куди дочку Ярослава Мудрого відправили з великими почестями. Відомо

Анна

також, що Анна із собою до Франції взяла книгу — слов'янське Євангеліє. Як стверджують деякі дослідники, на цьому Євангелії Анни Ярославни французькі королі складали присягу. Нині книга зберігається в Реймсі під назвою Реймське Євангеліє... З чоловіком Анна прожила десять років, народила йому трьох синів, старший з яких став королем Франції Філіппом I. По смерті чоловіка 29-річна Анна Ярославна залишила двір і пішла в монастир. Звідти незабаром красуню-вдову забрав граф Пауль де Крепі-Валуа, який став її другим чоловіком. Але доля не милувала жінку — вона овдовіла знову. Відтоді Анна перебувала при дворі свого сина, французького короля. Відомий навіть один документ, на якому стоїть її підпис...

1. Які чинники дозволили донькам Ярослава Мудрого не загубитися в тіні своїх високоповажних чоловіків, натомість стати їхніми гідними помічницями й порадиницями?

1. Назвіть роки правління Ярослава Мудрого.
2. Чиї це слова і з якого приводу вони сказані: «Розчищайте шляхи і мостять мости...»?
3. Який напрям діяльності виявився основним у внутрішній політиці Ярослава Мудрого?
4. Покажіть на карті кордони Київської держави за часів Ярослава Мудрого.
5. Назвіть основні підходи до зовнішньої політики князя Ярослава Мудрого.
6. Опишіть одну з архітектурних споруд, що була збудована за часів князя Ярослава. Поясніть, чому ви обрали саме цю споруду?
7. Об'єднайтеся з товаришами у три групи й складіть розповідь від імені Ярослава та його бояр, обговоривши такі теми:
  - а) «Як розбудувати Київську державу»;
  - б) «Як підняти міжнародний авторитет Київської держави»;
  - в) «Просвітницька діяльність володаря Київської держави».
8. Чому народ Київської Русі назвав князя Ярослава *Мудрим*?
9. Уважно прочитайте обидва документи, порівняйте їх і дайте відповіді на запитання:
  - а) Які спільні порядки висвітлено в обох документах?
  - б) Чиї інтереси захищали ці закони?
  - в) Які фрагменти свідчать про наявність пережитків родового ладу?

«Руська правда»	«Салічна правда»
<p>...Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривен...</p> <p>...Якщо вбитим буде горожанин, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривен сплатити за нього. ...А за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривен; а за рядового — 5 гривен. ...А за ремісника і за ремісницю, то 12 гривен, і за кормилицю, хоч би була й із холопів чи рабів.</p> <p>...Якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши, то сплачує 3 гривни продажі.</p> <p>...Коли хто загубить коня, чи вбрання, чи зброю і про це звіщено на торгу, а потім впізнають їх у своєму місті, то своє власник має забрати і одержати за кривду 3 гривни.</p>	<p>...Якщо хто позбавить життя вільного франка..., присуджується 200 солідів.</p> <p>...Якщо хто позбавить життя людину, яка перебуває на королівській службі..., присуджується до сплати 600 солідів.</p> <p>...Якщо хто позбавить життя римлянина — королівського співтрапезника... присуджується до сплати 300 солідів...</p> <p>...Якщо хто позбавить життя римлянина, не королівського співтрапезника, нехай платить 100 солідів.</p> <p>...Якщо хто вкраде бика або корову з телям, присуджується до сплати 35 солідів.</p> <p>...Якщо хто вкраде раба, коня або запряжену тварину, присуджується до сплати 30 солідів.</p>

§ 8. Політичний і соціальний устрій Київської Русі. Розвиток господарства

Установіть відповідність між поняттями та визначеннями.

1. Імперія	а) невольники, що піддаються експлуатації;
2. Закон	б) представник панівної верстви в суспільстві, основою якого є власність на землю і неповна власність на селян, а також право здійснювати державну владу на своїй території;
3. Раби	в) встановлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу юридичну силу;
4. Феодал	г) держава, утворена з країн і земель, підкорених державою-завойовницею.

1. Політичний устрій

За часів правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого сформувалася остаточно державна (інакше кажучи, політична) система Київської Русі.

За своїм політичним устроєм Київська Русь була **ранньофеодальною багатонаціональною імперією**, подібно до імперії Карла Великого на Заході чи Хозарського каганату на Сході. Її населяли понад двадцять племен і народностей: угрофіни і балти на півночі, слов'яни — у центрі, тюркомовні племена — на півдні.

За формою правління Київська Русь була **монархією**. На чолі держави стояв один правитель — Великий князь київський з династії Рюриковичів. (Цікаві відомості про князів див. у додатках на с. 259). Він зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу і судову гілки влади. Великий князь зберігав за собою і функції воєначальника. Решта князів, що правили окремими землями, корилися і визнавали владу Великого князя київського. Такі відносини всередині панівної верстви називають *васалітетом*. Князівська верства була правлячим і найбільш замкненим станом у суспільстві, доступ до якого давало тільки народження.

ВІЧЕ — народні збори.	Опорою князівської влади було постійне військо — дружина . З часом роль дружинників як помічників і до радників великого князя зменшується. Зростає вплив великих бояр, що складають найближче оточення князя. Боярська рада перебрала на себе функції давньослов'янської ради старійшин. Зберігаються народні збори — віча , які вирішували важливі громадські справи. З посиленням влади князя роль віча зменшується.
МОНАРХІЯ — система управління державою одноосібним володарем — монархом.	

2. Основні верстви населення

Населення Київської Русі поділялося на окремі верстви. Соціальну верхівку становили **князі** на чолі з **Великим князем київським**. Далі йшли **бояри** — нащадки племінних вождів і верхівки князівських дружинників. Усі вони були професійними воїнами, і військова доблесть та честь цінувались у їхньому середовищі понад усе.

*Представники різних верств населення Київської Русі.
Реконструкція
П. Толочка*

За якими ознаками ми можемо визначити належність особи до певної верстви? Відповідь аргументуйте, посилаючись на малюнок.

Поряд з великими і дрібними боярами значний вплив у Київській Русі мало вище духовенство: київський **митрополіт**, **єпіскопи** (управителі церковних округів), настоятелі великих монастирів.

Міське населення складали **купці**, **ремісники**, **челядь** (обслуга при князівських і боярських домах).

Основною масою населення Київської Русі були **селяни**. Вільні селяни називалися **смердами**. Вони платили феодалові данину. Феодально залежними в Київській Русі були **рядовичі**, які працювали за договором (рядом), та **закупи**, що працювали за грошову позику (кupu). Як правило, це були люди, що потрапили у боргове ярмо і мусили відпрацювати позичку в господарстві кредитора. Рабів у Київській Русі називали **холопами** або **челяддю**. Рабами переважно ставали військовополонені, їхні діти також залишалися рабами. Холопи не мали свого господарства і перебували у повній залежності від господаря. Челядь працювала на господарському дворі — були слугами, стайничими, кухарями тощо.

ПАТРІАРХ — глава православної церкви.

ЄПІСКОП, **МИТРОПОЛІТ** — вищі духовні чини в православній церкві.

2. Феодальні відносини та землеволодіння. Залежність селян і повинності

Суспільство Київської Русі було феодальним, економічні відносини якого базувалися на наявності земельних володінь та фіксованих доходів з них (грошових чи натуральних). Земля за доби феодалізму була найбільшою цінністю. Вона належала київському князю, який роздавав її у володіння своїм синам, родичам, боярам і дружинникам. Землеволодіння на Русі було двох різновидів — умовне **79**

(помістя) і безумовне (вотчина). У ранній період історії Київської Русі й пізніше — за часів правління Володимира і Ярослава — вотчинами (земельними володіннями, що передавалися в спадок) володіли лише великі князі. Решта феодалної верхівки (бояри та дружинники) користувалися помістями, якими князь винагороджував за службу (військову, придворну, судочинну, управлінську) і міг забрати в будь-який момент. Великими землевласниками були монастирі, яким князі надавали у власність землі із селами, а іноді й з містами.

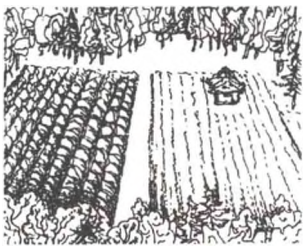
Протягом X–XIII ст. основним джерелом доходів князів і феодалів була *земельна рента-податок*. Селяни змушені були сплачувати ренту *натурою* (продуктами), або *грошима*. Величина податків була значною. Відомо, що лише на десятину від своїх прибутків Володимир побудував й утримував один з найбільших храмів Русі — Десятинну церкву.

З X ст. відома така повинність як *пóвоз* — постачання коней і різного транспорту для потреб князя та його дружини. Смерди несли *військову повинність* — були учасниками народного ополчення.

Селян та міських жителів примушували брати участь у *будівництві й укріпленні міст*, утримувати в належному стані дороги, які проходили через їхню територію.

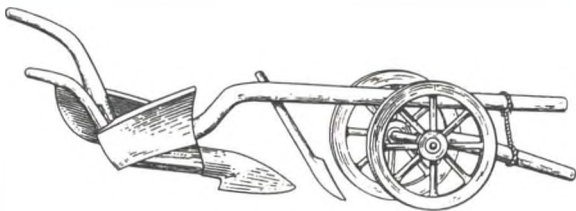
3. Розвиток сільського господарства, ремесел, торгівлі

Основою давньоруської економіки було сільське господарство. Завдяки змінам у способі обробітку землі воно досягло високого розвитку. Відбувся перехід від двопільної до **парової системи з трипільною сівозміною**. Земля ділилася на три частини: на одній сіяли ярові, на другій — озимі, а третя — відпочивала («лежала під паром»), завдяки чому відновлювалась родючість ґрунтів. Щороку ділянки змінювалися.

Двопільна
й трипільна системи
землеробства

Якщо у VIII–X ст. основним знаряддям обробітку землі було рало, то з X ст. на зміну йому прийшов плуг. Плуг із залізним наральником вже не тільки розпушував, а й перевертав пласт ґрунту, що значно збільшувало врожайність. Для підвищення врожайності почали використовувати також органічні добрива. Тепер селянин отримував врожай, що вдвічі перевищував потреби в зерні його родини. Таким чином з'явився надлишок продуктів. У результаті цього поживалася торгівля продуктами сільського господарства та швидкими темпами почало розвиватися ремісниче виробництво.

Плуг

Ливарні форми для виготовлення ювелірних виробів

Вироби давньоруських ремісників: замок і ключ

а

б

Обладунки давньоруського воїна: а) кольчуга; б) зброя

Важливою галуззю ремісничого виробництва була металургія. Залізо добували з болотяної та озерної руди, яка не потребувала складних технологій при обробці. Ковалі виготовляли знаряддя праці — лопати, серпи, коси, цвяхи; побутові предмети — ножиці, ножі; зброю та амуніцію — мечі, кольчуги, щити, шоломи, бойові сокири. Ці вироби цінувалися не тільки на Русі, а й далеко за її межами. Хитромудрі висячі замки з ключами складної форми мали неабиякий попит у сусідніх країнах, де їх називали «руськими замками».

У Київській Русі найпоширенішим був дерев'яний і глиняний посуд. А тому серед ремісників найбільше було гончарів. З IX ст. глиняний посуд виготовляли на гончарному крузі. На своїх виробах гончарі ставили клеймо — ромби, зірки. Інколи археологам трапляється посуд з написами. Дерев'яний посуд селяни виготовляли власноруч.

Високою майстерністю славились руські ювеліри. Виготовлені київськими майстрами золоті прикраси були відомі в усій середньовічній Європі. Руські майстри володіли багатьма складними техніками виготовлення прикрас. Як наприклад, *скань* — вироби з крученого, срібного або золотого дроту, *зернь* — маленькі золоті чи срібні зерна накладалися на малюнок і припаювалися, *перегородчата емаль* — склоподібною масою різних кольорів покривали підготовлені ділянки, створюючи красиві й довговічні прикраси, що збереглися і до наших днів, хоча сама техніка втрачена назавжди.

У Київській державі були поширені ремесла, пов'язані з обробленням шкіри, дерева, каміння, кістки. Найпоширенішими були так звані домашні ремесла — прядіння і ткацтво. Ними займалися у кожній селянській родині. Адже одяг простих людей був з домотканих матеріалів. Усього, за підрахунками вчених, на Русі було понад 60 ремісничих професій.

Ювелірні прикраси XI–XIII ст.

Уламок та корчага
з написом «благодатнійша
полна корчага сія».
XI ст. Київ

Широкий вибір сільськогосподарської продукції та вишукані ремісничі вироби приваблювали іноземних купців. Географічне положення Києва, розташованого на перехресті сухопутних і водних шляхів, сприяли тому, що за часів князювання Володимира та Ярослава місто перетворилося на найбільший центр міжнародної торгівлі у Східній Європі. На березі річки Почайни (протоки Дніпра) була велика пристань, куди прибували купці з усієї Русі, а також Європи та Азії. На київських ринках продавали свої вироби греки, болгари, вірмени, євреї. Там вони мали свої склади товарів і проводили широку торгівлю.

Через територію Київської Русі проходило три торговельні шляхи: «грецький» — з Північної Європи до Візантії, «залобзний» — з Європи через Кавказ до арабського сходу та «соляний» — з Криму до Києва.

Особливо тісні торговельні відносини підтримувалися з найбагатшою тоді країною — Візантійською імперією. В обмін на свої товари Русь отримувала звідти предмети розкоші, дорогі тканини, олію, вино, фрукти, вишукану зброю, прянощі, книги, предмети церковного вжитку.

4. Гроші. Міста

Зі зростанням торгівлі, накопиченням багатств у представників суспільної верхівки зростає роль грошей. **Гроші** є загальним мірилом вартості товарів, засобом нагромадження багатств, а також засобом платежу.

Упродовж X–XI ст. у Київській державі переважали арабські дирхеми, відкарбовані на монетних дворах Арабського халіфату. Траплялися також срібні візантійські та західноєвропейські монети.

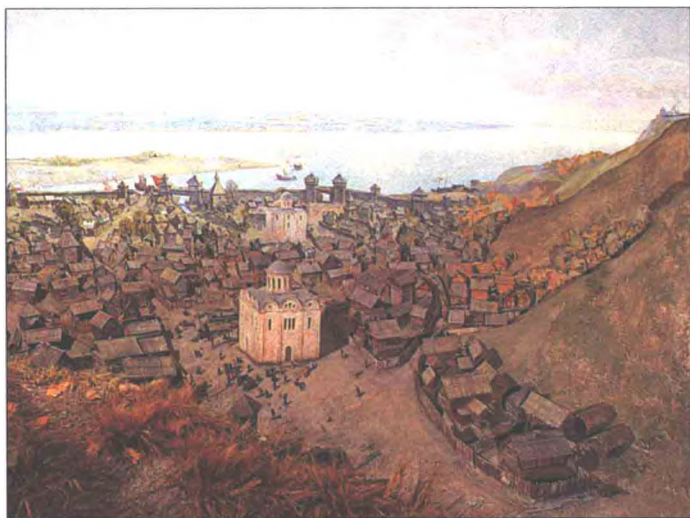

Печатки
Ярослава Мудрого

Власне руською грошовою одиницею була **грівна** (злиток срібла, що важив близько двохсот грамів). Гривни були кількох видів: київські, чернігівські, новгородські й різнилися формою та масою. Гривна срібла була значною сумою. За неї можна було придбати одного вола або десять телят. Саме назву давньокіївської грошової одиниці (гривна) взято за основу назви грошей у сучасній Україні (гривня).

У часи розквіту Русі великі князі київські — Володимир, Ярослав, Святополк розпочали власне карбування монет.

За часів Володимира і Ярослава Мудрого продовжували розвиватися **міста**. У літописних повідомленнях про події середини — другої половини XI ст. згадуються вже понад 50 нових міст. Розростаються і старі «гради», перетворюючись на середньовічні міста.

• Стародавній Поділ. Фрагмент макета.
Художниця Д. Мазюкевич

Давньоруські міста відрізнялись господарською основою свого розвитку. Одні з них мали переважно сільськогосподарський, інші — ремісничий характер, ще інші — торговий, окремі — оборонний.

Тодішні міста склалися з кількох частин. У **дитинці** — укріпленій стінами й валами центральній частині, проживали князь, бояри, дружинники та їхня челядь, у тому числі й ремісники, що обслуговували феодалів. Там зосереджувались органи влади й управління. Після запровадження християнства в Києві розмістилася резиденція глави Руської церкви — митрополита. У більших містах держави проживали керівники церковних провінцій — єпископи зі своїм оточенням і слуги.

Більшу частину давньоруського міста займав **окольний град**, де мешкали ремісники й торговці, розміщувалися боярські садиби, церкви, монастирі. Окольні гради у великих містах сягали 100 га і були укріплені міцними валами й стінами — основною оборонною лінією. Вулиці міста здебільшого сходилися до брам. Так, у Києві до наших днів збереглося планування старого міста, де вулиці віялом сходяться до Львівської площі (там були Північні ворота) та до Майдану Незалежності (там стояли Лядські ворота). Дороги часто заощувалися дерев'яними колодами, особливо в північних містах, але такі мостові були і в Києві. Головна вулиця стародавнього Києва, що вела в дитинець через Софійські ворота, називалася Міст і була викладена з дерев'яних колод.

ГРОШІ — умовні предмети, які позначають вартість товару та підлягають обміну.

ГРІВНА — у Київській Русі срібний злиток, який був основною грошовою одиницею. Назва «гривна» походить від назви шийної прикраси, виготовленої у формі довгуватого відливка зі срібла.

Давньоруські гроші:
а) київські гривні (164 г);
б) новгородська гривна (205 г);
в) чернігівська гривна (197 г);
г) монета Володимира

Чучин — давньоруське місто-фортеця

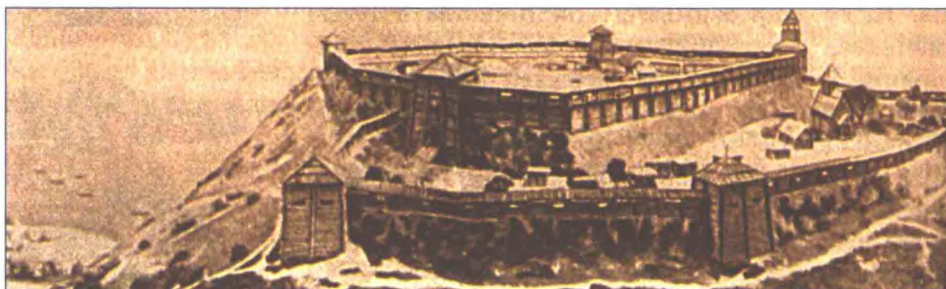
Літописний Чучин був розташований на південній околиці сучасного села Балико-Щучинка Кагарлицького р-ну Київської обл. Природа ніби навмисне створила місце для фортеці. Стратегічне положення міста на високому двоярусному плато (близько 70 м) на правому березі Дніпра визначило його військовий характер. На верхньому ярусі плато розкинулося основне укріплене городище (дитинець), на нижньому, що ніби оперізував верхнє плато (переважно із заходу й півдня), був околний град. І основне городище, і околиці оточували захисні вали. Загальна площа городища становить майже 6 га. Археологи знайшли залишки сигнальної вежі, що дозволяє зв'язати це місто з дніпровським відрізком шляху «Із Варягів у Греки». Крім того, у Чучині виявлені численні книжкові застібки й накладки для книжкових оправ, що свідчить про те, що місто було одним з культурних центрів Київської землі.

Чучин згадується в «Повісті минулих літ» усього один раз (у зв'язку з нападом половців у 1110 році): «У рік 6618 [1110]. Рушили весною на половців Святополк, і Володимир, і Давид [Святославич] і, дійшовши [до города] Воїня, вернулися... Того ж року взяли половці полон коло [города] Чучина».

Однак, очевидно, що значення міста для оборони, торгівлі в Київській Русі було невеликим. Та й археологічні знахідки часів зарубинецької культури (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) свідчать, що жителі придніпровських степів з давніх-давен використовували це зручне для життя місце. Чучин, як і більшість східнослов'янських міст, пережив три етапи: ранньослов'янський — коли сформувалося перше поселення; скандинавський (варязький), коли місто було однією з фортець на шляху до Константинополя; давньоруський (як місто держави Київська Русь).

Дослідження археологів тривають і сьогодні: одна з експедицій виявила сліди потаємного виходу з міста в бік Дніпра. Знайдена також неприродно вузька балка, що спускається до Дніпра зі східної сторони городища. Однак, чи є саме вона залишком потаємного ходу, поки що не встановлено.

1. Яке значення мало м. Чучин у період Київської Русі? Які археологічні знахідки дають підстави сформулювати правильну відповідь?
2. Які етапи в розвитку Чучина простежують науковці?

Місто-град Чучин. Реконструкція

Серцем міста поступово став ринковий майдан. Крім того, що він був центром торгівлі, саме тут оголошувалися князеві розпорядження, повідомлялися новини та проводилися загальні міські віча. У Києві таке місце називалося Житній торг. Саме сюди кияни приходили на загальне міське віче, де обговорювалися питання спорудження оборонних укріплень, упорядкування міста, оголошувався збір на оборону міста від нападів.

За межами укріплень виростали ремісничі та торгівельні посади. Інколи посади заселяли ремісники певних професій. Так, у Києві — це гончарі та кожум'яки, у Новгороді — теслі.

Житло періоду Київської Русі XI ст. Реконструкція

Фрагмент давньоруського житлового комплексу

5. Повсякденне життя різних верств населення

Іноземці, що побували у Київській Русі, відзначали надзвичайну гостинність її мешканців. Відмовити в гостинності вважалося безчесним вчинком. Крадіжки та обман були настільки рідкісним явищем, що ніхто не закривав своїх осель та скринь з добром.

Загляньмо, з дозволу господаря, в одну з таких скринь. Там ми побачимо довгі чоловічі та жіночі сорочки, штани та свити з домотканого сукна. На ноги взували плетені з дерев'яної кори, а в містах упереміж зі шкіряними ремінцями, личаки та поршні. Багаті селяни та городяни носили черевики.

Довге волосся, чоботи та плащ свідчили про те, що перед вами представник верхівки. Одяг князів та бояр шили із візантійського та іспанського оксамитів та парчі. Узимку одягали кожухи з дорогого хутра куніці чи горностая. У Київській Русі знать носила дорогі прикраси із золота та коштовного каміння, користувалася посудом, виготовленим із золота та срібла.

Князь

Боярин

Знатні жінки. X–XI ст.

Кільцева бронзова фібула XI ст.

ФІБУЛА – застібка для одягу, що водночас є прикрасою. Фібули для знаті виготовляли із золота й срібла, а оздоблювали їх коштовним камінням.

Родинне життя в Київській Русі

Літописи та інші документи часів Київської Русі містять чимало цікавих відомостей про повсякденні життя русичів.

Влада батьків над дітьми була велика: дітей могли продавати у рабство.

Якщо глава сім'ї розорявся, то в рабство потрапляла вся сім'я. Якщо помирав багатий чоловік, у якого не було сім'ї (дружини та дітей), усе його майно переходило князеві. Материнське майно переходило тій дитині, у якої вона доживала свого віку.

Шлюб брався виключно за згодою батьків. Батьки могли влаштовувати шлюби своїх дітей, не питаючи їхньої думки. Князі активно влаштовували шлюби своїх слуг. Служилі люди з приводу одруження питалися дозволу в князів. Перед шлюбом влаштовували заручини, де родичі підписували договір. Якщо шлюб не відбувся, сторона, що розірвала заручини, виплачувала компенсацію. Такі договори батьки часто укладали задовго до шлюбу, особливо це було поширено серед князів. У князівських родинах було в середньому від одного до п'яти дітей. Князі влаштовували шлюби, як правило, з політичних міркувань. Із 250 відомих шлюбів князів Київської Русі майже половина припадає на союзи з представницями іноземних династій, і лише 7 — з боярськими доньками.

З усіх відомих князів Київської Русі (497 осіб) тільки 30 прожило понад 60 років, а 66-князів загинуло в битвах.

1. Чим, на вашу думку, керувалися батьки, влаштовуючи родинне життя дітей?

Весело проводити час любив як простий люд, так і знать. Свята (як правило, християнські) завжди були велелюдними. Проводились ігри, танці, змагання на конях. Бажаними учасниками на будь-яких гуляннях завжди були скоморохи. Вони були мандрівними акторами, співаками, музикантами, танцюристами, фокусниками, дресирувальниками. Були також скоморохи (зазвичай вправні музиканти), які постійно проживали при князівських і боярських дворах. Князі часто влаштовували банкету, на яких веселилися разом зі своєю дружиною. На таких банкетах не дивиною були бійки між дружинниками. За нанесення серйозних травм кривдники платили штрафи. Улюблене заняття князів — полювання. Полювали на кабанів, хутрових звірів, але найбільш престижними вважалося полювання на дикого бика — тура.

1. Назвіть провідну галузь економіки Київської держави.

2. Яку частину податків віддавали церкві?

3. Назвіть нове знаряддя обробітку землі, що з'явилося в X ст.

4. Які основні владні функції зосередив у своїх руках великий князь?

5. Покажіть на карті три торговельних шляхи, що проходили територією Київської Русі.

6. Намалуйте в зошиті план давньоруського міста і зазначте на ньому, які верстви населення мешкали в тій чи іншій його частині.

7. Уважно прочитавши текст параграфа, заповніть у зошиті таблицю «Соціальна структура населення Київської Русі».

8. Які товари вивозили з Київської Русі, а які ввозили для власних потреб?

9. Доведіть, що суспільство Київської Русі було феодальним.

10. Об'єднайтеся з товаришами в малі групи й складіть розповіді про представників різних верств населення Київської Русі (зверніть увагу на режим дня, одяг, дозвілля тощо).

Установіть відповідність.

1. Псалтир	а) наука красномовства;
2. Єпископ	б) служителі релігійного культу;
3. Риторика	в) управитель церковного округу;
4. Духовенство	г) одна з Біблійних книг Старого Завіту, що складається із 150 псалмів.

1. Виникнення та розвиток української мови та писемності

Українська мова — одна з найдавніших слов'янських мов. Часи виникнення її губляться в сивій давнині.

У східних слов'ян у щоденному вжитку побутувала розмовна мова, яка певною мірою різнилася між племенами. Ця різниця була зумовлена компактністю проживання, впливом сусідів, умовами життя. Кожне плем'я — сіверяни, поляни, древляни, тиверці, уличі, волиняни, білі хорвати — мало свої мовні особливості. Про це свідчать писемні пам'ятки, складені пізніше, в різних місцевостях. *У київських літописах XI ст. вже виразно помітні ознаки української мови.*

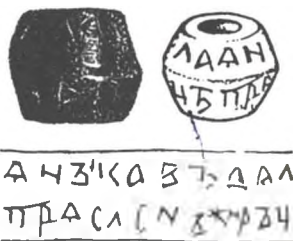
Назва літер	Кирилиця
аз	Ѧ а

З утворенням держави та її установ — управлінських, судових, податкових — виникає потреба в поширенні **писемності**. Повідомлення зарубіжних істориків засвідчують наявність письма на Русі ще напередодні офіційного запровадження християнства. Указується, що східні слов'яни користувалися «руськими письменами», а також якимись «чертами і різами». У «Житії» слов'янського просвітника Кирила є переказ, що він бачив у Херсонесі книги, написані саме «руськими письменами». Ці ж «письмена»

Назва літер	Кирилиця
аз	А а
буки	Б б
вѣди	В в
глаголь	Г г
добро	Д д
єсть	Є є, Іу ю
живѣть	Ж ж
зело	З з, Ѵ ѵ
земля	Ѵ ѵ, З з
іже	Н н
падалатный	І (и) і
знак	(Ѧ) (ср. кириллица н к)
како	К к
людіє	Л л
мысліте	М м
нап	Н н
он	О о, Ѡ ѡ
покой	П п
риш	Р р
слово	С с
твердо	Т т
ук	У у, Ѵ ѵ
ферт	Ф ф
хер	Х х, Ѳ ѳ
омега	Ѡ ѡ, Ѱ ѱ
ци	Ц ц
чєра	Ч ч, Ѵ ѵ (с)
ша	Ш ш
ша	Щ щ
єр	Ъ ъ
сри	Ы ы, Ѱ ѱ, Ѳ ѳ
єрчик	Ь ь
ятъ	Ъ ъ
ю	Ю ю
І+а-я	Іа іа
малый юс	А а, Ъ ъ, Ы ы
великий юс	Ѧ Ѧ (Х), Ѧ Ѧ
ксі	Ѧ Ѧ
псі	Ѧ Ѧ
фіта	Ѧ Ѧ
іжція	Ѧ Ѧ

Писарчук під диктовку єпископа Мефодія пише слов'янський текст богослужбової книги

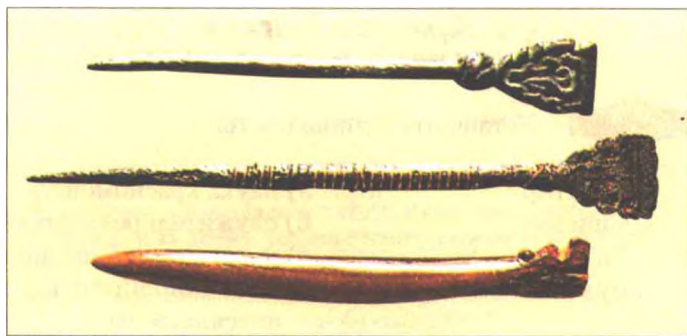

Пряслице
з давньоруськими
письменами: «Янка вдала
пряслен жирце»

Надмогильна плита
з написом

ГЛАГОЛИЦЯ – від старослов'янського «глаголь» – «слово», глаголити – говорити; одна з двох найдавніших систем слов'янського письма, створена близько 863 р. просвітителем Константином (у чернецтві Кирило), родом з м. Салоніки. Як система знаків Глаголиця ідеально відповідала слов'янській звуковій системі, нею написані найдавніші старослов'янські пам'ятки, зокрема Київські глаголичні

Давньоруські бронзові писала. Гострим кінцем вишкрябували букви, а протилежним – стирали написане

згадують і арабські історики X ст. А в одному зі смоленських курганів у 1949 р. була знайдена посудина X ст. з давньоруським написом «гороухща» (гірчиця).

У Київській Русі використовували, подібно як і в Західній Європі, дві мови. Щодо цього в істориків та мовознавців сумнівів немає. Мовою літератури, богослужіння, літописання була спеціальна «книжна» мова, сформована на основі староболгарської. У Західній Європі, як відомо, подібну функцію виконувала латинська мова.

У Візантії богослужіння проводилося грецькою мовою, цією ж мовою читали Біблію. З часів поширення християнства серед слов'ян виникає потреба в церковній літературі, яка була б зрозумілою простому народу. За переказами, візантійський імператор послав до слов'ян двох ченців-просвітителів – братів Кирила та Мефодія. Вони мали перекласти біблійні книги та навчити слов'ян богослужінню їхньою рідною мовою. Для перекладу священних книг із грецької був потрібний новий слов'янський алфавіт. Так народилися перші слов'янські азбуки – **глаголиця** та **кирилиця**. Глаголичні літери були складними в написанні і тому з кінця X ст. на Русі утвердилася кирилиця.

Кирилична абетка була створена на основі грецького алфавіту, доповненого кількома літерами, що передавали шиплячі звуки, яких не було у грецькій мові. Від давньоруської кирилиці походять український, російський, білоруський, болгарський, сербський та інші алфавіти. У кирилиці перша буква називалась «аз», (що означає «я»), друга «б» – «буки» (букви), третя «в» – «веди» («відати», знати). Отже, у буквальному перекладі три перші букви кирилиці означають: «Я букви відаю». Слово «азбука» утворилось шляхом злиття назв перших двох букв кириличного алфавіту.

2. Школи

З розбудовою держави та поширенням нової релігії виникла потреба в освічених людях. Церква і князівська влада почали дбати про освіту. За князювання Володимира Великого була заснована школа, де «осягали учіння книжне» діти з оточення Великого князя.

Школа для підготовки духовенства була відкрита Ярославом Мудрим у Новгороді. Тут навчали читання, письму, основам християнства та лічбі. Онука Ярослава княжна Янка (Ганна) заснувала у Києві при Андріївському монастирі першу школу для дівчат.

Дипломатичні та торговельні зв'язки Русі з європейськими країнами і найперше з Візантією потребували доброї освіти і знання іноземних мов, принаймні латинської та грецької. Тому Ярослав заснував при Софії Київській школу, яка відповідала б цим потребам. Тут вивчали богослов'я, риторику, філософію, граматику, географію та іноземні мови. Навчалися в ній діти самого Ярослава, знатних киян і шляхетні іноземці. Крім церковних і князівських шкіл, було поширене й приватне навчання. Дітей із простих родин навчали грамоті при церквах.

Узагалі серед міського населення Київської Русі грамотність була надзвичайно поширена. Це засвідчують археологічні розкопки: зокрема, у Новгороді на початку 50-х років XX ст. були знайдені берестяні грамоти. У північних районах Київської Русі бересту використовували замість паперу (подібно до папірсу в Стародавньому Єгипті). На цих грамотах було розшифровано численні побутові записи — приватні листи, звіти про виконання робіт, запрошення на поминальні обіди, торговельні розрахунки тощо. У Києві гончар зробив «рекламний» напис на виготовленій ним амфорі, видряпавши ще на сирій глині слова: «благодатнейша полна корчага сія». А ось ще приклад грамотності — якийсь грамотій-жартівник (цікаво, скільки йому було років?) написав на стіні Софійського собору: «Кузьма-порося», тим самим залишивши у віках свідчення про свою невихованість і брак поваги до архітектурних пам'яток.

3. Усна народна творчість

З дохристиянської пори дійшли до нас русальні та обрядово-весільні пісні, похоронні голосіння, різноманітні заклинання. Неабиякий інтерес для істориків становлять перекази, у яких легенди поєднувалися з реальними спогадами про важливі історичні події. До таких переказів відносять розповідь про Кия, Щека і Хорива та сестру їхню Либідь і заснування ними Києва, про хороброго ремісника Кожум'яку, який переміг велетня-печеніга, та інші.

Назва літер	Глаголиця
аз	Ɀ Ȿ
буки	Ɱ Ɱ
вѣди	Ɱ Ɱ
глаголь	Ɱ Ɱ
добро	Ɱ Ɱ
ссть	Ɱ Ɱ
живіте	Ɱ Ɱ
зело	Ɱ Ɱ
земля	Ɱ Ɱ
іже	Ɱ Ɱ
і	Ɱ Ɱ
палатальний знак	Ɱ Ɱ
како	Ɱ Ɱ
людіє	Ɱ Ɱ
мислите	Ɱ Ɱ
наш	Ɱ Ɱ
он	Ɱ Ɱ
покой	Ɱ Ɱ
рци	Ɱ Ɱ
слово	Ɱ Ɱ
твердо	Ɱ Ɱ
ук	Ɱ Ɱ
ферт	Ɱ Ɱ
хер	Ɱ Ɱ
омега	Ɱ Ɱ
ци	Ɱ Ɱ
чєрв	Ɱ Ɱ
ша	Ɱ Ɱ
ца	Ɱ Ɱ
єр	Ɱ Ɱ
єри	Ɱ Ɱ
єрчик	Ɱ Ɱ
ять	Ɱ Ɱ
ю	Ɱ Ɱ
і+а=я	Ɱ Ɱ
малий юс	Ɱ Ɱ
великий юс	Ɱ Ɱ
ксі	Ɱ Ɱ
псі	Ɱ Ɱ
фіта	Ɱ Ɱ
іжиця	Ɱ Ɱ

Чудовими пам'ятками давньоруської творчості є билини (старини), що дожили в усній традиції до наших днів. Одними з найдавніших і найцікавіших в історичному плані є билини Київського, або Володимирового циклу. Вони розповідають про побут і звичаї князівського двору Володимира Великого, його дружини, самовіддану боротьбу руських богатирів з кочовиками. У билинах цього циклу виступають три богатирі, що боронили південні кордони Русі. З далеких муромських лісів приїхав захищати Київ на «богатирських заставах» селянський син Ілля Муромець. Його бойовими товаришами були киянин Добриня Микитич та виходець з Ростова — Альоша Попович, які мужньо боронили свою землю від ворогів. Відома билина про галицького богатиря, якого народ називав Дунаєм.

Виникнення писемності у східних слов'ян створило умови для перетворення усної народної творчості на писемну літературу.

4. Архітектура. Малярство. Музична творчість

Будівельники Київської Русі створювали чудові споруди з дерева, каменю й цегли. Основним будівельним матеріалом служило дерево. З нього зводили житло, оборонні споруди, церкви і мости. Житла переважно були одноповерховими, у великих містах іноді двоповерховими. Кам'яне будівництво особливо розвивалося після запровадження християнства.

Давньоруська фортеця

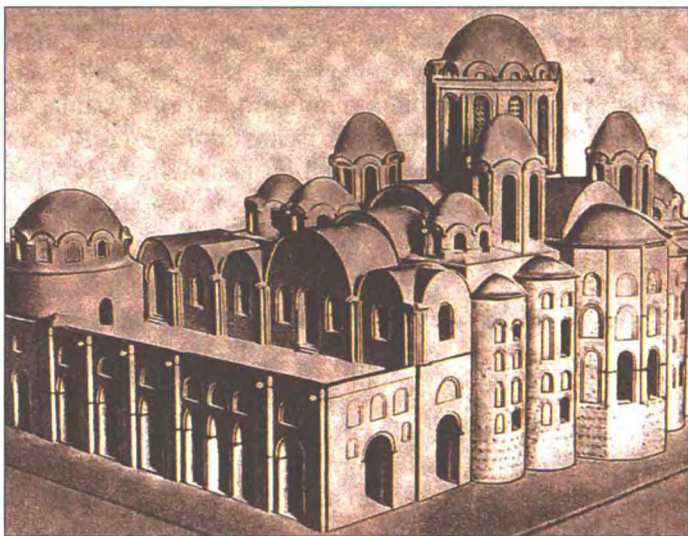
Перші кам'яні церкви були зведені іноземними фахівцями. Руські будівничі швидко перейняли цю науку і з великою майстерністю зводили кам'яні храми в багатьох містах Київської держави.

Особливо гарним містом був Київ. Обнесений міцними мурами, сяючи куполами Золотих воріт, велично стояв він на схилах Дніпра. Київ захоплював гостей кам'яними просторими храмами, розкішними хоромами бояр, багатими палацами князя.

Пригадайте назви подібних градів-укріплень, споруджених першими київськими князями.

*Собор Св. Софії. XI ст.
Реконструкція Ю. Асєєва,
В. Волкова, М. Кресального*

*Сучасна фотографія
частини фасаду
Софійського собору
зі збереженою кладкою
XI ст.*

МОЗАЇКА –
зображення
або візерунок, зроблений
з окремих, щільно
припасованих один
до одного і закріплених
на цементі або мастиці
різнокольорових
шматочків скла,
мармуру, кам'яниць.

ФРЭСКА –
картина, написана
фарбами (водяними
або на вапняному
молоці) на свіжій вогкій
штукатурці.

Найбільшою прикрасою міста був головний храм давньоруської держави Софійський собор.

Композиція собору складна і водночас надзвичайно гармонійна. Відкриті арки галерей неначе зв'язують споруду з навколишнім середовищем. Складність композиції нарощується знизу вгору й із краю в центр. Собор завершується тринадцятьма куполами, з яких головний, найбільш оздоблений, — центр усього художнього задуму споруди. Усередині собор був розкішно оздоблений **мозаїкою**. Окрасою собору був **фресковий живопис**. Він прийшов на Русь із Візантії, однак місцеві майстри внесли чимало нового, і з роками фресковий давньоруський живопис набуває дедалі більше самобутніх рис. Високохудожні реалістичні фрески є цінним джерелом вивчення світогляду, побуту, одягу наших далеких предків.

На одній з них намальовано музиканта, який грає на старовинному смичковому інструменті, що нагадує скрипку. На іншій фресці трое музикантів грають на трубах і флейті, четвертий б'є в тарілки, п'ятий перебирає струни лютні, шостий грає на інструменті, що нагадує арфу. Про місцеве походження музик свідчать фрагменти музичних інструментів (гуслі, 91

*Матір Божя Оранта.
XI ст. Софійський собор.
Мозаїка*

*У додатках (див. с. 255)
подано нарис про цей
витвір мистецтва*

Чому, на вашу думку,
художники зобразили
обличчя Матері Божої
серйозним, навіть
суворим? Що це
символізує?
Які художні засоби
надають постаті
урочистості,
святковості?

сопілки, бубни та ін.), що трапляються серед археологічних знахідок.

Значного розвитку досягла церковна музика — хоровий спів, який прийшов на Русь з Візантії. Місцеві майстри, взявши за основу грецьку систему співу, додали їй плинності, стриманості, спокою.

Давньоруська культура представлена багатьма тисячами фольклорних, писемних та речових пам'яток, що збереглися до нашого часу. Це лише незначна частина, яку залишив нам час. Але її досить, щоб скласти цілісне уявлення про багату культуру Київської Русі.

Як давньоруські майстри творили мозаїку й фресковий розпис
*(За книгою Ю. С. Асєєва, доктора архітектури, професора.
 «Джерела. Мистецтво Київської Русі»)*

Мозаїка

Мозаїсти розпочинали роботу після того, як будівничі закінчували зводити собор.

Спочатку накладали на стіну підготовчий шар тиньку¹, потім наносили другий шар, на якому й komponували мозаїчні зображення та робили контурні рисунки — чорною, синьою й червоною фарбами. Нарешті наносили невеликими ділянками третій шар, який швидко покривали фарбами, і, доки кам'янів розчин, у нього вдавлювали кубики різнокольорової смальти (скла).

Інколи (досить рідко) вживали й кубики з натуральних порід каменю — мармурових вапняків. Смальту варили в тиглях², домішували в розтоплене скло барвники — свинець, мінеральні фарби тощо. Смальту розливали млинцями на дзеркальну поверхню. Коли млинці застигали, їх кололи на окремі кубики.

Дуже складною була технологія виготовлення золотої смальти, бо тоненькі золоті листки прокладали між прозорим склом. З маленьких кубиків (близько 4–7 мм) викладали обличчя, руки, ступні ніг. З більших — одяг, тло, предмети.

Софійські мозаїки вражають винятковою насиченістю колориту завдяки величезній кількості відтінків смальти. Дослідження показали, що зелена смальта має 34 відтінки, золота та коричнева — по 25, жовта — 23, синя — 21, червона — 19, срібна — 9, пурпурова — 6. Усього палітра софійських мозаїк нараховує 177 відтінків!

Здатність мозаїк переливатися в світлі сонячних променів, свічок та лампад пояснюється тим, що мозаїчні кубики вдавлювалися під різними кутами. Постаті ніби оживали, і це справляло величезне враження на глядача.

Чому для мозаїки здебільшого використовували смальту, а не натуральні камінчики?

Фрески

Щоб зрозуміти, чому час не знищив фрески, потрібно знати основи хімії. Техніка фрескового живопису ґрунтується на тому, що зображення робиться на сирому тиньку, фарби розбавляються чистою річковою водою й закріплюються знову ж таки тиньком. Такі фарби не осипаються і не вицвітають.

Процес виконання настінних фрескових розписів полягав ось у чому. Заздалегідь заготовляли вапно, вистоювали його п'ять-десять років. Потім це вапно пересіювали крізь сито, спочатку рідке, а далі густіше, щоб воно було чисте й м'яке, як пшеничне борошно. Далі вапно розчиняли в твірилі³ й сім тижнів його промивали. Потім з нього й білого піску готували розчин, до якого додавали дрібно порізану соломку, щоб тиньк не тріскався.

Першим шаром розчину вирівнювали поверхню кладки. По ньому окремими ділянками наносили другий шар, по якому зразу ж головний майстер грав'ю (гострим предметом) малював по сирому тиньку контури зображень. І вже тоді в контурах вапниціями (пензлями) прописували основні тони і головні деталі зображення. Після цього до роботи приступали кілька майстрів, кожен з яких мав свою ділянку. Це вже була чистова робота. Усю композицію треба було закінчити за один день, бо розчин засихав і ставав непридатним для розпису.

Що забезпечило збереження фресок протягом століть?

¹ Тиньк — розчин їдкого вапна, змішаного з піском, яким покривають поверхню стін, стелі тощо; на повітрі розчин їдкого вапна зазнає хімічних змін, через що міцно тримає фарби.

² Тігель (мн. — тиглі) — посудина з вогнетривких матеріалів для сплавляння різних речовин.

³ Твірילו — скриня або яма, у якій гасять вапно.

Княжий терем. XI ст.
Реконструкція

Про княжі застілля в стольному граді Києві завжди побували легенди. Участь у бенкетах брали й богатирі Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович та інші. Про все це доволі докладно розповідають билини й думи. А ось подробиці щодо архітектурного вигляду будівель, де відбувалися урочисті прийоми, збиралися державні ради й розважалися піддані Великого князя, невідомі.

Достовірних відомостей про те, які символи прикрашали тронну залу, фасади княжих палаців, немає. У билинах згадується про «палати білокам'яні, тереми високі з кришталевими скельцями». Без сумніву, палаци були і високими, і представницькими.

Відомий архітектор і дослідник історичного минулого Київської Русі Ю. Асеев пропонує свій варіант реконструкції великокняжого палацу X–XI ст. — висока чотиригранна башта, вбудована в центральну частину споруди. Завершується вона легкою гострокінцевою банею зі шпилем. Фасад представлений у вигляді низки напівкруглих арок з вікнами, які відокремлені одне від одного витонченими колонами.

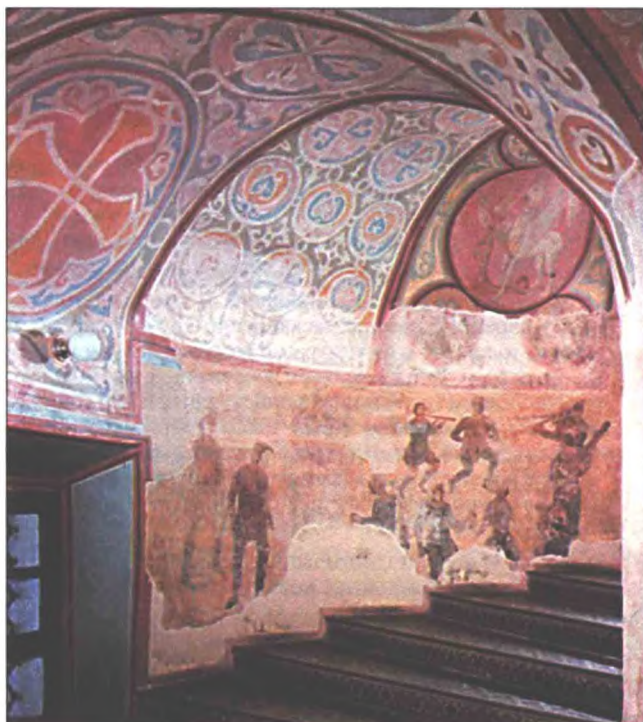
У Києві на вул. Володимирській, буквально за 40 м від того місця, де, за свідченням дослідників, була резиденція князя Володимира, є будівля, дуже подібна до реконструкції Ю. Асеева. Будинок спорудив на початку XX ст. архітектор А. Кобелев, якого надихнули літописні й народні перекази про княжі палаци. До слова, у «Літописі Руському» йдеться про те, що поруч з хоромами Володимира Великого були встановлені антична статуя та квадрига (четвірка) коней.

1. Зробіть припущення, як і чому могли потрапити до хоромів київського князя антична статуя та квадрига коней.

Внутрішнє оздоблення
Софійського собору

Музиканти та скоморохи.
Фреска Софійського собору
в Києві. XI ст.

Порятунок з минулого

Розповідають, що в тридцять роки ХХ ст., коли нищилося все, що пов'язане з релігією, Софійський собор мав бути зруйнований. Але французький письменник Ромен Ролан зустрівся з тодішнім керівником Радянського Союзу Сталіним у Москві і захистив храм, заявивши, що його не можна руйнувати хоча б тому, що збудований він Ярославом Мудрим — батьком французької королеви Анни. І вистояла Софія...

Образ дочки нашого народу, французької королеви Анни впродовж тривалого часу надихає вітчизняних і зарубіжних митців на створення прекрасних літературних творів. Вона постає перед нами зі сторінок п'єси «Ярослав Мудрий» українського драматурга Івана Кочерги, роману «Диво» Павла Загребельного. За мотивами твору А. Ладинського було поставлено фільм «Ярославна — королева Франції». Французька письменниця Режін Дефорж написала історичний роман «Анна Київська».

1. Чи варто руйнувати історичні пам'ятки, навіть заради спорудження дуже гарних, а може, й важливих, сучасних будівель?

1. Що означає слово «азбука»?
2. Назвіть імена перших слов'янських просвітителів.
3. Поясніть поняття «берестяні грамоти».
4. Доведіть, що в Київській державі писемність була поширена серед різних верств населення.
5. Попрацюйте в парі з товаришем: ви читаєте текст завдання, а він доповнює його відповідними словами.
  - а) Освіта й школа на Русі перебували в руках ... й були зосереджені переважно при ...
  - б) Центрами духовного життя в Україні того часу були...
6. Визначте, з яких джерел узяті ці уривки:
  - а) «...Літо 946. Ольга із сином своїм Святославом зібрала багато хоробрих воїнів і пішла на древлянську землю... І перемогли древлян. Древлані ж побігли і зачинились у своїх містах. Ольга ж ринулась із сином своїм до міста Іскоростеня, бо жителі його убили її мужа і стали з сином своїм коло міста, а древлані замкнулися в стінах і хоробро билися..., бо вони знали, що самі убили князя і на що себе прирекли».
  - б) «... Уб'єть мужь мужа, то мьстить братоу брата, или сынови отца, либо отцю сына ... , аще не будеть кто мьстя, то 40 гривен за голову...»
7. Розгляньте таблички з старослов'янськими системами письма (див. с. 87, 89). Чи дуже вони відрізняються? Напишіть кирилицею сучасне ім'я (своє, товариша чи когось із рідних), наприклад: **МаріА, Володин.ир, Арслав.**
8. Пригадайте, які твори про давньоруські часи ви вже вивчали (білини, перекази, художні твори тощо). Схарактеризуйте героїв, які вам найбільше сподобалися, розкажіть про їхні подвиги.
9. Уявіть, що «машина часу» перенесла вас до Києва ХІ ст. Які кам'яні споруди ви побачите у центрі міста? Опишіть їх.
10. Проаналізуйте процес формування найдавнішого варіанту української мови.

Узагальнення за темою «Київська Русь наприкінці X століття — у першій половині XI століття»

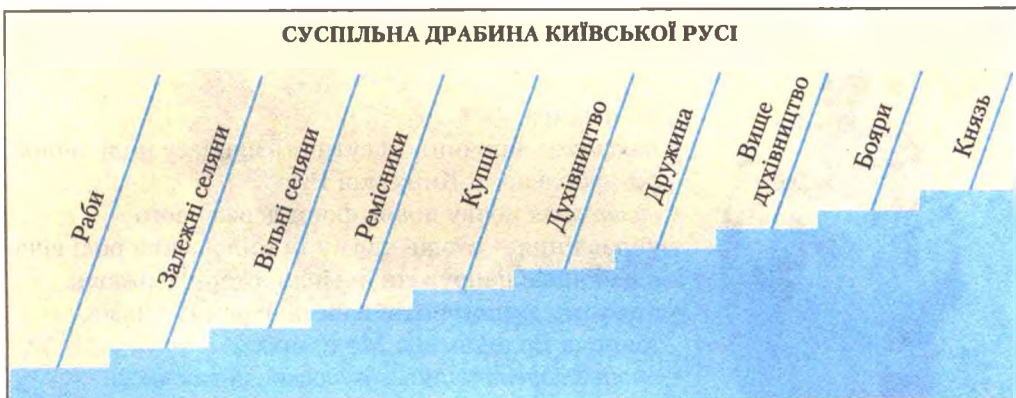
Київська Русь, об'єднавши у своїх кордонах усі східнослов'янські племена, досягла найвищої могутності за часів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого. За їхнього правління остаточно склалася політична система давньоруської держави. Київська Русь була монархією, де князь зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. Зміцнення центральної влади Володимиром Великим та прийняття християнства сприяло тому, що Київська Русь на початку XI ст. стала однією з найбільших і наймогутніших держав тогочасного світу. За часів Ярослава Мудрого давньоруська держава продовжила свій економічний і політичний розвиток. Найбільшим його досягненням поряд з розбудовою держави та розгромом печенігів було введення першого зводу письмових законів «Руська правда». Це дало змогу підняти Київській Русі ще на один щабель вище у своєму розвитку.

Удосконалення знарядь праці та обробітку землі спричинилося до підвищення продуктивності праці, що, у свою чергу, дало поштовх до розвитку вже існуючих і зародженню нових галузей ремісництва. За часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого Київ перетворився на центр східноєвропейської торгівлі, де перехрещувалися найважливіші торговельні шляхи. Це приносило прибутки князям, відкривало ринки збуту продуктам місцевого землеробства та ремесла, сприяючи появі нових та розквіту вже існуючих міст.

З утвердженням християнства починає розвиватись освіта і культура. Давньоруські майстри, узявши за приклад візантійські зразки та швидко освоївши їх, створили власний неповторний слов'яно-візантійський стиль, що найяскравіше проявився в архітектурі, живопису, церковному співі тощо.

ПЕРІОД РОЗКВІТУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (980–1054)	
Володимир (980–1015)	Реформував управління землями Київської Русі
	Завершив формування території Київської Русі
	Зміцнив південні кордони Київської Русі
	Запровадив християнство як державну релігію
Ярослав Мудрий (1019–1054)	Зміцнив центральну владу Києва
	Припинив набіги печенігів на Русь
	Запровадив нові форми міжнародних відносин
	Прийняв перший писаний кодекс законів «Руська правда»
	Сприяв розвитку освіти й науки

СУСПІЛЬНА ДРАБИНА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Сільське господарство	землеробство
	скотарство
	полювання, бортництво, рибальство
Торгівля	внутрішня
	зовнішня
Ремісництво	металургія
	ювелірне ремесло
	гончарство
	оброблення шкіри, каменю, деревини
	домашні ремесла

КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

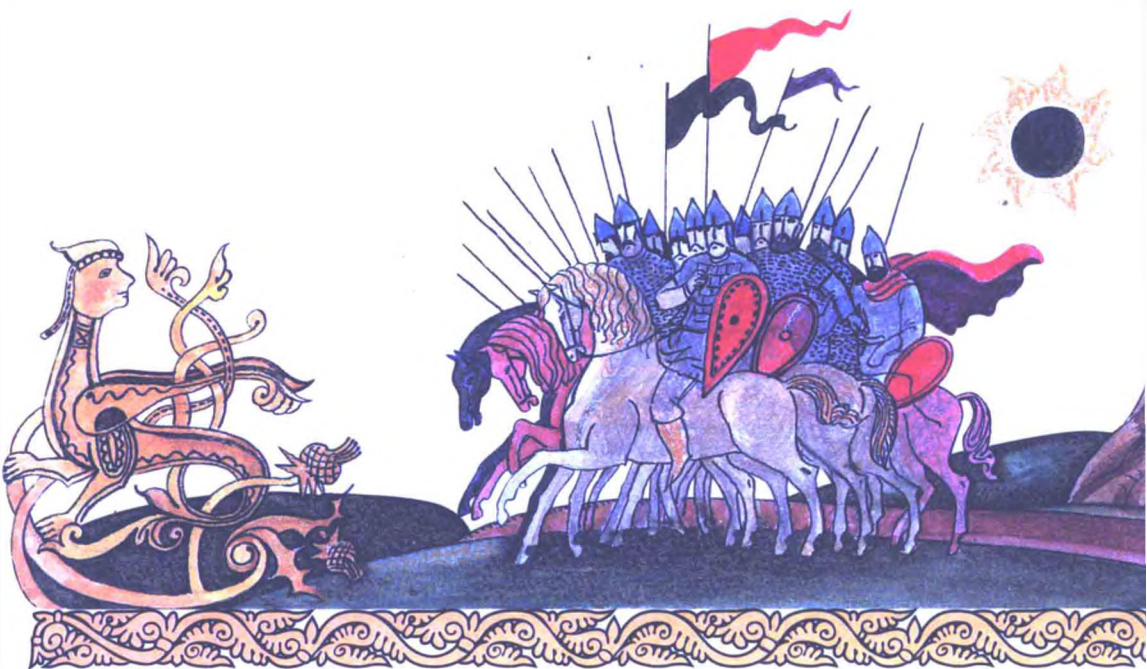
Письмо	поширення глаголичного та кириличного письма
Усна народна творчість	перекази, легенди, билини, обрядові пісні, заклинання
Архітектура	дерев'яна, кам'яна (Десятинна церква, Софійський собор)
Образотворче мистецтво	фрески, мозаїка, іконопис
Музика	народні пісні, церковні співи

У цьому розділі ви дізнаєтесь, як велика централізована держава Київська Русь поділилася на удільні князівства, про спроби її об'єднати за правління Володимира Мономаха і його сина Мстислава, про розвиток окремих князівств у період феодальної роздробленості.

Ви зможете:

- *пояснити* причини та сутність процесу політичної роздробленості Київської Русі;
- *визначити* появу нових форм державного управління — з'їздів князів та збільшення ролі віча в найбільш напружені періоди історії держави;
- *схарактеризувати* діяльність окремих князів, зокрема Володимира Мономаха;
- *проаналізувати* письмові джерела тих часів: «Правду Ярославовичів», «Поучення» Володимира Мономаха, відому художню та історичну пам'ятку «Слово о полку Ігоревім»;
- *описати* визначні пам'ятки архітектури, побудовані в різних містах;
- *показувати* на карті території князівств часів роздробленості та пов'язувати їхній історичний розвиток з географічним положенням;
- *розуміти і використовувати* нові терміни, зокрема «роздробленість».

КІЇВСЬКА РУСЬ

у другій половині XI ст. —
у першій половині XIII ст.

§ 10. Київська держава за Ярославичів

1. Пригадайте з уроків історії середніх віків, що таке феодальна роздробленість.
2. Що таке тріумвірат? Пригадайте з історії Стародавнього світу, якою державою і в який період керував тріумвірат.

1. Становище в державі за часів правління Ярославичів

Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. у віці 76 років. Поховали його в Софійському соборі в мармуровому саркофазі. Про цю подію є напис XI ст. на стіні храму. Останки славетного князя збереглися до наших днів.

*Саркофаг
Ярослава Мудрого*

Пам'ятаючи про те, скільки крові пролилося під час братовбивчої війни за київський престол після смерті батька — Володимира Великого, Ярослав Мудрий подбав, щоб між його синами такого не сталося. Він заповів такий принцип успадкування влади, за яким на київський престол сідає старший серед братів. Коли той помирає, його місце посідає наступний по старшинству брат. Таким чином, кожен із синів по черзі мав побувати на київському столі. Очікуючи свого часу, молодші брати правили окремими землями Київської Русі, визнаючи зверхність свого старшого брата. У Ярослава Мудрого було п'ять синів, і кожного з них він наділив окремим князівством. Найстарший Ізяслав отримав Київ, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав, Ігор — Волинь, а В'ячеслав — Смоленщину. Онукові Ростиславу було віддано Галицьку землю.

Троє старших братів утворили між собою політичний союз — тріумвірат — і разом управляли державою. Спільно ходили у військові походи проти кочовиків: **торків і половців**. Але єдиною їхньою метою було збільшення власних володінь, часто за рахунок своїх братів.

Так, у 1057 р. після смерті В'ячеслава старші брати перевели Ігоря з Волині до Смоленська, а Волинь захопив Ізяслав. Коли Ігор помер, троє братів поділили між собою Смоленські землі. У 1067 р. Ізяслав, Святослав і Всеволод захопили Полоцьке князівство, а його князя кинули до київської в'язниці. Пізніше Святослав захопив Новгород, а Всеволод — Смоленськ. Такі дії трьох братів обурили молодших представників династії Рюриковичів, і *наприкінці XI ст. розпочинається жорстока боротьба за київський престол та удільні князівства.*

Князівські усобиці посилювались у зв'язку з появою нових зовнішніх ворогів — половців.

ТОРКИ –
тюркські племена,
які кочували
в південноруських степах
у X–XIII ст.

ПОЛОВЦІ –
тюркський кочовий
народ, який в XI–XIII ст.
населяв степи
між Дунаєм і Волгою,
у тому числі Крим
і басейн Дону
та Сіверського Дінця.

Половецькі баби

Чи не найцікавішими пам'ятками пізніх кочовиків доби Середньовіччя є половецькі кам'яні скульптури, більш відомі як «кам'яні баби». Половці ставили їх на курганах у XI — першій третині XIII ст., вшановуючи таким чином своїх предків. Зображувалися як чоловіки, так і жінки. Це були люди, які займали високе становище у половецькому суспільстві — хани, голови родів, знатні воїни та їхні дружини. Ще на початку XX ст. таких кам'яних статуй було дуже багато на теренах степової України, зокрема в басейні Сіверського Дінця. Але пізніше більшість цих пам'яток була втрачена, а ті, що вціліли, зосереджені в музейних колекціях.

1. Чому, на вашу думку, більшість половецьких баб протягом восьми століть зберегалися в степах, а у XX ст. практично зникли?

М. Реріх. Половецький стан

Половецькі баби — експонати Історичного музею в Києві

У другій половині XI ст. половецькі племена перейшли з північно-західних казахських просторів у південноукраїнські степи і витіснили печенігів. Основними заняттями половців було кочове скотарство й торгівля. Уперше ці кочовики згадуються у руських літописах близько 1054 р. З 1055 р. вони постійно напали на Русь, спустошуючи Київську, Переяславську та Чернігівську землі.

На початку вересня 1068 р. половці напали на Переяславську землю. Переяславський князь Всеволод звернувся за допомогою до своїх братів — Ізяслава, князя київського, і Святослава, князя чернігівського. Ізяслав зібрав у Києві ополчення з місцевого населення. Кожен із братів привів свою дружину. Битва з половцями відбулася на р. Альта й завершилася поразкою

ВОТЧИНА

(давньорус. «отчина» – батьківська власність) спадкова земельна власність князів, бояр та інших членів панівної верхівки у Київській Русі й середньовічній Україні. Перші вотчини виникають у II половині XI ст. спочатку як князівські; боярські вотчини утворюються в XI і XII ст.

До того земля була в колективній власності панівної верстви.

Відомо три шляхи виникнення вотчин:

- а) переростання родоплемінної власності на землю у феодальну;
- б) надання земель васалам;
- в) загарбання феодалами земель вільних общинників.

Після XII ст. вотчина іноді утворювалася шляхом купівлі земель у селян боярами та княжими дружинниками.

трьох братів Ярославичів. З рештками дружин князі повтікали у свої землі.

Залишки київського ополчення також повернулися до Києва. Вони почали вимагати від князя Ізяслава, щоб той організував новий похід на половців за їхньою участю. Натомість Ізяслав вичікував. Ополченці зібрали народне віче на Подолі й почали вимагати від Ізяслава коней та зброю. Київський князь відмовив їм, боячись озброювати збуджений народ. Це стало приводом до повстання у Києві. 15 вересня 1068 р. повсталі кияни звільнили Всеслава Полоцького з в'язниці і посадили його княжити в Києві. Потім пішли у княжий двір, пограбували його і забрали велику кількість золота і срібла. Ізяслав з невеликою частиною бояр утік до Польщі.

Навесні 1069 р. Ізяслав разом із братом своєї дружини, польським королем Болеславом II Сміливим, рушив на Київ. Кияни знову організували ополчення і спільно з дружиною і князем Всеславом пішли назустріч ворогам до м. Білгорода. Але Всеслав виявився боягузом. Він уночі залишив дружину, київське ополчення і втік у Полоцьк. Ополченці залишилися без керівника. Це змусило їх повернутися до Києва. Ізяслав послав до Києва свого сина Мстислава, який жорстоко розправився з повстанцями. І в травні 1069 р. Ізяслав уже знову княжив у Києві.

Було відновлено правління трьох Ярославичів. У 1072 р. відбулася нарада князів у Вишгороді. Вона була присвячена перенесенню мощей Святих Бориса та Гліба до нової церкви. Тоді ж князі Ярославичі внесли зміни й доповнення до кодексу законів «Руська правда». Вони видали новий звід законів під назвою **«Правда Ярославичів»**. Зміни насамперед стосувалися власності на землю. Якщо у «Руській правді» власність на землю була колективною, то у «Правді Ярославичів» впроваджується індивідуальна власність на землю, поки що виключно князівська. У новому кодексі було закладено принципи управління державою трьома братами, оскільки держава була спільною власністю нащадків Ярослава. Ярославичі вважали міста із землями, що заповів їм батько, своєю **вотчиною (отчиною)**. Звідси походить сучасне, усім знайоме слово «Вітчизна».

Таким чином, *установлення феодальних вотчинних відносин впливало на політичне життя держави та вело до політичної роздробленості.*

Дві доньки Всеволода Ярославича — дві долі

У князя Всеволода Ярославича було дві доньки Анна (Янка) і Євпраксія. По-різному склалися їхні долі.

Анна Всеволодівна народилася близько 1068 р. Під час свого другого перебування на київському столі князь Всеволод спорядив до Візантії посольство, яке очолила його дочка Анна. Свій вибір на ній князь зупинив не з родинних інтересів — на посольство покладалася важлива державна місія, успіх якої цілком залежав від кмітливості, наполегливості, тактовності, зрештою — високої культури й освіченості глави делегації. За цими якостями з батькового оточення виділялася Анна Всеволодівна. З державним дорученням вона вপরалася успішно. Ще й привезла до Києва нового митрополита. А через певний час відбулися заручини Анни із сином візантійського імператора Константином Дукою Старшим. Проте до весілля справа не дійшла, й Анна пішла в черниці, прийнявши ім'я Янка. Але князівна не перетворилася на затворницю, що віддавалася лише молитвам і постам. Невдовзі вона стала ігуменею Андріївського (Янчиного) монастиря, збудованого для неї батьком. Тут вона заснувала першу в Русі школу для дівчаток, де навчала учениць читанню, письму, різним ремеслам.

Життя другої дочки київського князя **Євпраксії Всеволодівни** — суцільний клубок поневір'янь і страждань. 12-річною дівчинкою батько відрядив її на чужину, до Саксонії, заручивши з маркграфом Генріхом Штаденським. У Німеччині Євпраксія кілька років перебувала в Кведлінбурзькому монастирі під опікою абатиси Адельгейди. 1086 р. відбувся шлюб з маркграфом, але він тривав недовго: наступного року Генріх помер, а Євпраксія повернулася до монастиря. Тут з нею познайомився імператор Священної Римської імперії Генріх IV і в 1089 р. вони одружилися. При коронації, що відбулася у Кельні, Євпраксія отримала ім'я Адельгейди. Імператриця брала участь у політичному житті, супроводжувала чоловіка у справах тощо. Від Генріха IV вона зазнала багато лиха і згодом повернулася на Русь. Там Адельгейда-Євпраксія постриглася в черниці.

Український письменник П. Загребельний описав в одному з художніх творів («Євпраксія») життєвий шлях Євпраксії Всеволодівни.

1. Чому, на вашу думку, належність до князівської родини, наявність великих статків не забезпечили особистого щастя донькам князя Всеволода?

2. Боротьба між Ярославичами за київський престол

Після двадцяти років спільного управління державою між трьома братами стався розкол. Навесні 1073 р. Святослав із Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Святослав сів княжити у Києві, а Всеволод — у Чернігові. Святослав правив три роки. У грудні 1076 р. він помер.

Після смерті Святослава знову розгорілася кривава боротьба за київський престол. Ізяслав повернувся до Київської держави і разом із Всеволодом боровся проти Олега Святославича. У битві під Черніговом 1078 р. Ізяслав і Всеволод перемогли, але для Ізяслава ця битва закінчилася трагічно — він загинув. Всеволод став київським князем, а свого старшого сина Володимира Мономаха посадив у Чернігові.

У 1093 р. після смерті Всеволода його син Володимир Мономах, маючи можливість зайняти київський престол, усе ж вирішив керуватися принципом старшинства, як і заповідав його дід Ярослав Мудрий. Володимир Мономах віддав київський престол синові старшого Ярославича — Святополкові Ізяславичу. Самому Володимирові Мономаху не вдалося закріпитися й у Чернігові. Ці землі, погрожуючи новою братовбивчою війною, вимагав Олег Святославич. Віддавши Чернігів, Володимир Мономах перебрався у Переяслав, де князував двадцять років, дбаючи про розвиток цього князівства і захищаючи його від половців.

Князь Ярополк з дружиною Іриною. Фрагмент мініатюри з Трірського псалтиря (Німеччина)

Князь Ярополк Ізяслович у боротьбі за княжіння

Ярополк Ізяслович, син київського князя Ізяслава Ярославича, князь волинський і турівський, був одружений з Кунегундою-Іриною, дочкою графа Оттона.

1073 р. разом із батьком (князем Ізяславом) його вигнали з Києва, тому вони подалися по допомогу до Польщі, згодом до імператора Священної Римської імперії Генріха IV і нарешті — до Папи Григорія VIII. Однак ніхто не допоміг Ярополку та Ізяславу. Лише після смерті Святослава у 1076 р. Ярополк повернувся з батьком до Києва, діставши Вишгородський стіл. 1078 брав участь у боротьбі зі Святославичами, під час якої загинув князь Ізяслав. Після цього Волинь і Турово-Пінська земля відокремилися в окреме князівство, яким за згодою київського князя Всеволода управляв Ярополк, однак йому постійно доводилося воювати з галицькими Ростиславичами. У цій війні Ярополк у 1087 р. й загинув.

1. Розгляньте мініатюру й висловіть судження щодо вбрання князівського подружжя. Яку роль в одязі відігравали кольори?

2. Любецький з'їзд князів

Восени 1097 р. у м. Любечі на Дніпрі зібрався з'їзд князів Київської Русі. На ньому були присутні шість найвпливовіших князів. З'їздом керували Святополк Ізяславич і Володимир Всеволодович Мономах. Було вирішено припинити міжусобні війни і проголошено, що кожний князь повинен володіти тими землями, які отримав у спадок від батька, і не має права претендувати на чужі території, тобто було сформульовано *принцип отчинної власності*.

П. Андрусів. З'їзд князів

Порівняйте історичну картину з літописним описом з'їзду князів. Наскільки достовірно художник відобразив цю подію?

Отже, Київська Русь була поділена на удільні князівства, які закріплювалися за певними гілками династії Рюриковичів.

Князі проголосили на з'їзді об'єднання сил проти половецької загрози і вирішили організувати спільний похід проти половців.

У рік 6605 (1097). Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігорович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теревовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе».

Літопис Руський. — К., 1989. — С. 146.

1. Проілюструйте принцип отчинної власності словами з літопису.
2. Чим були закріплені постанови з'їзду?

*З'їзд руських князів
під Києвом.
Мініатюра
з Радзивілівського
літопису*

Але з'їзд не зміг припинити князівські уособиці. Того ж року волинський князь Давид Ігорович полонив і осліпив теревовлянського князя Василька Ростиславича, вимагаючи від нього батьківську вотчину. Внаслідок загального обурення населення Давид був покараний. Його вигнали з Волині.

Після Любецького з'їзду відбулися ще кілька князівських з'їздів, але повністю своєї мети вони так і не досягли. У Київській державі міжусобні війни затихли, але не припинилися.

*План замку Володимира
Мономаха в Любечі*

Давньоруський замок у Любечі
(Зі звіту археологічної експедиції Б. Рибаківа)

Замок відмежувався від міста сухим ровом, через який було перекинуто підйомний міст. Відвідувач замку, що пройшов міст і мостову вежу, опинявся у вузькому проїзді поміж двох стін. Замощена колодами дорога вела до головної брами фортеці... Ворота з двома баштами мали досить глибокий тунель з трьома заслонами, які перегороджували шлях ворогові. Через головні ворота прибульці потрапляли до невеличкого дворику, де, мабуть, знаходилася варта; звідси хід вів на стіни, тут же були приміщення з маленькими ватрами на підвищеннях, щоб вартові могли взимку грітися. Біля ватри містилося підземелля з кам'яною стелею. Ліворуч від замощеної дороги йшов глухий тин, за яким знаходилося безліч комор для різноманітної «готовизни»: рибні склепи, медуші для вина й меду із залишками амфор-корчаг тощо. У глибині двору варту підносилися найвища будова замку — вежа. Ця споруда стояла окремо й не зв'язувалася з кріпосними стінами. Вона служила другими воротами й одночасно, як і донжони (вежі) західноєвропейських замків, могла правити захисникам на випадок облоги за останній притулок. У глибоких її підвалах були ями, де зберігалися зерно й вода.

До вежі сходилися всі шляхи в замку: лише через неї можна було потрапити до господарчих клітей з «готовизною». Шлях до князівського палацу лежав також лише через вежу. Той, хто жив у цій масивній чотириригусній вежі, бачив усе, що діялося в замку й поза ним: тільки з його дозволу можна було потрапити в князівські хорони... За вежею перед князівським палацом відкривався невеликий парадний двір, у якому стояв намет, очевидно, для почесної варті; тут же був таємний спуск до стіни, свого роду «водні ворота». Палац являв собою триповерхову споруду з трьома високими теремами. Нижній поверх складався з багатьох дрібних приміщень; тут містилися пічки, жила челядь, зберігалися припаси. Парадним, князівським, був другий поверх з широкою галереєю — сінями, де відбувалися влітку гостини, із великою князівською палатою, оздобленою майоліковими щитами та рогами оленів і турів.

У замку була невелика церква зі свинцевою покрівлею. Стіни замку склалися з внутрішнього поясу жилих клітей і вищого зовнішнього поясу заборол. Плоскі покрівлі помешкань правили за бойовий майданчик заборол, положисті сходи з колод вели на стіни прямо з двору замку. Вздовж стін були вкопані в землю великі мідні казани для вару — окропу, що ним поливали ворогів під час оборони. В трьох різних точках замку — в палаці, в одній з медуш і поруч з церквою — виявлені глибокі підземні ходи, що розходилися в різні боки від замку. В замку, згідно з розрахунками, могло проживати 200–300 осіб.

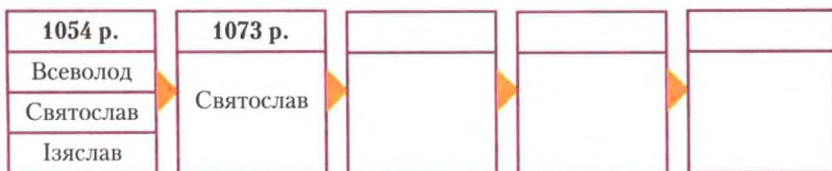
1. Що є спільного в замку давньоруського із замком європейським?

Замок Володимира Мономаха в Любечі.
Реконструкція за описом Б. Рибаківа

1. Назвіть одним словом: *Володимир, Всеволод, Ярослав.*
2. Хто володів Києвом після з'їзду в Любечі?
3. На якій річці відбулася битва з половцями в 1068 р.?
4. Назвіть місто, де відбулося повстання 1068 р. Охарактеризуйте це повстання за планом: а) причини повстання; б) перебіг подій; в) наслідки.
5. Доповніть схему. Складіть за нею розповідь «Боротьба Ярославичів за київський престол».

6. Прочитайте текст, використовуючи текст параграфа та довідку.
Восени ... в м. Любечі на Дніпрі зібрався ... князів Київської держави. На ньому були присутні ... князів, які вирішили ... і проголосили, що кожний князь повинен володіти ..., які успадкував від батька. З'їздом керували ... і ... . На з'їзді було проголошено ... половецької загрози і вирішили організувати ... проти ... .

Довідка: 1097, з'їзд, 6, припинити, землями, Святополк Ізяслович, Володимир Всеволодович Мономах, об'єднання сил проти, спільний похід, половецької загрози.

7. Проаналізуйте, чи виконав Любецький з'їзд основне своє завдання?
8. Порівняйте принцип престолонаслідування, який заповів Ярослав Мудрий, і вотчинний принцип його внуків.
9. Прочитайте уривки з літопису і дайте відповіді, про які події йдеться.

а) «...Живіть у любові, тому що всі ви брати, від одного батька і однієї матері...»

б) «...Ось доручаю заступити мене на столі моєму в Києві старшому сину моєму і братові вашому Ізяславу, слухайтесь його так само, як слухались мене, хай він замінить вам мене...»

в) «...Прийшли іноплеменники на Руську землю, половців безліч, Ізяслав же, Святослав і Всеволод вийшли їм назустріч на Альту (річку)...»

г) «...рушили на Гору (до Горішнього міста) з віча... і розділились навпіл: половина їх подалася до в'язниці, а половина їх пішла по мосту, ці й прийшли на княжий двір. Ізяслав у той час мав раду з дружиною своєю...»

г) «...перебив 70 чоловік киян, що звільнили Всеслава з в'язниці, а інших осліпив, ще інших умертвив, не розслідувавши справи...»

САМОСТІЙНИЙ РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬ-КНЯЖІНЬ КИЇВСЬКОЇ РУСИ у середині XII ст. – на початку XIII ст.

Михайлівський Златоверхий собор у Києві

Дмитрій Солунський.
Мозаїка
Михайлівського
Златоверхого
собору.
1108 р.

§ 11. Володимир Мономах і Мстислав Володимирович

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Єпископ	а) людина, яка працювала за договором (рядом);
2. Рядович	б) обслуга при князівських і боярських дворах;
3. Закуп	в) управитель церковних округів;
4. Смерд	г) людина, яка працювала за грошову позику (купу);
5. Челядь	д) вільний селянин.

1. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха, його внутрішня і зовнішня політика.

Коли в 1113 р. київський князь Святополк, що відзначався своєю жорстокістю та потуранню купцям і лихварям, помер, у Києві спалахнуло повстання. Усе невдоволення городян впало на прислужника Святополка, міського тисяцького Путятю. Повстанці розгромили хорони Путяти, розграбували садиби лихварів. Бояри і купці, перелякані подіями у Києві, зібрали спеціальне віче із заможних городян, яке постановило покликати на престол до Києва шанованого людьми Володимира Всеволодовича Мономаха.

Князь **Мономах** прибув до Києва зі своїм військом і придушив повстання. Володимир Мономах сидів на київському престолі з 1113 до 1125 р. Він був сином Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Константина Мономаха. Родове ім'я своєї матері, візантійської царівни, Володимир приєднав до свого імені.

Переяславське князівство, де протягом двадцяти років правив Мономах, постійно зазнавало половецьких набігів. Тому князь Володимир дуже добре знав, як важко боронитися від ворогів самотужки. Отож він доклав чимало зусиль для припинення князівських

Князь
Володимир Мономах.
Малюнок XVII ст.

Розгляньте уважно картину. Якою зброєю користувалися повстанці?

Повстання киян.
Картина художника
І. Іжакевича, написана
в 1941 р.

Михайлівський собор у Києві. Руїни (ліворуч) і сучасний вигляд після відбудови

усобиць і згуртування сил для опору кочовикам. Із цієї метою тричі скликав князів на з'їзди, де вони присягали на Євангелії й цілували хрест, що житимуть у злагоді між собою. Князь сам дотримував постанови Любецького з'їзду і вимагав цього від своїх підлеглих. Найменші спроби внести розбрат, вийти з-під влади Великого князя київського швидко і жорстоко придушувалися.

Коли Давид Ігорович, один з учасників Любецького з'їзду князів (волинський князь, онук Ярослава Мудрого), порушив клятву, пішов проти іншого учасника з'їзду — князя Василька Ростиславича й осліпив його, Володимир домігся кари для порушника. «Не бувало ще в руській землі ні за наших дідів, ні за наших батьків такого лиха. Підіть, щоб поправити те все лих, що натворилося. Бо як цього не поправимо, то настане в нас ще гірше лих, а почне закладувати брат брата й погине наша земля, а наші вороги половці прийдуть і візьмуть її». Такі заходи князя зміцнювали державу.

Володимирові Мономаху вдалося відновити єдиновладну монархію часів Ярослава Мудрого. У жорстокій боротьбі він зумів об'єднати у своїх руках три чверті території Київської держави: Київщину, Волинь, Турово-Пінську, Переяславську, Смоленську, Новгородську, Мінську землі та Поволжя. Лише в Галицькому князівстві самостійно правили брати Ростиславичі.

Припинення міжусобної боротьби позитивно вплинуло на економічний розвиток держави. Швидкими темпами почало розвиватися сільське господарство, ремісниче виробництво, поживалася торгівля, а це сприяло розбудові старих міст і виникненню нових.

*Будівництво мосту.
Гравюра Ю. Логвіна.
1979 р.*

У Києві Володимир Мономах проводив велике будівництво: побудував під Вишгородом міст через Дніпро (1115 р.) та нові храми. Наповнювалась державна скарбниця. Київ переживав своє нове піднесення.

Володимир Мономах вніс до «Руської правди» та «Правди Ярославичів» доповнення — «Устав Володимира Всеволодовича». У ньому він пішов на поступки закупам (боржникам), обмеживши на них права бояр, заборонив лихварям брати високі відсотки за борги. Таким чином утруднювалося перетворення вільних людей на рабів (холопів).

Володимир добре знав причини повстання в Києві й тому зменшив податки міщанам і повинності селянам, обмежив застосування рабської праці. Дбаючи про

*Розгром половців княжими
військами. Мініатюра
з літопису*

розвиток торгівлі, Мономах надавав пільги тим купцям, які втратили майно внаслідок пожежі чи війни.

Устав Володимира Мономаха мав вагоме значення для становища Київської Русі. *Нові закони сприяли економічному розвитку Руської держави.*

За часів Володимира Мономаха Київська держава зміцнила свої міжнародні позиції й авторитет. Цьому насамперед сприяли переможні походи Володимира на половців. Починаючи з 1103 р., він здійснив п'ять великих переможних походів у половецький степ. Зазнавши нищівної поразки, половці почали служити руським князям. Слава про перемоги дружинників Мономаха над кочовими племенами ще довго жила в народній пам'яті.

З Київською Руссю, що відновила свою могутність, шукали союзу Візантія, скандинавські країни та держави Західної Європи. Союзи держав у ті часи скріплювалися сімейними узами. Сам Володимир був одружений з англійською принцесою Гітою. Його старший син Мстислав — зі шведською принцесою Христиною. Дочка Мономаха стала дружиною угорського короля Коломана. Щоб роз'єднати половецькі сили, свого молодшого сина Юрія він одружив з дочкою половецького хана.

*Так нащадки уявляють
Володимира
Мономаха*

*На малюнку —
археологічні знахідки.
Для чого, на вашу думку,
їх використовували?*

*Вироби майстрів-зброярів
за часів Володимира
Мономаха*

Помер Володимир Мономах у 1125 р. у віці 72 років. Поховали його у Софійському соборі в Києві. Своїм синам він наказав жити чесно й у злагоді, щоб розвивався й міцнів їхній рідний край. У заповіті Володимир Мономах наголошував: «Понад усе майте страх Божий. Не лінуйтеся, не покладайтеся на бояр і воєвод, а самі доглядайте за всім. Шануйте старого чоловіка як батька, а молодого як брата. Будьте справедливими суддями, присяги не ламайте. Гостей і послів частуйте, як не дарунками, то напоями та наїдками, бо вони несуть по чужих землях добру й злу славу. Не забувайте того, що знаєте. А чого не знаєте — навчайтеся».

І С Т О Р И Ч Н І Д Ж Е Р Е Л А

3 «Повчання дітям» Володимира Мономаха

[...] Паче всього — гордості не майте в серці і в умі. А скажімо: «Смертні ми єсмо, нині — живі, а завтра — у гробі. Се все, що Ти нам, [Боже], дав еси, — не наше, а Твоє, [його] нам поручив Ти еси на небагато днів». І в землі не ховайте [нічого], — се нам великий єсть гріх.

Старих шануйте, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтеся ні на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розгледівши [все] через лінощі, бо знагла людина помирає.

Лжі бережіться, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, — не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете, — напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, — чи простий, чи знатний, чи посол, — якщо не можете дарунком, — [то] їжею і питвом. Вони бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях — або добрим, або лихим.

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте.

Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті.

А се вам основа всього: страх Божий майте вище над усе.

Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без сором, і вам буде добре.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учіться, так же, як отець мій. Удома сидючи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесність од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться.

А добре поводячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а насамперед до церкви [ходити]. Хай не застане вас сонце на постелі, — так бо отець мій діяв блаженний і всі добрії люди достойні [...]

1. Яку чесноту Володимир Мономах найчастіше згадує в цьому уривку?
2. Що у Мономаховому «Повчання дітям» не втратило значення й сьогодні?

2. Правління Мстислава Володимировича

Після смерті Володимира Мономаха престол зайняв його старший син **Мстислав (1125–1132)**, який продовжив політику свого батька. Він піклувався про єдність Давньоруської держави, боровся із князівськими чварами. Йому часто доводилось виступати головним суддею в суперечках удільних князів. Мстислав зробив кілька успішних походів на половців. На західних кордонах він воював

з ятвягами, на півночі — з чуддю. У внутрішньому житті держави Мстислав також батьківської політики не змінив. Він дбав про розвиток економіки — підтримував торгівлю, ремісниче виробництво. За його правління тривало велике будівництво, що свідчить, передусім, про добрий стан економіки. Мстислав успішно продовжував нарощувати міжнародний авторитет своєї держави. Мав добрі відносини з Візантією та іншими країнами.

Київська держава залишалась єдиною централізованою монархією до 1132 р. Після смерті Мстислава розпочалася доба **роздробленості**. Окремі князівства починають самостійно проводити не тільки внутрішню, а й зовнішню політику.

Період із другої третини XII ст. до середини XIII ст. історики називають добою **феодальної роздробленості**. Київська Русь як держава залишилася існувати, але її устрій та форма правління зазнали змін. Якщо раніше верховна влада в державі належала Великому князеві київському, то за доби роздробленості вона належить групі найбільш впливових князів. *На зміну централізованій монархії приходить федеративна монархія.*

ЯТВЯГИ – литовське плем'я, що жило між річками Німан і Нарев.

ЧУДЬ – давньоруська назва естів, і неслов'янських племен, що жили на північ від Київської Русі.

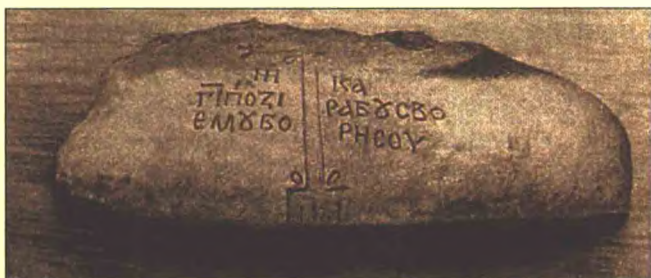
ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ – зміцнення самостійності удільних князівств.

ФЕДЕРАТИВНА МОНАРХІЯ – сукупність самостійних чи напівсамостійних князівств, земель, що проводять незалежну політику.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Про Рогволодів камінь

Мстислав Великий підняв новгородців і псков'ян проти чуди. Ходив він і на Литву, але після його смерті латиське плем'я земигола розгромило давньоруських князів, у тому числі й полоцького князя Рогволода-Бориса. Втрати руської дружини сягали дев'яти тисяч ратників. Просування русичів на північ було зупинено. Можливо, саме тоді й була створена унікальна пам'ятка писемності, яку знайшли на р. Західній Двіні, — «Рогволодів камінь».

Чому в підпису під фотографією річки названі шляхами?

Літерами якої старослов'янської системи письма зроблений на камені напис? Можливо, вам пощастить прочитати хоча б одне слово із цього напису?

Такі величезні камені називали писаниками. Вони залишилися з незапам'ятних часів від льодовика. На них полоцькі князі, починаючи з Рогволода, наказували вирізати хрести та свої імена. Смерди й ремісники писали на бересті, а князі — на камені. Вони розуміли, що так їхні імена збережуться протягом століть. Камінь завжди височитиме над річкою, над цим вічним синім шляхом...

3. Поява удільних князівств

Феодалне дроблення Київської Русі було закономірним явищем і мало політичні й економічні причини. Спочатку верховним землевласником був київський князь. Він роздавав землі своїм васалам як нагороду за службу тощо. Поряд із помістями (держанням землі) зростають вотчини (земельні володіння). Розвиток феодалного землеволодіння перетворив бояр та удільних князів на політичну силу, зацікавлену в процвітанні власних земель. Інтереси величезної держави з центром у Києві стають їм байдужими. Починаються міжусобні війни за землю і владу.

Причинами феодалної роздробленості були:

- перетворення земельного володіння у спадкове, вотчинне;
- економічне та військово-політичне посилення удільного боярства та удільних князівств;
- зростання міст — економічних та військово-політичних центрів; посилення суперництва між ними та Києвом;
- подальший економічний розвиток земель;
- процес розвитку народностей у різних частинах держави;
- величезна територія Київської Русі, що ускладнювала централізоване управління;
- послаблення ролі Києва як політичного й торговельного центру;
- багатоетнічний склад населення Київської держави. Якщо зіставити території удільних князівств з територіями племенних об'єднань давніх слов'ян, то вимагується закономірність виокремлення трьох слов'янських народів — українців, білорусів і росіян. Перебіг цих процесів поживавився, щойно централізована влада ослабла і господарювання набуло нових рис.

РЕСПУБЛІКА –
(від латин. «справа народу») – форма державного управління через обраних народом урядовців.

Усе це й привело до перетворення Київської Русі із централізованої монархії на федеративну. *Протягом XII ст. утворилося від десяти до п'ятнадцяти самостійних князівств.* Між окремими князями точилася жорстока міжусобна боротьба, що послаблювало їхні землі, робило їх доступнішими для зовнішніх ворогів.

Герби українських земель, що формувалися протягом тривалого часу: а) Київ, б) Чернігів, в) Переяслав, г) Галич, ґ) Володимир-Волинський

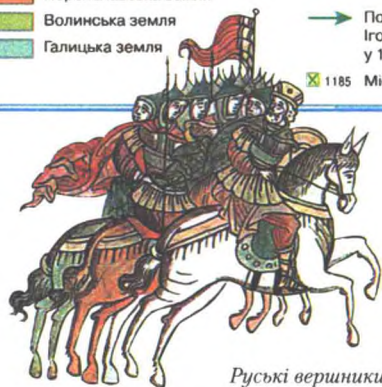
ОСНОВНІ ФЕОДАЛЬНІ ЦЕНТРИ В МЕЖАХ КИЇВСЬКОЇ РУСІ		
Федеративна держава		
Північний Схід (сучасна Росія)	Південний Захід (сучасна Україна)	Північний Захід (сучасна Білорусь)
Володимиро-Суздальське князівство Новгородська республіка Псковська республіка Тверське князівство Рязанське князівство Смоленське князівство	Київське князівство Чернігово-Сіверське князівство Переяславське князівство Галицьке князівство Волинське князівство	Мінське князівство Полоцьке князівство Турово-Пінське князівство

1. **Історичний бліц-турнір.** Установіть між товаришами певну черговість і відповідайте на низку запитань один за одним. Той, хто не зможе вчасно відповісти, вибуває з турніру.
- а) Коли помер князь Святополк?
  - б) Яка подія стала приводом до повстання в Києві?
  - в) Хто взяв участь у повстанні в 1113 році?
  - г) Яке рішення ухвалили на вічі в Києві заможні городяни 1173 р.?
  - г) Назвіть причини повстання 1113 р.
  - д) Ким була мати Володимира Всеволодовича (Мономаха)?
  - е) Володарем якого князівства був Володимир Мономах до приходу на київський престол?
  - е) Що здійснив Володимир Мономах, щоб припинити князівські міжусобиці?
  - ж) Які землі вдалося об'єднати Володимирові Мономаху?
  - з) Яке будівництво здійснювалося за Володимира Мономаха в Києві?
  - и) Скільки великих походів здійснив Мономах на половців?
  - і) З якими країнами Мономах налагодив міжнародні зв'язки?
  - ї) Як називався додаток до «Руської правди» Володимира Мономаха?
  - й) У якому віці помер Володимир Мономах?
  - к) Де поховали Володимира Мономаха?
  - л) Що заповідав своїм синам Мономах?
  - м) Хто зайняв київський престол після смерті Мономаха?
  - н) Роки правління Мстислава.
  - о) Як закінчились походи Мстислава на половців?
  - п) Яке було основне завдання у внутрішній політиці Мстислава?
  - р) Яке було основне завдання у зовнішній політиці Мстислава?
  - с) Як здійснювалася зовнішня політика за Мстислава?
2. Які князівства утворилися на теренах сучасної України?
3. Позначте в зошиті на стрічці часу роки правління Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха та основні події за їхнього правління.
4. Зробіть висновок щодо зовнішньої й внутрішньої політики Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха.
5. У чому полягає суть феодальної роздробленості? Розкрийте причини цього історичного процесу.
6. Порівняйте період феодальної роздробленості в Західній Європі і в державі Київська Русь.
7. Що з того, про що каже Володимир Мономах у «Повчанні дітям», ви врахуєте, створюючи власний кодекс честі?
8. Що, на вашу думку, серед наслідків феодальної роздробленості було позитивним, а що — негативним? Що переважає? Відповідь обґрунтуйте.
9. Проаналізуйте текст параграфа, історичного джерела і визначте риси характеру Володимира Мономаха як людини і як політичного лідера.

УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА на ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. (2-а третина XII ст. – 1-а третина XIII ст.)

Руські вершники

Торгове судно

§ 12. Політичний і соціально-економічний розвиток удільних князівств середини XII століття – першої половини XIII століття

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Васали	а) релігійна громада ченців або черниць, що з належними їй землями й майном становить церковно-господарську організацію;
2. Монастир	б) земельні володіння, що передавалися у спадок;
3. Митрополит	в) зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного й закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців;
4. Вотчина	г) вище звання православних єпископів; другий після патріарха церковний чин;
5. Мозаїка	г) знатні піддані, що служили князеві, підкоряючись його волі.

У першій половині XII ст. на території сучасної України існувало п'ять земель-князівств — Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке. Їхні кордони часто збігалися з межами колишніх племінних союзів полян, сіверян, дулібів та ін. Проте процес дроблення тривав, і вже у XII–XIII ст. кожне з цих князівств поділялося на ще менші князівські уділи.

1. Київське князівство

Київське князівство розташовалося на Середній Наддніпрянщині. Землі лісової та лісостепової зони були найбагатшими в державі. Крім родючого чорнозему, що забезпечував розвиток землеробства, було достатньо деревини та корисних копалин, які широко використовувались у ремісництві. Ріки — Дніпро, Десна, Прип'ять, Південний Буг — з'єднували Київське князівство з іншими землями Русі, а також з іноземними торговими ринками. На півдні Київське князівство межувало із землями половців-кочівників. Половці часто робили набіги на Київську землю, грабували і руйнували її. Тому були побудовані оборонні системи, які мали захищати від кочівників.

На той час у князівстві існувало близько 80 міст. Серед них — Канів, Черкаси, Овруч, Житомир, Вишгород, Білгород, Чорнобиль, Мозир та інші. Великі міста, як правило, знаходились у лісостеповій зоні, а вздовж південних кордонів будували міста-фортеці.

Київ був столицею князівства і разом з тим залишався найбільшим економічним і культурним центром усієї Східної Європи. Населення Києва того часу становило близько 50 тис. осіб. Тут розташовалися двори бояр і купців, великі ремісничі майстерні. Упродовж XII — першої половини XIII ст. Київ залишався одним із центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі. На ринкових

*Києво-Печерський монастир. Панно. 1975 р.
Художники В. Масик, О. Масик*

*Якою, на вашу думку,
господарською діяльністю
займалися ченці Києво-
Печерського монастиря?*

*Володимирська
Божя Матір.
Давньоруська святиня —
ікона Божої матері,
яку Андрій Боголюбський
вивіз як трофей
із Вишгорода*

майданах міста можна було зустріти купців з різних земель Русі, а також Чехії, Німеччини, Скандинавії, Польщі, Угорщини, Візантії та інших країн. Київські ремісники, як і раніше, славилися своєю майстерністю в обробці різних металів, вишуканістю створених ними ювелірних, гончарних, скляних виробів. Тутешні майстри першими починали застосовувати різноманітні технологічні новинки, які потім поширювалися на інші землі. Водночас Київ був міцною фортецею, за мурами якої населення ховалося від набігів ворогів.

Київ залишався також церковним і релігійним центром. Тут було багато церков і монастирів (найбільший з них — Києво-Печерський монастир), заснований основоположниками чернецтва Антонієм і Феодосієм Печерськими. У Києві розташовувалась резиденція митрополита — глави православної церкви на Русі.

Могутня влада київського князя, що поширювалась на всі руські землі, відійшла в минуле. Однак думка: хто володіє Києвом, той володіє всією Руссю, не давала спокою багатьом амбітним князям. На відміну від інших князівств, які перетворилися у спадкові вотчини удільних князів, Київ протягом XII – першої половини XIII ст. постійно перебував у центрі політичної та військової боротьби князів різних династій. Так, наприклад, ростово-суздальський князь

Юрій Довгорукий тричі захоплював Київ, і щоразу влада недовго перебувала в його руках.

Під час князювання в Києві Мстислава Ізяславича, князя київського і волинського, відбулася трагічна для міста подія. Суздальський князь Андрій Боголюбський вирішив відібрати в Мстислава київський престол. Він організував **коаліцію** з дванадцяти князів і в 1169 р. спільними силами напав на Київ. Два місяці жителі й воїни обороняли обложений ворогом Київ, але сили були нерівні. Андрій Боголюбський увійшов у стольний град, пограбував і спустошив його. До того ж він захопив і спалив дощенту Вишгород, знищив церкви і вивіз у Суздаль святиню — ікону Божої Матері, яку, за легендою, написав Святий апостол Лука.

Протягом XII — першої половини XIII ст. здійснювалися кілька спроб об'єднати Русь навколо Києва, однак жодна з них не завершилась успішно.

*Суздальський князь
Андрій Боголюбський.
Реконструкція за методом
М. Герасимова*

КОАЛІЦІЯ —
об'єднання, союз для
досягнення спільної мети.

2. Переяславське князівство

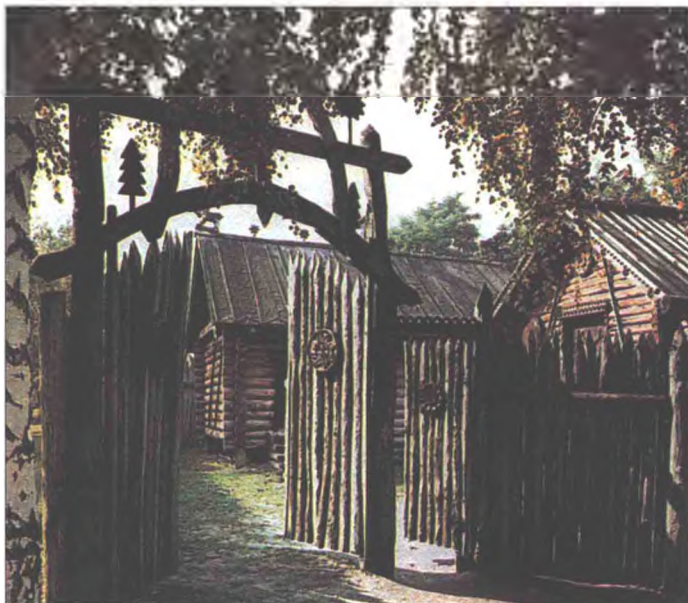
Переяславське князівство було невеликим і складалось із земель, розташованих на лівому березі Дніпра. Саме місто Переяслав засноване ще Володимиром Святославичем. За переказами, у 992 р. на річці Трубіж зійшлися руські воїни і печеніги. Печенізький богатир викликав на поєдинок русина. Усі боялися кремезного печеніга, але серед руського війська був киянин Кожум'яка, який прославився тим, що міг рукою зупинити розлюченого бика. Він і виступив проти печеніга. Коли богатирі зійшлися, Кожум'яка задушив ворога і виграв поєдинок. Кочівники побоялися вступати в бій з військом, у якого є такі богатирі, і втекли з поля бою. На цьому місці й був заснований Переяслав. Місто мало захищати Русь від південних кочівників.

Переяславські землі здавна перебували в політичній залежності від Києва. Князівство на півдні межувало з половецькими степами. Жодна з давньоруських земель не зазнавала стільки нападів і спустошень, як Переяславська. Місцеві жителі постійно мусили боронитися від частих нападів кочівників. Із цією метою вздовж кордонів було збудовано земляні вали й укріплені фортеці. Князі Переяславського князівства брали активну участь у походах проти половців. Серед них вирізнялися нащадки Володимира Мономаха — син Ярополк та внук Володимир Глібович.

Близькість до Києва спричинялася до того, що Переяслав був містом, де, як правило, сиділи князі, що були претендентами на київський престол. Тому князі тут дуже часто змінювались, а переяславська земля ставала ареною міжкнязівських чвар.

Саме місто Переяслав було одним з найбільших південноруських міст, яке мало величезне оборонне значення для всієї Русі. Крім того, Переяслав був великим економічним центром з високорозвинутим ремеслом і торгівлею.

На території Переяславського князівства розташовувалися 25 міст. Найбільше їх було на р. Сула, яка слугувала південно-східним кордоном Русі. Усі вони, **119**

як правило, мали оборонне значення і були фортецями. Водночас такі міста, як Лубни, Воїнь, були великими торгово-ремісничими центрами. Крім ремісників, торговців та селян, у містах мешкали багато воїнів.

З іменем переяславського князя Володимира Глібовича пов'язана перша літописна згадка назви «Україна». Розповідаючи про смерть доблесного князя у 1187 р., літописець каже, що плакали по ньому не лише переяславці: «...за ним же Україна багато потужила».

І С Т О Р И Ч Н І Д Ж Е Р Е Л А

Воїнь

Воїнь — давньоруське місто, городище його знаходиться біля села Воїнські Греблі, що затоплене водами Кременчуцького водосховища. Ця найважливіша фортеця-порт, закладена ще Володимиром в гирлі Сули, займала близько 30 гектарів. Воїнь було одним із ключових городищ на дніпровському відрізку шляху «із Варяг у Греки». Усередині оточеного потужними дерев'яно-земляними стінами його дитинця знаходилася гавань, куди заходили купецькі та військові судна.

У «Повчанні» Володимир Мономах розповідає про свій похід до Воїня. У літопису «Повість минулих літ» Воїнь також згадується не раз — наприклад, там подано такі факти:

«У рік 6563 (1055). Прийшовши, Ізяслав сів у Києві, а Святослав у Чернігові, Всеволод же — у Переяславі, Ігор у Володимирі, В'ячеслав у Смоленську. У той же рік зимою пішов Всеволод на торків до [города] Воїня і переміг торків».

«У рік 6587 (1079). Прийшов Роман [Святославич] із половцями до [города] Воїня. Всеволод же, ставши коло Переяслава, вчинив мир із половцями. І вернувся Роман назад, і [...] убили його половці, Романа, місяця серпня у другий день. І єсть кості його, і донині вони там лежать, сина Святослава і внука Ярослава».

«У рік 6618 (1110). Рушили весною на половців Святосполк, і Володимир, і Давид [Святославич], і, дійшовши [до города] Воїня, вернулися».

1. Хто був засновником м. Воїнь?
2. Яких подій стосуються факти, подані в уривках з літопису?

3. Чернігово-Сіверське князівство

На лівому березі Дніпра (*Лівобережжі*) розташувалося *Чернігово-Сіверське князівство*. Воно було великим і могутнім. Його землі займали нинішні території північно-східної України, південно-східної Білорусії та західної Росії. Кордоном між Чернігівським і Київським князівствами вважався Дніпро. Північно-східні володіння Чернігівського князівства доходили до Москви. На південному сході чернігівські землі межували з половецьким степом, що змушувало місцевих князів часто воювати з половцями. З іншого боку, чернігівські князі неодноразово вступали з ними в союзи, заручалися їхньою підтримкою в міжусобних сутичках і навіть родичалися. Так, у 1094 р. Олег Святославич з половецькою ордою напав на Чернігів і захопив його. Ціною такого союзу було розграбування половцями Чернігівської землі. Дружиною Олега Святославича, прозваного Гориславичем, була донька половецького хана Осалука.

Чернігівське удільне князівство сформувалося ще у XI ст., коли Ярослав Мудрий посадив там свого сина Святослава. Новгород-Сіверське князівство було утворене рішенням Любецького з'їзду. Політичний розвиток Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств у XII – першій половині XIII ст. був пов'язаний з діяльністю синів Святослава Ярославича. Олегові дісталось Новгород-Сіверське, а Давиду – Чернігівське князівство.

Формально новгород-сіверські князі підпорядковувалися Чернігову, але насправді вони доволі часто проводили самостійну політику. Якщо чернігівські князі династії Давидовичів орієнтувалися на Київ, то новгород-сіверські князі династії Ольговичів прагнули відокремлення від Києва і тому вступали у союзи з його політичними противниками. Землі князівств часто ставали ареною міжусобних сутичок і до середини XIII ст. розпалися на численні дрібні уділи.

На Чернігівській землі було 46 міст. Найбільшими з них були: Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Рильськ та інші. Найбільші міста стояли на Десні.

Фрагмент мозаїчної підлоги в Благовіщенській церкві в Чернігові.
1186 р.
Реконструкція
Ю. Асєєва

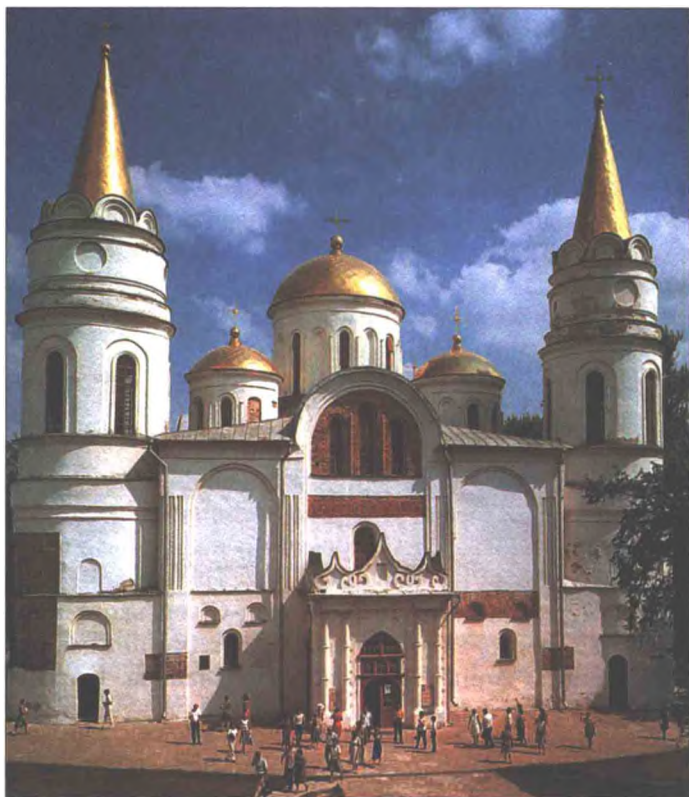

Срібна чаша. XII ст.

*Спасо-Преображенський
собор у Чернігові.
XI ст.
Сучасна фотографія*

*Будівництво цього собору
було розпочате в 30-ті
роки XI ст. за князювання
Мстислава Хороброго.*

*В інтер'єрі собору
збереглися до наших днів
мармурові фрагменти
колон візантійського
походження. У соборі
поховані деякі чернігівські
князі, зокрема, імовірно,
і князь Ігор — один
з головних героїв «Слова
о полку Ігоревім»*

Фрагмент плінфи

ПЛІНФА –
тонка плитчаста цегла,
яка слугувала
старовинним будівельним
матеріалом.

Чернігів був важливим політичним та економічним центром Русі. Це — велике місто, захищене двома лініями оборонних валів. Його оточували села, феодалні замки, боярські та князівські садиби. У місті перехрещувалося багато доріг, що мали військове та економічне значення. Так, з Києвом Чернігів з'єднували дві дороги. Важливе значення мали шляхи на північ — до Любеча, Стародуба. З міста також виходив шлях, що вів у степ за межі Русі. Усе це сприяло тому, що Чернігів став важливим центром торгівлі та ремесла. У місті виготовляли зброю, ювелірні вироби, знаряддя праці, вироби з дерева та багато іншого. Про економічне зростання Чернігова свідчить також інтенсивне будівництво, яке велось упродовж XII – початку XIII ст. Тут було споруджено один із кращих соборів давньої Русі — Борисоглібський. Михайлівська та Благовіщенська церкви, оздоблені різнокольоровими полив'яними плитками, мозаїками, фігурною плінфою, свідчили про високу майстерність місцевих майстрів. Викликала захоплення сучасників струнка, прикрашена орнаментами, викладеними із цегли, П'ятницька церква.

Капітель Борисоглібського собору XII ст. у Чернігові

У додатках
(див. с. 257) подано
нарис про оздоблення
Борисоглібського собору

АПСІДА –
напівкруглий (іноді
багатокутний) виступ
у стіні церковної або
античної будівлі.

Борисоглібський собор у Чернігові. Сучасна фотографія

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Юр'єва божниця — це умовна назва **апсиди** і фрагмента стіни Михайлівської церкви, побудованої у 1098 р., яка не збереглася до наших днів. Належить за будівничими прийомами і формами до переяславської архітектурної школи. Це — єдина пам'ятка переяславської монументальної архітектури, яка хоч і фрагментарно, але дійшла до наших днів. Названа за ім'ям князя Юрія Довгорукого. Згадується в літопису близько 1151 р. У 1240 р. постраждала від набігів монголів.

Будівлю складено із плінфи з вкрапленням червоного місцевого піщанику. Техніка кладки на цем'янковому розчині (суміш потовченої цегли та вапна). Плінфа темно-червоного та жовтого кольорів, деінде на її ребрах видно характерні клейма майстрів, які повторюють клейма давньоруських пам'яток Чернігова. Божниця вкрита металевим дахом. Значний інтерес становить стінопис інтер'єра апсиди, яка належить школі київського монументального живопису XII ст. Настінний живопис розміщений у три яруси. Виконаний він між 1098–1125 рр., колорит малюнків витримано в теплій гамі з перевагою червоного та охристого кольорів.

1. Чому на землях чернігівського князівства збудована церква переяславської архітектурної школи? Про що це свідчить?

Юр'єва божниця.
Пам'ятка
давньоруського
зодчества,
розташована на березі
р. Остер, у межах
м. Остер Козелецького
району Чернігівської
області

4. «Слово о полку Ігоревім» — історичне джерело і літературна пам'ятка Київської Русі

«Слово о полку Ігоревім» — один з перших літературних творів давньої України. Проте «Слово...» цікавить не лише літературознавців, воно є важливим історичним джерелом. Літопис залишив нам згадку про поразку князя Ігоря Святославича в 1185 р. від половців.

Цей драматичний епізод у житті новгород-сіверського князя був покладений в основу твору. В ньому з великою майстерністю та подробицями, які могли бути відомі лише учасників, викладено історію походу 1185 р. князя Ігоря Святославича.

М. Реріх.
Затемнення 1 травня
1185 р.

Про що свідчать
зображення ікон на стягах
руського війська?

Коли військо Ігоря виступило в похід, відбулося затемнення сонця. За тогочасними уявленнями, це був недобрий знак, і князеві радили повернутися додому. Однак Ігор вирішив продовжити похід:

¹ Тут і далі цитати зі «Слова...» подані в перекладі М. Рильського.

«Браття мої, друзі вірні!
Лучче нам порубаними бути,
Ніж полону зазнати!»¹

Причину невдачі цього походу автор вбачає в нескінченних міжкнязівських усобицях у Київській Русі. Тому закликає князів до об'єднання перед небезпкою, що постійно приходить зі степів.

«Слово...» доповнює літописні дані важливими подробицями й узагальненнями. З нього ми дізнаємося про стан справ на півдні Русі, «коли рідко орачі перегукувались, зате часто ворони кричали, трупи ділячи». Автор твору описує озброєння, рух війська, тактику бою тощо.

У поемі згадуються деталі князівського побуту. Виявляється, що язичницьких богів добре пам'ятали на Русі ще й через двісті років після офіційного прийняття християнства. Зі «Слова...» можна довідатись, що в разі успішного походу русичів на ворога і захопленні численних бранців «продавались невільниці по ногаті, а невільники — по різані» (*ногата, різана* — грошові одиниці; дорівнювали 1/20 гривни й 1/50 гривни відповідно).

Автор поеми дає короткі характеристики-прізвиська князів: чернігівський Олег — Гориславич (бо часто затівав усобиці), галицький Ярослав — Осмомисл (бо володів вісьмома мовами), курський Всеволод — Буй Тур (хоробрий, як тур).

Зі «Слова...» можемо судити, що Русь XII ст. — землеробська країна. Навіть зображення бою подається у формі опису жнив і молотби:

Ярославе і всі внуки Всеславові!
Преклоніть ви свої корогви,
Укладіте в піхви мечі оганьблені,
Втратили бо ви дідівську славу!
Ви своїми чварами
Зачали наводити невірних
На землю Руську, ...
...Через лихі уособиці
Від землі Половецької!

Стрункість композиції, насиченість поетикою, переходи ритмізованої прози в неритмізовані частини тексту, яскраво змальовані образи Ігоря, інших персонажів, уведення у дійові особи навколишньої природи, яка співчуває русичам, використання міфологічних явищ і картин, народної символіки — усе це робить «Слово о полку Ігоревім» твором високої художньої проби, який вважають шедевром і давньоукраїнської, і світової літератури.

[illegible]

Список «Слова о полку
Ігоревім». XVIII ст.

В. Васнецов.
Після побоїща

Опишіть обладунки
загиблих воїнів.
Які почуття викликає
ця картина?

Ярославна — перший жіночий образ в давньоукраїнській літературі

Єфросинію — дочку галицького князя Ярослава Осмомисла, видали заміж за новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Подружжя вірно і щиро кохало одне одного. Саме ця дочка галицького князя стала прообразом героїні повісті «Слово о полку Ігоревім». Ярославна — це образ прекрасної руської жінки, княгині, вихоплений з тогочасної епохи і відтворений з великою художньою силою. Образ Ярославни започаткував нескінченну галерею чарівних українок у вітчизняному красному письменстві. Місце, відведене у повісті Єфросинії Ярославні, за обсягом — невелике. Воно, по суті, обмежується лише сценою «плачу-голосіння» новгород-сіверської княгині. Проте ця частина «Слова о полку Ігоревім» — одна з найсильніших і найемоційніших.

Автор з притаманним йому блискучим хистом зумів передати безмежну тугу Ярославни за коханим чоловіком, який потрапив у смертельну біду — половецький полон. Допомогти у нещасті вона просить саму природу — її потужні сили. Можливо, вони справді прислухалися до плачу-голосіння княгині і повернули князя?

О Дніпре-Славуто!
Пробив ти кам'яні гори
Крізь землю Половецьку,
Гойдаєш кораблі Святославові,
До полків несучи Кобякових.
Принеси ж ти, господарю,
До мене мого милого,
А не слала б я сліз йому ревних
На море пораненьку!

1. Чому «Повість о полку Ігоревім» не лише літературний твір, а й цікаве історичне джерело?

Руські вершники

Чи правильно
художник зобразив
руських вершників?
Відповідь обґрунтуйте.

Одним з головних персонажів «Слова о полку Ігоревім» є Всеволод Святославич (близько 1155 – травень 1196) – князь трубчевський і курський, молодший брат Ігоря Святославича. Він був одружений на внучці Юрія Довгорукого, Ользі Глібівні. Під час квітнево-травневого 1185 р. рейду в половецький степ він виявив надзвичайну мужність у битві, за що автором «Слова о полку Ігоревім» названий був Буй-Туром і Яр-Туром.

*Славний яр-тур Всеволоде!
Стоїш ти на полі ратному,
Сиплеш на воїнів стрілами,
Гримиш об шоломи половецькі
Мечами гартованими.*

Особиста безстрашність Всеволода надихала воїнів-дружинників і ополченців, що були оточені половцями. Всеволод дійсно був людиною могутньої статури й великої фізичної сили. Це засвідчило й антропологічне дослідження його черепа, що зберігся в гробниці Благовіщенської церкви в Чернігові.

У Курску й Трубчевську Всеволод княжив, очевидно, на правах молодшого князя, охороняючи кордони руської землі від південних сусідів-степовиків. Тому в літописах про нього майже не згадується. Його ім'я стало відоме нащадкам завдяки авторові «Слова о полку Ігоревім», що увічнив як князя, так і його дружинників.

1. Що вам відомо про князя Юрія Довгорукого?

Князь Всеволод
Святославич Буй-Тур.
Реконструкція
М. Герасимова

1. Виберіть правильну відповідь:

Київська Русь була єдиною централізованою монархією до:

а) 1097 р.; б) 1125 р.; в) 1152 р.; г) 1251 р.; д) 1132 р.

2. Що відбулося в 1169 році в Києві?

3. Скільки міст було на Чернігівській землі: а) 26; б) 15; в) 46; г) 54?

4. Покажіть на карті князівства, на які розпалася Київська держава, та їхні столиці.

5. Перекажіть легенду про заснування міста Переяслава.

6. Доповніть речення:

*У Чернігові було побудовано один з кращих соборів давньої Русі ... .
Михайлівська та Благовіщенська церкви були оздоблені ... , ... , ... ,
що свідчило про високу майстерність тамтешніх майстрів.*

7. Назвіть причини політичної роздробленості Київської Русі.

8. Що залишилося спільним в удільних князівствах, у чому проявлявся їхній статус незалежності?

9. Як ви розумієте фрагмент «Слова о полку Ігоревім»:

*«Уже понизить стяги свої,
Вкладить свої мечі пощерблені:
Уже бо вискочили ви з дідівської слави!»*

ГАЛИЦЬКА й ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛІ у другій половині XII ст.

§ 13. Політичний і соціально-економічний розвиток Галицького й Волинського князівств

1. Назвіть п'ять князівств, що утворились на межі XII–XIII ст. на землях сучасної України. Покажіть їх на карті.

1. Галицько-Волинські землі як вотчина київських князів

Галицько-Волинські землі займали територію від Карпат і Дністровсько-Дунайського Причорномор'я на південному заході до Литви і Полоцької землі на півночі. На заході вони межували з Польщею та Угорщиною, на сході — з Київським князівством і Турово-Пінською землею.

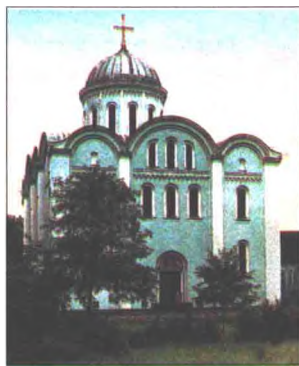
На той час, коли сюди поширилася влада київських князів, тут уже були міста, розвивалося сільське господарство, ремесла. На цих землях проживали волиняни, дуліби, тиверці, білі хорвати, бужани, уличі. Володимир Великий утвердив свою владу на заході Русі. З X ст. київські князі розглядали ці землі як свою вотчину. Однак, як засвідчили подальші події, міцної опори серед місцевих бояр київські володарі не мали. Після смерті Ярослава Мудрого Галичина дісталася його внукові Ростиславу Володимировичу. Волинь залишилась під безпосередньою владою київських князів до середини XII ст.

2. Волинське князівство

Волинська земля одержала свою назву від давнього її центру — м. Волиня на р. Буг. Але в XI ст. київський князь Володимир Великий заснував нове стольне місто — Володимир. Воно було побудоване майже в центрі князівства на р. Луга. Володимир був добре укріпленою фортецею і торговельно-ремісничим центром Волинської землі. Тут розвивалися ремесла: зброярство, каменеобробне та гончарне виробництво, ювелірна справа. У місті розміщувалися торговельні колонії німців, новгородців, євреїв. Володимир був важливим осередком православ'я, центром єпископства, що в умовах польсько-католицького сусідства мало велике значення. У XII ст. князь Мстислав Ізяславич побудував тут кафедральний храм Успіння Богородиці, який ще багато століть залишався головним собором Володимира. Найбільшими волинськими містами були Любомль, Каменець, Червен, Холм, Белз, Луцьк, Крем'янець.

У період роздробленості на Волині утвердилася династія Мономаховичів—Ізяславичів. Її засновником став внук Мономаха, син Мстислава Ізяслав Мстиславич, що княював у Володимирі (1136–1154 рр. з перервою).

Після смерті Ізяслава спадщину почали ділити сини. Спочатку виокремилися Володимирське та Луцьке князівства, які з часом поділилися на декілька волостей.

Успенський собор
(Мстиславів храм)
у Володимирі-Волинському

Бойові сокири.
Археологічні знахідки

3. Галицьке князівство

Підкарпатські князівства остаточно відокремилися від Києва у 1097 р. згідно з рішенням Любецького з'їзду князів. З'їзд офіційно визнав ці землі «отчиною» правнуків Ярослава Мудрого — братів Рюрика, Володаря і Василька Ростиславичів. Син Володаря Володимирко (1141–1153) об'єднав усе Підкарпаття під своєю владою і у тривалій війні з київським князем зумів остаточно тут закріпитися.

*Володимирко,
галицький князь*

У 1144 р. Володимирко переніс столицю з Перемишля, що стояв на самому кордоні, до міста Галича на Дністрі. Відтоді підкарпатські землі почали називати Галицьким князівством. Місто мало міцну фортецю, оточену складною системою земляних валів і ровів. На околицях Галича були поклади солі, що сприяло перетворенню міста на ремісничий і торговельний центр. Тут були ювелірні, гончарні, ковальські, склоробні майстерні.

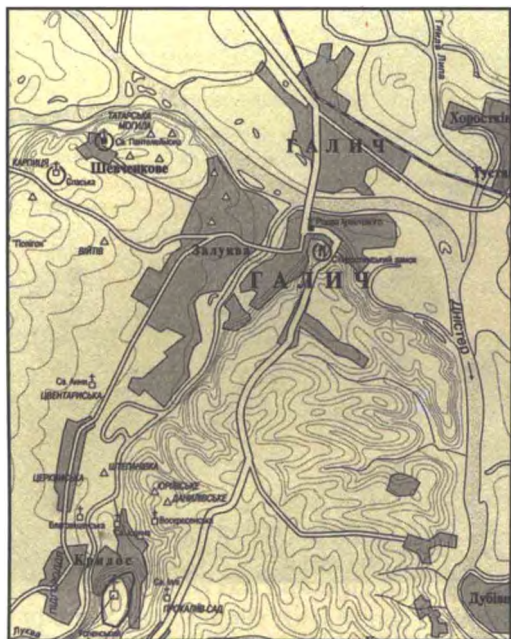
Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за правління **Ярослава Осмомисла (1153–1187)**. Прозвали його Осмомислом за гострий розум і володіння восьмима іноземними мовами. Ярославові володіння простягались уздовж Дністра далеко на південь. Навіть землі в нижній течії Дністра й Дунаю опинились у залежності від Галича. Зросло значення Дністра в міжнародній торгівлі, а це, у свою чергу, сприяло розвитку міст князівства. Головними були Перемишль, Звенигород, Тереховля, Галич. Навколо Перемишля розташувалися міста-фортеці Любачів, Ярослав, Сянок. Вони займали важливі стратегічні позиції на західних рубежах Галицької землі.

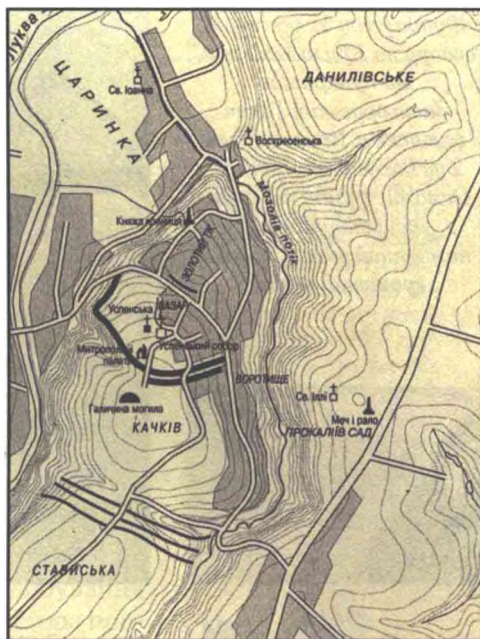
*Бронзовий водолій
XII–XIII ст.
Галич*

Різні монети, знайдені на території Галича: арабські срібні дирхеми, чеські, візантійські, римські та угорські

Місто Галич з околицями

Городище в Крилосі

Галич славився білокам'яними храмами. За Ярослава Осмомисла на горі Крилос виростає нова святиня Галицького князівства — Успенський собор, а також пишно оздоблений фресками та мозаїкою мурований палац із двірською церквою, великим ринковим майданом, густо заселеним боярами, купцями, ремісниками. Підступи до міста охороняли оборонні вали з ровами та вежі. Мурований палац Ярослава Осмомисла прикрашали настінні малюнки з сюжетами кінських перегонів, полювання з псами на оленів, зайців, кабана та зубра, яке описує візантійський історик Микита Хоніат. Розповідаючи про події, пов'язані з перебуванням у Галичі в XII ст. константинопольського царевича Андроника Комнина, Хоніат згадує багатство розкішного двору Ярослава Осмомисла.

Успенський собор став науково-освітнім і культурним центром Галицького князівства. Тут був створений Галицько-Волинський літопис та інші писемні пам'ятки XII–XIII ст.

Під час розкопок фундаменту було знайдено також княжий саркофаг Ярослава Осмомисла.

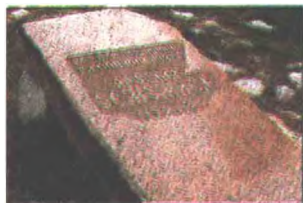
Галицький князь мав вплив на міжнародні справи, підтримував дипломатичні взаємини з Візантією та Священною Римською імперією. У нього жив візантійський царевич Андроник Комнин, який згодом

Уважно розгляньте карти. Що їх об'єднує? Знайдіть на картах історичні пам'ятки, про які ви читали в підручнику.

Ярослав Осмомисл,
галицький князь

Фундамент Успенського
собору на Крилоській горі,
що прикрашав
давньоруський Галич
(сучасне с. Крилос). Тут
був похований Ярослав
Осмомисл. Нині на цьому
місці споруджено
пам'ятний знак у вигляді
гранітної плити

Як поставилися жителі
Крилосо й Галича
до історичних пам'яток?
Чому важливо берегти
історичну пам'ять
народу?
Що для цього слід робити
кожному з нас?

став імператором. Ярослав Осмомисл мав дружні стосунки з Польщею та Угорщиною. Він був одружений з дочкою суздальського князя Юрія Довгорукого Ольгою.

З повагою каже автор «Слова о полку Ігоревім» про Ярослава:

*«Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота
на Дунаї...»*

Могутність Галицького князівства опиралася на розвинуте землеробство, торгівлю, майстерність ремісників, зосереджених у багатьох містах. Однак найважливішою галуззю економіки, яка приносила

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Історики протягом багатьох століть сперечалися, де ж саме розташовувався Успенський собор, адже в самому місті Галич не знаходили жодних ознак цієї видатної архітектурної пам'ятки. І лише в 1930-х рр. археологи досягли величезного успіху: відкрили фундамент Успенського собору поблизу сучасного Галича — у селі Крилос.

Тут під час розкопок були знайдені останки Ярослава Осмомисла. Пощастило це зробити українському археологу Я. Пастернакові. У буремні роки Другої світової війни вчений, щоб зберегти останки князя для нащадків, заховав їх за допомогою львівських археологів у соборі Св. Юрія. Про це мало хто знав, тому тривалий час останки вважалися втраченими. Згодом, знайшовши безцінну історичну реліквію, дослідники реконструювали зовнішність Ярослава Осмомисла (за методом Герасимова).

Нешасливий шлюб

Свого сина Ярослава князь Володимирко одружив на Ользі, дочці Юрія Довгорукого. Замінивши на галицькому столі в 1153 р. свого батька, Ярослав, прозваний Осмомислом, продовжив політичні взаємини з Юрієм Довгоруком. Оскільки шлюб мав політичне підґрунтя, то і Ярослав, і Ольга не були щасливими в подружньому житті. Навіть народження дітей не зміцнило шлюб, не дало ані тепла, ані любові. Згодом Ольга Юріївна дізналася, що в Ярослава є кохана жінка — донька боярина Настя і маленький син. Ольга Юріївна потай виїхала до міста Червеня. Тим часом галицькі бояри змусили Ярослава Осмомисла відступитися від Насті й спалили її на вогнищі, звинувативши в чаклунстві. Бояри вимагали від Ярослава залагодити стосунки з дружиною. Проте ображена Ольга Юріївна втекла до Луцька. Згодом — до Торчеська, Чернігова, Суздаля, урешті — до Володимира-на-Клязьмі, де княжив її брат Михайло. Лише тут зуміла заховатися дружина Ярослава: постриглася в черниці й під іменем Єфросинії пішла в монастир.

1. Простежте на карті шлях, яким Ольга Юріївна діставалася з Галича до Володимира-на-Клязьмі.

величезні прибутки князям і боярам, було добування і продаж солі. Окрім того, через Галицьку землю проходили міжнародні торговельні шляхи із Західної Європи до Києва і далі на Схід, а також зі Скандинавії і Прибалтики на Балкани, до Константинополя. Мито з купців також ішло до княжої казни та боярських комор.

Галицькі бояри були найбагатшими і наймогутнішими на Русі. Їхнє економічне становище часто визначало незалежну політику щодо свого князя. Ярославу Осмомислу, як свого часу й Володимиркові, часто доводилося вести боротьбу з місцевим боярством, яке не хотіло миритись із втратою свого впливу на державні справи.

Так одягалися бояри.
XII ст.

1. Хто став засновником династії Ізяславичів?
2. Коли Галич став столицею Галицького князівства?
3. Яка пам'ятка культури Галицького князівства є найвизначнішою? Опишіть її.
4. Покажіть на карті найбільші міста Волинського князівства.
5. На контурній карті замалюйте територію Галицько-Волинської землі; підпишіть назви сусідніх держав.
6. Охарактеризуйте діяльність князя Ярослава Осмомисла.
7. Які особливості виокремлення Волинського і Галицького князівств вам відомі?
8. За допомогою фактів, наведених у підручнику, доведіть, що період роздробленості був часом економічного й культурного розквіту Волинських і Галицьких земель.
9. Поясніть, чому галицькі бояри були найбагатшими і наймогутнішими серед усіх руських бояр.

§ 14. Культура Київської Русі періоду політичної роздробленості

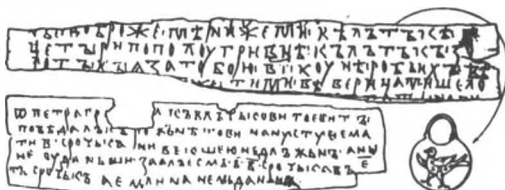
Які визначні культурні пам'ятки були створені в Київській Русі ще до періоду політичної роздробленості?

1. Освіта. Наука

У середньовіччі освіта, наука й культура розвивалися під безпосереднім впливом церкви.

Християнське богослужіння потребувало грамотних людей і церква їх виховувала. Літописи не повідомляють, чи існувала якась система освіти на Русі, але відомо, що були вчителі-дяки, діяли школи при церквах і монастирях. Про поширення писемності серед різних верств населення свідчать численні написи на виробах ремісників — посудинах, цеглинах, хрестах, іконах, мечях тощо.

Давньоруські берестяні грамоти

Приладдя для письма на восковій поверхні та бересті

Унікальними є «берестяні грамоти» — написи простолудинів на березовій корі, знайдені археологами спочатку в Новгороді, а згодом і в Україні — у Звенигороді. Береста була дешевим матеріалом — варто було прокип'ятити її у воді, щоб вона стала придатною для письма. Писали на ній писалами — спеціальними металевими стрижнями. За підрахунками вчених, у великих містах Київської Русі близько десяти відсотків населення було грамотним.

Розвиток торгівлі та інтенсивне будівництво потребували не тільки знання грамоти, але й вправності в арифметиці. Окрім знання чотирьох правил арифметики, на Русі знали й дробі та користувалися ними в найрізноманітніших розрахунках.

Розвивалася медицина. В «Ізборнику» Святослава подано медичні статті про різні захворювання і рекомендації щодо їх лікування. Вивчали медицину та лікували хворих не тільки народні лікарі — знахарі, волхви, але й вельможі. Онука Володимира Мономаха Євпраксія склала медичний poradnik «Мазі», де розповідає про гігієну тіла, вплив клімату на організм, про сон, лазні, гігієну матері й дитини, лікування ран. Відомий чернець Печерського монастиря Агапіт успішно лікував хворих, і слава про нього ширилася на всій Русі.

Що таке віск?

Поясніть на прикладах, як його використовували в Київській Русі.

2. Усна народна творчість

Київська Русь залишила нам у спадок багату й різноманітну усну народну творчість, яка передавалася і збагачувалася від покоління до покоління, стала важливим джерелом пізніших літературних творів та літописів. Давні народні пісні, перекази, казки, легенди, прислів'я зберегли і донесли до нас духовний світ пращурів, їхнє світосприймання, мораль.

Чимало творів присвячено війнам, які охороняли кордони держави та її народ. Їх оспівують дружинні пісні та билини. При дворах князів жили поети-співці, які прославляли своїх володарів. У «Слові о полку Ігоревім» як взірць поетичної майстерності згадується Боян.

До нашого часу дійшли здебільшого ті фольклорні твори, що свого часу були записані в літописах і книжках. У такий спосіб ми дізнаємося про весільні, святкові пісні, прислів'я та приповідки Київської Русі.

М. Реріх. Боян

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Загадковий Боян

Одна з найзагадковіших постатей історії літератури — поет-співець Боян. Час не доніс жодної інформації ні про походження, ні про роки життя поета, ні про його творчість. І все-таки ми знаємо, що Боян — особа не тільки реальна, а й така, що вирізнялася з-поміж подібних собі завдяки хисту і майстерності. Адже саме Бояна бачив перед собою автор «Слова...», приступаючи до своєї повісті. І хоча відмежувався від Бояна як придворного поета, але залишив нам характеристику творчої манери митця:

*Боян бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,*

*Сизим орлом потід хмарами.
...Накладав він на живі струни
Віщі персти свої,
І самі вони славу князям рокотали.*

Творені Бояном й іншими тодішніми поетами пісні-слави, так само як і билини-старини, належать до героїчного епосу, який набрав розвою під впливом історичних подій величезної ваги, що сколихнули Київську Русь, — утворення держави, запровадження християнства, феодалізації суспільства, війн із кочівниками... Саме ці важливі події і яскраві особистості тієї доби, зокрема князі Святослав Ігорович, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, їхня державотворча діяльність, військові походи і звиятиги ставали темами билин і пісень.

1. Хто з імовірних авторів «Слова о полку Ігоревім» вважав себе учнем Бояна? Як ви вважаєте, які почуття щодо Бояна висловив автор?

3. Книжні пам'ятки

Потреба у книгах викликала появу окремого ремесла — книжної справи. Нею займались перекладачі, переписувачі, художники, палітурники, майстри, що виготовляли **пергамент**. Переписування та виготовлення нових книг було зосереджене при монастирях.

ПЕРГАМЕНТ — оброблена шкіра молодих тварин, що застосовувалась для письма до винайдення паперу.

Остромирове Євангеліє. Сторінка із заставкою та ініціалом. XI ст.

Ізборник Святослава. Сторінка із заставкою та ініціалом. XI ст.

Уважно розгляньте оформлення стародавніх книг. Про що воно свідчить? Знайдіть на малюнках заставки та ініціали.

МІНІАТЮРА – кольоровий малюнок у рукописних книгах.

ЗАСТАВКА – композиція з орнаменту на початку книги чи розділу.

ІНІЦІАЛ – перша буква тексту.

Здійснювали їх ченці та світські люди. Окрім Києва, центрами переписування книг були Чернігів, Володимир-Волинський, Галич, Переяслав та інші міста.

Праця книгописців дуже високо цінувалась. Адже, крім знання грамоти, вони повинні були володіти майстерністю красивого письма. Кожну букву з величезною ретельністю наносили на пергамент, кожне слово потребувало особливої старанності. Стародавні книги прикрашали **мініатюрами**. Їх було небагато, але вони вирізнялися різнобарвністю та майстерністю виконання. Початок книги чи розділу був виділений **заставкою**. У період Київської Русі заставки виконували в багатому, святковому стилі з чіткими лініями, на які не шкодували золотої фарби. **Ініціал** завжди був великим. Його часто перетворювали у складний малюнок із зображенням звірів, рослин, різних чудовиськ. Цю букву виділяли червоною фарбою, до якої іноді додавали золото.

Книги переплітали в оправи, які робили з дерев'яних дощок, обтягнутих шкірою. Дорогі оправи, що виготовлялись для князів і церковнослужителів, обтягували оксамитом та прикрашали коштовним камінням, золотом і сріблом. Така книга була витвором мистецтва і коштувала неймовірно дорого. Похвалитися великою бібліотекою в ті часи могли тільки дуже багаті люди.

Декілька рукописів збереглися до нашого часу й нині становлять величезну цінність і свідчать про високий рівень книжкової справи на Русі. Найдавнішими книгами, що збереглися, є знамените **«Остромирове Євангеліє»**, переписане в Києві в 1056–1057 рр., та **«Ізборник Святослава»** 1073 р.

Які ж книги того часу були найпоширенішими? Переважну частину їх становила церковна література, яку використовували під час богослужінь. Це були Євангелії та Псалтирі. Освічені ченці створювали тексти проповідей, життєписи святих і мучеників.

Крім церковних діячів, літературні твори складали високоосвічені князі. Таким є **«Повчання дітям»** Володимира Мономаха. У ньому він коротко подав свій життєпис і виклав власні політичні погляди, зокрема про діяльність правителя на користь людей і держави.

4. Літописи

Самобутнім явищем у літературі є літописи. Найдавніші з них не збереглися. Однак вони були використані при складанні **«Повісті минулих літ»** — літописного зводу, створеного в другому десятилітті XII ст. ченцем Печерського монастиря Нестором. У ньому розповідається, «звідки пішла Руська земля, хто в Києві почав перший князювати і звідки Руська земля взялася».

Описуючи історію свого народу, Нестор використав візантійські хроніки, західноєвропейські хронографи, давніші руські літописи, тексти договорів руських князів з Візантією. Але всі ці документи не пояснювали, звідки походять слов'яни і як була утворена Київська Русь. Тому Нестор, як і інші середньовічні літописці, звернувся до Біблії та розпочав свою повість з оповіді про всесвітній потоп. Він вивів родовід слов'ян від одного із синів Ноя. Далі літописець переповів легенду про заснування Києва. Він розповів про всіх наступних князів Київської Русі і довів свою оповідь до Володимира Мономаха, за князювання якого й була написана повість. Головні дійові особи літопису — князі. Нестор уславив їхні минулі героїчні перемоги та успіхи у розбудові держави, але несхвально ставився до міжкнязівських чвар, свідком яких він був. Автор літопису закликав князів до єдності, наголошуючи, що всі вони члени одного славного роду.

«Повість минулих літ», як і інші руські літописи, є важливим історичним джерелом не лише для вивчення

*Євангелист Лука.
Мініатюра
з Мстиславового
Євангелія. XI ст.*

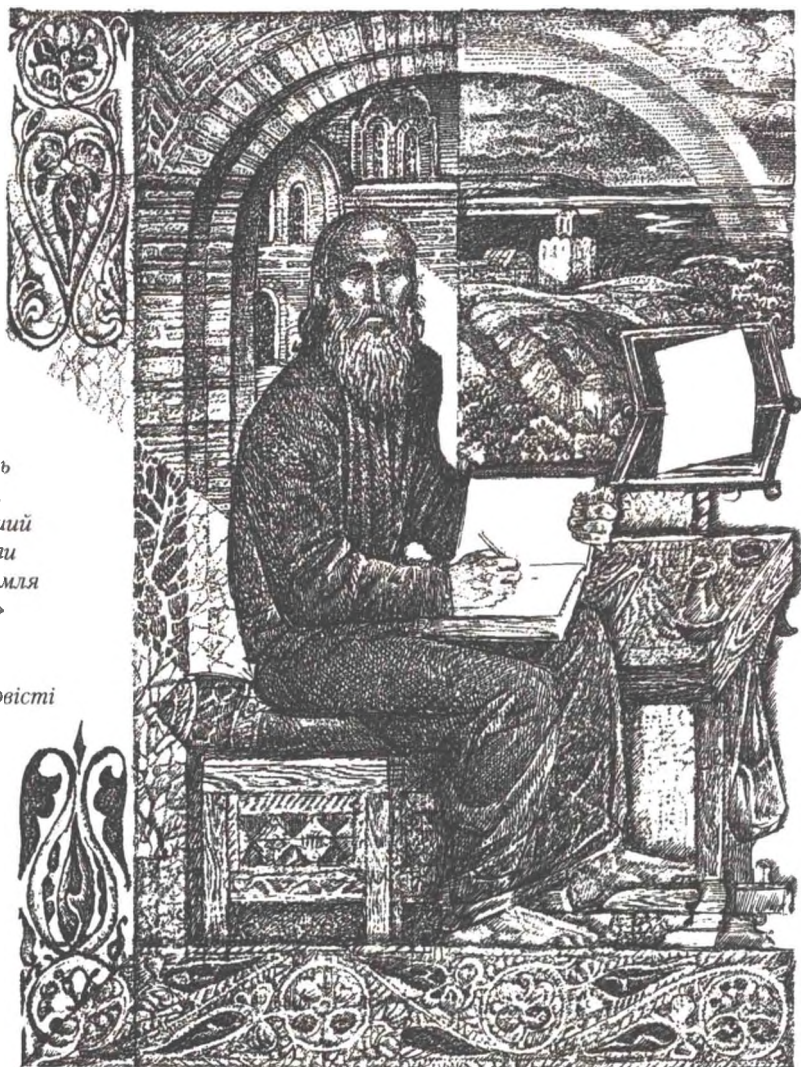
*Нестор Літописець.
Скульптор
М. Антокольський*

На уроках української літератури ви вивчали матеріал про літописи, літописців, зокрема й про Нестора. Складіть невелику розповідь про цю історичну особу.

*«Се повісті
минулих літ,
звідки почалась
Руська земля,
хто в Києві перший
став княжувати
і звідки Руська земля
стала быть...»*

*Г. Якутович.
Ілюстрація до «Повісті
минулих літ»*

*Що таке історична пам'ять
народу? Визначте роль
«Повісті минулих літ»
у збереженні історичної
пам'яті українського народу.*

минулого східних слов'ян, але й їхніх сусідів — угорців, поляків, литовців, народів Північного Кавказу та ін.

Продовженням «Повісті» є **Київський і Галицько-Волинський літописи**, які описують події XII та XIII століть.

5. Архітектура та мистецтво

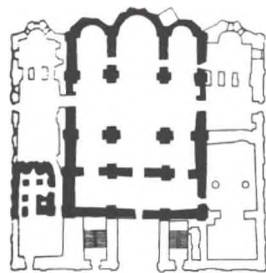
Із другої половини XI — початку XIII ст. до наших днів збереглася достатня кількість кам'яних будівель, щоб скласти уявлення про архітектурний образ тогочасних міст Київської Русі.

138 У другій половині XI ст. кам'яне церковне будівництво поширюється з Києва на інші давньоруські міста. У цей час засновується чимало монастирів, у яких

зводять кам'яні храми. Склався новий тип монастирського храму. Це була, як правило, хрестоподібна в плані споруда, увінчана одним куполом. Зразком слугував Успенський храм Києво-Печерського монастиря, зведений у 1078 р.

Починаючи із 30-х років XII ст., у зв'язку з політичною роздробленістю Київської Русі, посилюється значення міст-столиць удільних князівств. Цей факт впливає на церковну архітектуру. В кожній столиці помітно збільшується кількість церковних споруд. Проте їхні розміри зменшились, архітектура спростилася, прикраси не були вже такими витонченими й багатими, як у старих київських храмах. Архітектура набуває рис фортечних споруд — важких, могутніх, з вікнами-амбразурами.

У ті часи починає поширюватися замкова архітектура — князі будують замки для оборони своїх земель, зводять укріплені феодальні садиби та монастирі, у яких можна було відсидітись під час нападу ворогів. Характерними пам'ятками цього періоду є церква Богородиці Пирогощі, збудована в 1132 р. у Києві; Юр'ївська (1144) у Каневі, Борисоглібський храм та Іллінська церква в Чернігові (1128).

*План Успенського собору
Києво-Печерського
монастиря*

*Успенський (Юр'ївський)
собор у Каневі, збудований
Всеволодом Ольговичем.
XII ст.*

*Іллінська церква
XII–XVII ст.
Чернігів*

*Церква
Успіння Богородиці
Пирогощі. Київ. XII ст.
Сучасна візбудова*

*Церква Св. Пантелеймона.
Галич. Сучасний вигляд*

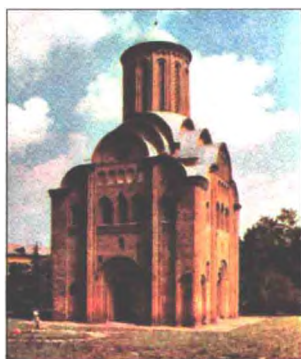
*Реконструкція церкви
Св. Пантелеймона.
Початок XIII ст. Галич*

Характерною рисою цього періоду став перехід майстрів на місцеві будівельні матеріали. У Придніпров'ї та на Волині розвивається цегляна будівельна техніка, а в Галичині — білокам'яна. Це надає певних особливостей архітектурі в різних князівствах.

За Ярослава Осмомисла в Галичі були збудовані білокам'яні Успенський собор (1157), князівський палац та інші будівлі. Єдиною пам'яткою архітектури, що збереглася до наших днів є церква Св. Пантелеймона.

Наприкінці XII – початку XIII ст. знову змінюється архітектурний стиль. Будівлі цього часу витягнуті догори і нагадують вежі. Новий архітектурний стиль найбільш виразно проявився в будові П'ятницької церкви в Чернігові. Її композиція цілісна, гармонійна. Споруда ніби вирізьблена з моноліту, з високо піднятою центральною частиною. Дивлячись на храм, створюється враження, що він виростає на очах. Особливу пишність зовнішньому виглядові храму надають декоративні вставки й опояски із цегли. Вважається, що П'ятницьку церкву збудував руський зодчий Петро Милонег.

*П'ятницька церква.
Чернігів. Кінець XII –
початок XIII ст.*

МАЙБЛІКА –
випалена глина, вкрита
поливою та малюнками.

Із церковною архітектурою пов'язані такі види мистецтва, як живопис, іконопис, художня різьба на камені, мозаїки і фрески, **майоліка**.

З кінця XI ст. стає відомою іконописна майстерня Києво-Печерського монастиря. Тут писав ікони

відомий художник Алімпій, який вчився в царгородських майстрів.

Визначним досягненням давньоруських умільців були невеликі іконки, вирізьблені з каменю. Найпопулярнішими були іконки із зображеннями перших руських святих Бориса і Гліба.

Високого рівня набуло в Київській Русі *ужиткове мистецтво*: різьба на дереві й кістці, виготовлення прикрас й оздоблення зброї, художнє литво, скловаріння. Цінувалися вироби ювелірного мистецтва.

Особливістю давньоруського ужиткового мистецтва було переплетення елементів язичницької і християнської символіки.

Ювелірні прикраси, різьба на кістці та інші вироби давньоруських майстрів мали попит не лише на Русі. Предмети художнього ремесла руських умільців трапляються під час археологічних розкопок у багатьох європейських країнах.

Золотий з емаллю колт-кульчик із золотого току в Крилосі. XII ст.

Золотий емалевий медальйон, знайдений на Крилоській горі (поблизу Галича). XII ст.

Бронзова ікона з Бовшева «Благовіщення». XII ст.

Борис і Гліб — перші святі Руської православної церкви; сини Володимира Великого і візантійської принцеси Анни.
Ікона київського письма. Кінець XIII — початок XIV ст.

Про що, крім майстерності давньоруських ювелірів, свідчать археологічні знахідки прикрас?

6. Київська Русь в історії Європи

Київська держава вийшла на політичну арену після вдалих військових походів на могутню Візантію. Згодом вона заявила про себе тодішньому світові своєю високою культурою, мистецтвом, умілою дипломатією, що ставило її на один щабель з європейськими державами.

Рівноправну участь у політичному житті країн Європи та Близького Сходу засвідчують укладені київськими князями мирні й союзні угоди з Візантійською та Німецькою імперіями, Польщею, Угорщиною, Литвою, Швецією і Норвегією. Відносини між державами доволі часто скріплювалися династичними шлюбами.

Важливу роль відігравала Київська Русь у міжнародній торгівлі. Її центром був Київ. Тут перехрещувалися торговельні шляхи, що вели з Візантії на

Північ — у Скандинавію, а також ті, що вели з Центральної та Західної Європи на Схід — до Арабського халіфату і далі в Індію та Китай. Через Русь ішли не лише транзитні товари. Вироби руських ремісників також розходилися по світу.

Київська Русь стала важливою віхою української та світової історії. Її внесок до середньовічного політичного, економічного, суспільного й культурного життя важко переоцінити.

1. Пригадайте, які цінності належать до матеріальної культури, а які — до духовної. Відповідь проілюструйте прикладами пам'яток давньоруської культури.
2. Де були знайдені «берестяні грамоти» в Україні?
3. Про що йшлося в медичному poradnikу «Мазі»; ким він був написаний?
4. Які найдавніші книги збереглися?
5. Опишіть і спробуйте виконати в зошиті ініціал — першу букву тексту вашої улюбленої історичної книги.
6. Установіть відповідність імені автора з назвою твору.

Нестор	«Повчання дітям»
Володимир Мономах	«Повість минулих літ»

7. Чому, на вашу думку, Нестор Літописець вивів родовід слов'ян від одного із синів Ноя?
8. Перекажіть основний зміст твору «Повчання дітям».
9. Прочитайте уривки з історичних джерел, назвіть подію, про яку йдеться в них. З яких саме джерел вони взяті?

- а) *«Бились день, бились і другий...
А на третій під полудень,
Впали Ігореві стяги...
Вже не стало вина-крови
І скінчили пир хоробрі
Русичі — сини відваги.*
  - б) *«...Уб'єть мужь мужа, то мьстить братоу брата, или сынови отца, либо отцю сына..., аще не будеть кто мьстя, то 40 гривен за голову...»*
  - в) *«Понад усе майте страх Божий. Не лінуйтеся, не покладайтеся на бояр і воєвод, а самі доглядайте за всім. Шануйте старого чоловіка, як батька, а молодого, як брата. Будьте справедливими суддями, присяги не ламайте...»*
  - г) *«...Ярослав же сів у Києві, потрудившись із дружиною своєю, показавши перемогу й труд великий...»*
10. Чому, на вашу думку, в період політичної роздробленості спрощується архітектура храмів?

Узагальнення за темою «Київська Русь у другій половині XI століття – у першій половині XIII століття»

Київська Русь з другої половини XI ст. переживала період політичної роздробленості. Поступово зростає роль місцевих центрів (Новгорода, Чернігова, Володимира, Галича). Ці міста прагнули звільнитися від влади Великого князя київського. Усе важче було управляти величезною державою з одного центру.

Згодом держава поділилася на ряд окремих князівств.

Процес розпаду обширних багатонаціональних імперій був характерним не лише для Русі. Цей етап розвитку пройшли й інші середньовічні держави.

Не слід думати, що політичне дроблення означало занепад. Навпаки, воно сприяло економічному й культурному розвитку окремих земель, зростанню міст, налагодженню місцевої торгівлі та системи управління, однак негативно вплинуло на обороноздатність Русі.

Якщо результатом розпаду імперії Карла Великого стало утворення Італії, Франції та Німеччини, то в результаті розпаду Київської Русі виділилися політичні центри, що стали основою сучасних української, російської та білоруської держав.

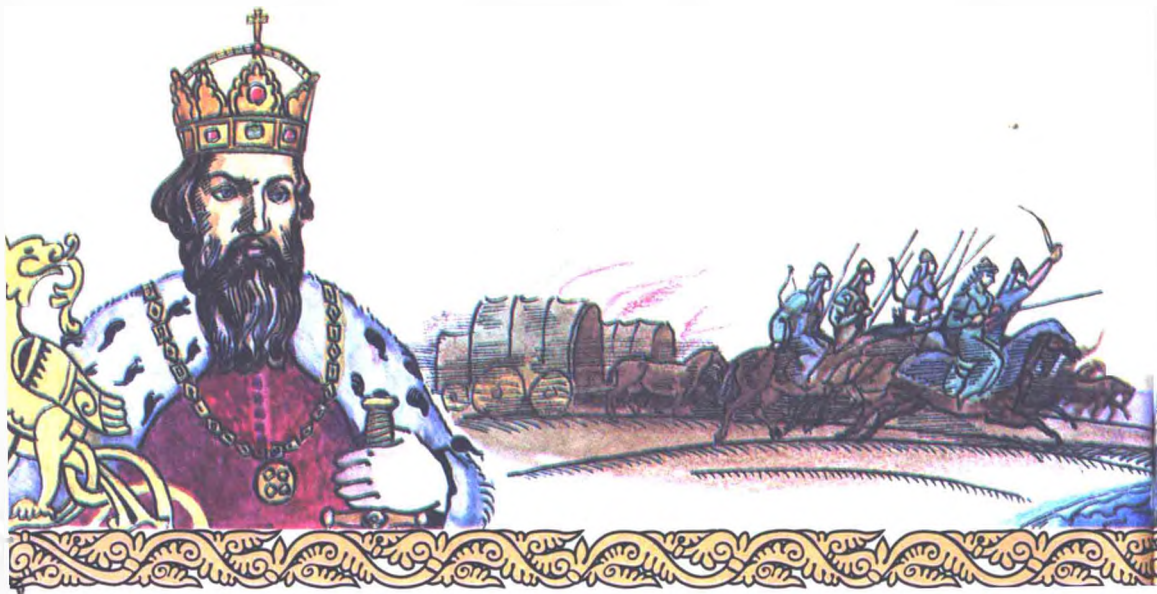
УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА			
Назва князівства	Літературні пам'ятки	Архітектура	Міста
Київське	«Повість минулих літ» (початок XII ст.), Остромирове Євангеліє (1056–1057), «Повчання дітям» Володимира Мономаха (перша половина XII ст.), Київський літопис (XII ст.)	Успенський собор (друга половина XI ст.) у Києві, церква Успіння Богородиці Пирогощі (XII) ст. у Києві, Успенський собор (XII ст.) у Каневі	Канів, Черкаси, Овруч, Вишгород та ін. — усього понад півсотні міст
Переяславське			Лубни, Воїнь, Переяслав та ін. — усього близько 25 міст
Чернігово-Сіверське	«Слово о полку Ігоревім» (XII ст.)	Борисоглібський собор (XII ст.) у Чернігові, Ільїнська церква (XII ст.) у Чернігові, П'ятницька церква (XII–XIII ст.) у Чернігові	Чернігів, Новгород-Сіверський, Путівль, та ін. — усього 46 міст
Волинське	Галицько-Волинський літопис (XIII ст.)	Собор Св. Богородиці (XII ст.) у Володимирі-Волинському, Успенський собор (XII ст.) у Володимирі-Волинському	Волень, Любомль, Червен, Белз, Луцьк та ін.
Галицьке	Галицько-Волинський літопис (XIII ст.)	Успенський собор (друга половина XII ст.) у Галичі, церква Св. Пантелеймона (початок XIII ст.) у Галичі	Галич, Перемишль, Звенигород, Теребовля та ін.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про процес становлення та розквіт Галицько-Волинського князівства, яке після захоплення та розорення монголами більшої частини території колишньої Київської Русі відіграло вагомую роль у становленні української держави.

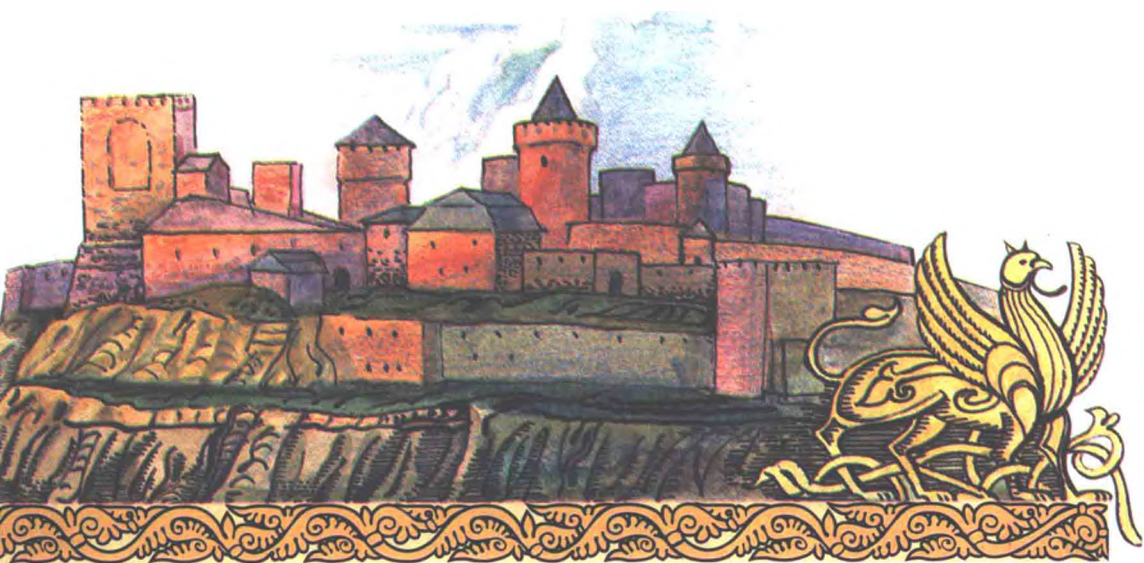
Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- *схарактеризувати* діяльність князів — Романа Мстиславича, Данила Романовича та їхніх нащадків;
- *установити* причини та *визначити* міжнародне значення коронації Данила;
- *пояснити* особливості залежності Галицько-Волинських земель (порівнюючи їх з іншими князівствами) від Золотої Орди;
- *показати* на карті територію держави, утвореної Романом Мстиславичем; напрямки походів монголів на українські землі; міста, захоплені Батием;
- *описати* найвизначніші пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва, національні символи, витоки яких сягають часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави;
- *використовувати* нові терміни («Галицько-Волинська держава», «монгольська навала», «Золота Орда», «золотоординське ярмо»), розуміючи їхній зміст.

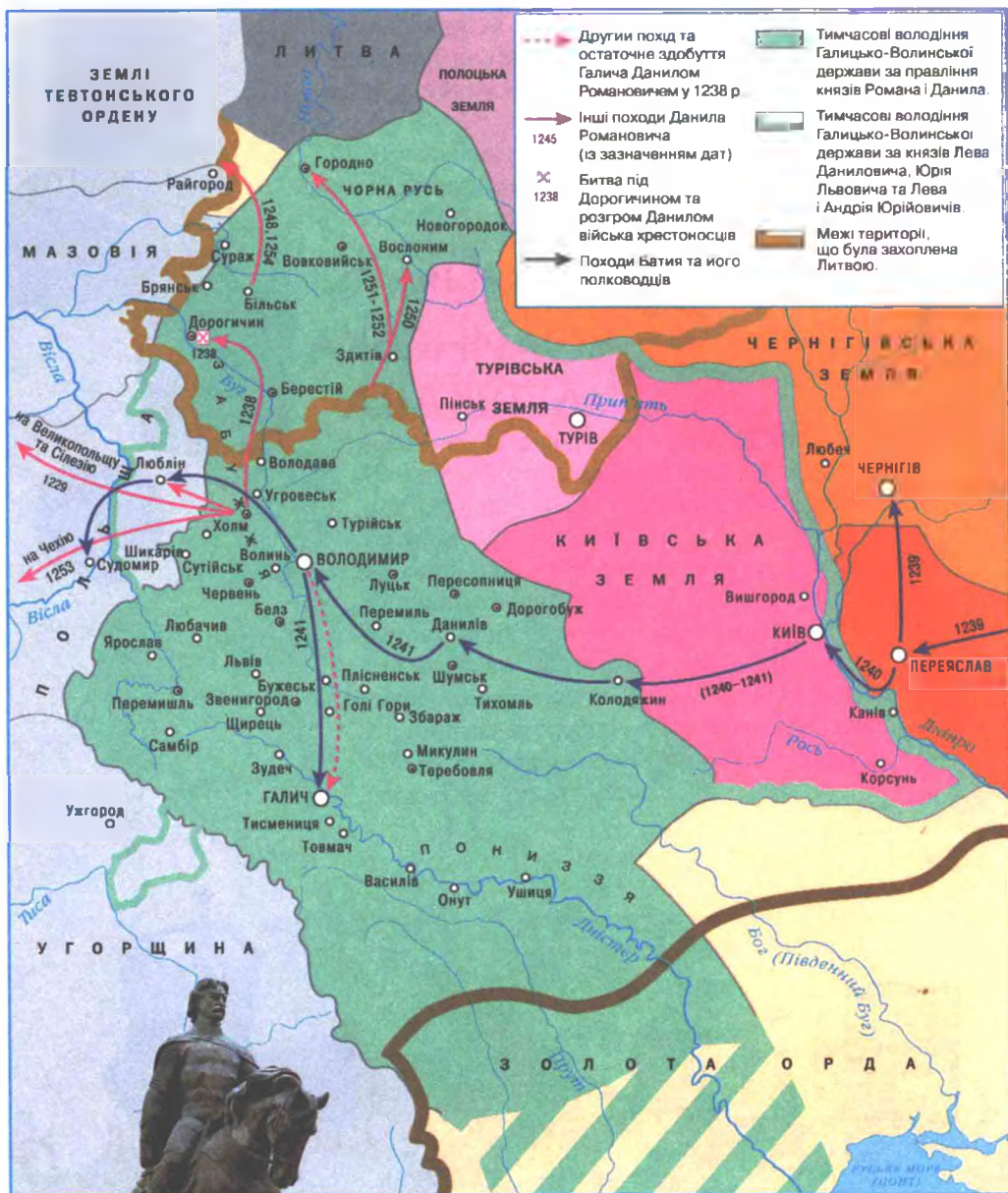

АЛИЦЬКО-
ВОЛИНЬСЬКА
ДЕРЖАВА

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА (1199–1340 pp.)

Фрагмент
пам'ятника королю
Данилові Галицькому
в місті Галич
на Івано-Франківщині

§ 15. Утворення Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславича

Установіть відповідність.

1. Аристократ	а) представник панівної верстви населення на Русі, у Західній Європі — барон;
2. Сюзерен	б) представник родової знаті; у перекладі з грецьк. — <i>найкращий</i> .
3. Боярин	в) у Західній Європі за часів феодалізму великий феодал — сеньйор (герцог, граф тощо), який був володарем щодо залежних від нього васалів.

1. Об'єднання Волині й Галичини — виклик часу

У 981 р., як пише літописець, князь Володимир Святославич здійснив похід і «...зайняв... Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні Руссю». Так уперше доля майбутнього Галицько-Волинського князівства поєдналася з придніпровською Руссю. Місто Володимир, закладене й назване на честь князя, стало

*Набій половців
на галицькі землі
в 1158 р.*

*Які верстви населення
Галицько-Волинської
держави зображено
на малюнку?*

Князь
Роман Мстиславич

БОЯРИ –
у XII–XIII ст. бояри
стають власниками
земельних вотчин.
Це робило їх
незалежними від князів
і давало змогу проводити
власну політику.

ОПОЗИЦІЯ –
опір, протидія,
протиставлення однієї
політики, одних поглядів
іншій політиці,
іншим поглядам.

центром новоприєднаної території. До кінця XI ст. волинські та підкарпатські землі були однією адміністративною територією, внаслідок розвитку якої поступово виокремилися два самостійних князівства — Галицьке, із центром у місті Галичі (з 1141 р.) та Волинське.

Тому Волинь і Галичину об'єднував не лише спільний кордон. Їх пов'язували торговельно-економічні й зовнішньополітичні інтереси. Обом князівствам загрозували половці з півдня і поляки із заходу. Галицькі бояри запросили зайняти престол волинського князя Романа Мстиславича. Так у 1199 р. постала Галицько-Волинська держава.

Утворення такої держави мало на той час велике значення. Літописець називає Романа «царем на Русі», «самодержавцем всія Русі». Це означає зміцнення позицій великого князя і те, що йому вдалося приборкати й узяти до своїх рук непокірні боярські угруповання.

Роман прагнув створити власну модель державного управління. Він хотів побудувати сильну князівську владу, яка не залежала б від земельних **аристократів**. Та стара земельна знать — **бояри** — намагалася обмежити права свого сюзерена, втручалася у внутрішню і зовнішню політику князя Романа.

Бояри в Галичині мали сильні позиції. Таке їхнє становище було пов'язане з тим, що свого часу князі Ростиславичі залучали місцевих галицьких бояр на свій бік у міжусобній боротьбі; роздавали їм посади і маєтки, що стали основою зміцнення боярських родів. Величезні прибутки надходили боярам від солеварних промислів, сільського господарства й торгівлі. Окрім того, господарюючи на прикордонних землях, часто боярська родова знать переходила на бік іноземних правителів, і ті, відповідно, ставали її покровителями, надаючи великі привілеї та забезпечуючи, у разі потреби, захист. Усе це нерідко призводило до запеклої боротьби між боярськими угрупованнями і галицькими князями.

Роман був мудрим державним діячем, талановитим дипломатом. Він орієнтувався на бойову віддану дружину, середні й вищі верстви міського населення багатих волинських міст, особливо стольного града — Володимира. На відміну від інших князів, він дбав про підтримку в суспільстві всіх своїх починань і заходів. Це дало змогу Романові зміцнити центральну владу в князівстві, піднести його економічну, а відтак — і військову міць. Роман використовував будь-які способи приборкання галицьких бояр.

Своїх непримиренних ворогів серед бояр Роман Мстиславич карав смертю, вислав за межі держави. Середні верстви населення Галицько-Волинської землі підтримували князя Романа. Караючи боярську **опозицію**, він примовляв:

«...Не погнітивши бджіл, не їстимеш меду» та «Не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш».

У зовнішній політиці Роман зосередив увагу на поширенні своєї влади. У 1203 р. він, опираючись на родове право Мономаховичів, завдає поразки суперникам із Суздаля й утверджується в Києві. Кияни охоче перейшли на бік Романа і навіть відчинили йому Подільські ворота міста. Під владу одного князя потрапили Київське, Галицьке та Волинське князівства. Територія усієї Правобережної України та частина Лівобережжя ввійшли до складу єдиної держави — Галицько-Волинського князівства.

Найбільшу славу Романові принесли його успіхи у війнах із традиційними ворогами. Щоб захистити українські землі, Роман провів цілу низку нечувано успішних походів на половців та литовських князів. Галицько-Волинський літопис із захопленням розповідає про князя Романа. Він «одолів усі поганські народи мудрістю розуму, дотримуючись заповідей Божих. Адже він кидався на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись... переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як тур, бо він ревню наслідував свого предка Мономаха».

Роман мав добрі відносини з Візантійською імперією. Є згадки про те, що в Константинополі було посольство Романа. Відносини з Візантією були основними в зовнішній політиці Романа. Але він намагався підтримувати добрі стосунки і з країнами Західної Європи. До Романа приходили послы від Папи Римського. Відомо, що Роман був учасником міжусобних війн між претендентами на загальнопольський престол. В останні роки свого життя Роман установив тісні взаємини зі ще однією імперією середньовіччя — Німецькою.

Улітку 1205 р. Роман Мстиславич розпочав військовий похід на Польщу. Можливо, метою виступу було намагання князя припинити набіги польських князів на галицькі землі, зміцнити західні кордони Галицько-Волинської держави. За іншою версією, метою походу Романа була не Польща, а участь у загальноєвропейській боротьбі між прибічниками Папи Римського і його ворога — німецького імператора.

У червні 1205 р., ідучи через Польщу, Роман потрапив у засідку і загинув.

М. Фіголь.
Княжий Галич.
Фрагмент

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Останньою війною Романа Мстиславича була війна із польським князем Лешком Білим (Краківським), який відмовився від попередніх домовленостей щодо прикордонних земель. Руське військо взяло в облогу Люблін, потім перейшло Віслу й стало табором біля міста Завихвост. Там князя Романа й знайшли послы, що прибули від Лешка Білого. У розпал переговорів, повіривши в укладене перемир'я, Роман Мстиславич із нечисленним загоном поїхав на полювання, але потрапив у засідку, що влаштували поляки. Він поклав голову в жорстокому бою 19 червня 1205 р.

Оцінюючи діяльність Романа Мстиславича, польський хроніст XIII ст. писав: «За короткий час він так піднявся, що правив над усіма землями і князями Русі».

2. Боротьба синів Романа Мстиславича за відродження Галицько-Волинської держави

Після смерті князя Романа Мстиславича розгорілися чвари між князями, боярські інтриги, посилилось чужоземне втручання.

У 1205 р. князями стали малолітні сини Романа: галицький — Данило (1201–1264) і волинський — Василько (1203–1271), а регентом при них була мати. Але боярські угруповання не допустили до влади Романової вдови та її малолітніх синів. Багато років молоді князі поневірялися за кордоном, поки підросли і почали боротьбу за престол.

*Данило Галицький.
1998 р., м. Галич.
Скульптор О. Пилів*

РЕГЕНТСТВО

(від латинськ. *regentis* — правитель) — у монархічних державах тимчасове правління однієї чи кількох осіб у разі неповноліття, хвороби монарха тощо.

ОКУПАЦІЯ —

тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави; займанщина, поневолення.

Бояри запросили на престол у Галичину трьох синів Ігоря Святославича та Єфросинії Ярославни. Вони були внуками Ярослава Осмомисла за материнською лінією, жили в Сіверській землі. Галицькі мужі сподівалися, що князі будуть слухняним знаряддям у їхніх руках. Але через певний час Ігоровичі почали самостійно управляти землями, вийшли з-під опіки бояр. Розгорілася боротьба не на життя, а на смерть. Ігоровичі здійснили розправу над боярами, понад 500 бояр стратили, багато інших повтікали. Щоб помститися, бояри в 1211 р. вбили братів Ігоровичів (допомагали їм у цьому угорці), а в Галичі на якийсь час «вокняжився» боярин Володислав.

У 1214 р. бояри знову пішли на зговір з угорцями, і ті захопили Галич та проголосили п'ятирічного угорського королевича Коломана «королем королівства Галицького». Це була справжня іноземна військова окупація. Від неї галичан визволив новгородський князь Мстислав Удатний у 1219 р.

У північній «півотчині» — Волині — Данило та Василько поступово відновили свої позиції. У боротьбі за батьківський престол вони опиралися на волинських бояр, із середовища яких походила їхня мати. З 1214 р. Данило Романович утвердився на Волині й розпочав пошуки союзників для боротьби за Галич. Таким союзником став князь новгородський Мстислав Удатний, з дочкою якого одружився Данило.

Упродовж тридцяти років Романовичі боролися за свою вотчину. Старшим князем був Данило, прозваний Галицьким, його соратником і помічником усі роки залишався Василько.

Данило Романович зумів організувати добре військо. Важкоозброєну кінноту складали волинські бояри, а піхоту він набрав із селян. Данило заручився підтримкою селян і городян у Галичині, які потерпали від боярського свавілля і безперервних воєн. Урешті боярська опозиція зазнала поразки. У 1237–1238 рр. Данило зміг остаточно укріпитися в Галичі. Василько отримав Волинь.

Двійко маленьких діток, чотирирічний Данило і дворічний Василько, залишилися на руках удови галицького князя Романа Мстиславича, Анни. Адже нещодавно, у 1200 р., зовсім юною вийшла заміж. Після загибелі Романа Мстиславича маленького Данила бояри звели на галицький стіл. Однак незабаром вони запросили на княжіння до Галича князя Володимира Ігоровича. Щоб перестрахуватися від будь-яких несподіванок, можливо, з боку своїх суперників, він посадив у Звенигороді брата Романа, а у Володимирі — брата Святослава.

Данило Галицький

Анна зрозуміла, що її дітям — Данилові й Василькові — загрожує смертельна небезпека. Тому вирішила втекти з Володимира, куди її закинула доля: через підземелля вірний воєвода Мирослав ніс Данила, а мати — Василька. Данило опинився в Угорщині, Василько з матір'ю — у Польщі. Через певний час польський король повернув Василькові місто Белз, а дев'ятирічний Данило за допомогою угорців захопив Галич. Мати була опікункою сина. Але тут знову втрутилися бояри: під їхнім натиском Василько з матір'ю повернулися до Белза, а Данило виїхав до Угорщини.

У 1217 р. за підтримки матері Данило налагодив стосунки з Мстиславом Удатним, який сидів на галицькому столі. Того ж 1217 р. Данило одружився на Анні, дочці Мстислава Удатного. Проте до самої смерті тестя Данило княжив у Володимирі, після чого повернувся до Галича. Певний час мати ще допомагала синові, а в 1219 р. прийняла чернецтво. Однак зв'язків з синами не поривала, про що свідчить прийом нею у 1220 р. литовських послів.

Щира й міцна дружба була між князями-братами Данилом і Васильком. Як вони почали спільно боротися за повернення батькової спадщини, так і підтримували один одного, спільно боронилися від ворогів. Їхня дружба була зворушлива, без заздрощів, зарозуміння, егоїзму. Навіть у бою вони тримали в полі зору один одного, щоб вчасно прийти на допомогу. Для Василька старший брат був безумовним авторитетом. Але й Данило, ухвалюючи рішення, завжди радився з Васильком, як це, наприклад, було перед поїздкою в Орду (про це ви дізнаєтеся пізніше).

1. Знайдіть на карті всі географічні назви, згадані в тексті. Володарі яких країн давали притулок малолітнім братам, переслідуваним галицьким боярством?

1. Хто із синів Мстислава Ізяславича доклав найбільше зусиль для об'єднання Волинської землі:

а) Роман; б) Володимир; в) Святослав; г) Всеволод?

2. Хто і коли об'єднав Волинське і Галицьке князівства в єдину Галицько-Волинську державу?

3. У якому році Роман Мстиславич захопив Київ:

а) 1205; б) 1203; в) 1199; г) 1201?

4. Покажіть на карті центри та найбільші міста Волинського і Галицького князівств.

5. Поясніть, чому бояри у Галичині мали сильні позиції.

6. Попрацюйте разом з товаришами. Складіть колективну розповідь про внутрішню й зовнішню політику Романа Мстиславича.

7. Складіть від імені Романа Мстиславича розповідь про його життя, на зразок «Повчання дітям» Володимира Мономаха, у якому він повідомляє про головні події свого життя і дає настанови нащадкам.

МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА на РУСЬ та СУМІЖНІ ЗЕМЛІ (1237–1241 рр.)

Кінний монгол

Юрта

Піший монгол

§ 16. Монгольська навала на українські землі

1. Назвіть хронологічну межу початку періоду роздробленості в державі Київська Русь.
2. Пригадайте, які відносини були між половцями й русичами. Назвіть найважливіші події та дати, які ознаменували ці відносини.
3. Покажіть на карті низку давньоруських фортець, які стояли на захисті Київської Русі.

1. Перший похід монголів на Русь

У степах Монголії наприкінці XII – на початку XIII ст. утворилася могутня держава. На її чолі став Темучин, якого у 1206 р. обрали ханом і назвали **Чингісханом** (так монгольською мовою називалася посада великого хана). Ця держава розпочала завойовницькі війни проти інших народів. По суті, Чингісхан розпочав світову війну, бо, за свідченням європейського хроніста-мандрівника Плано Карпіні, «великий монгол» мав намір «підкорити собі всю землю й не мати миру з жодним народом, якщо він не підкориться». Інший свідок — чернець-домініканець Юліан казав, що «монголи вдень і вночі радяться, як би прийти й захопити королівство християн. Тому що в них є намір іти на завоювання Риму й подальшого світу».

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Витоки імперії Чингісхана

Найперше воєнна машина, створена Чингісханом, була спрямована на Китай. Для монголів похід проти династії Цінь був священним актом помсти. Володар кочовиків мав помститися за ганебну страту свого діда Амбагай-хана. Продершись крізь Велику Китайську стіну, монголи увійшли в Пекін... Учені-історики вважають, що ця перемога була ключем до майбутнього володарювання. Китайці збагатили монголів технікою для облоги міст, порохом, яким начиняли примітивні «гранати». До того ж у полон потрапили військові інженери передового китайського вишколу, чимало чиновників держави Цінь. Але найважливішим виявилось «придбання» Чингісханом молодого радника Елюя Чуцяя — творця системи непрямого контролю підкорених земель, яка використовувалася монголами надалі. Загарбників було занадто мало для окупації гігантських завойованих територій, та й життя в містах було їм не притаманне. Продовжуючи кочувати, вони залишали безпосереднє управління завойованими народами місцевим володарям, за якими, у свою чергу, наглядали представники самого хана. Секрет полягав у тому, що за першою ознакою виникнення незадоволення монгольська армія була здатна миттєво покарати «нерозумних».

Що важило більше для майбутніх перемог монголів — захоплення передової техніки чи талановитого політика-стратега Елюя Чуцяя?

Нарада
в монгольського хана

Кому, на вашу думку, належать ці обладунки: воїну легкої чи важкої кінноти? Чому?

Обладунки та зброя воїна-монгола

У цей час Київська Русь переживала часи роздробленості. Київ не раз змінював своїх князів і навіть проти половців не завжди міг організувати спільні дії. А загроза з боку монгольських степовиків була значно сильнішою й небезпечнішою. Першими потрапили під шалений натиск монгольської навали половці.

За свідченням літопису, монголи йшли, як чорна хмара. Попереду мчала кіннота, спалюючи міста й грабуючи все на своєму шляху. Далі йшла головна орда — з возами, стадами худоби та верблюдів, табунами коней, з жінками й дітьми. За нею все горіло, лишалися тільки чорна спалена земля та руїни-згарища. Повсюди лежали трупи чоловіків, старих людей та немовлят. Молодих жінок, дівчат, а часом і малих дітей загарбники брали в полон. Ординці гнали поперед себе зв'язаних бранців, немов отару, не знаючи милосердя.

Після завоювання Китаю й Хорезма (1219–1221) Чингісхан послав на розвідку «західних земель» потужні загони кочовиків під командуванням найбільш обдарованих воєначальників Джебе й Субедея. Вони пройшли південними берегами Каспійського моря, спустошили Північний Іран, увійшли в Закавказзя, розбили грузинську армію (1222) і зустріли на Північному Кавказі об'єднане військо половців, лезгинів, черкесів і аланів. Відбувся бій, що не мав значних наслідків. Тоді завойовники внесли розкол у лави ворога. Вони обдарували половців і обіцяли їх не чіпати. Ті повірили й розійшлися по своїх кочовищах. Скориставшись моментом, монголи легко розбили аланів, лезгинів і черкесів, а потім виступили проти половців. На початку 1223 р. монголи вторглися у Крим, захопили місто Сурож (Судак) і знову рушили в половецькі степи.

Дізнавшись про наближення 25-тисячної монгольської армії, половці звернулися до колишніх своїх ворогів — руських князів — з проханням надати допомогу: «Сьогодні перебують нас, а завтра — вас, якщо не допоможете нам». Було створено оборонний союз християн і половців, який мав урятувати обидві сторони. Та навіть у такий складний час не всі руські князі змогли переступити че-

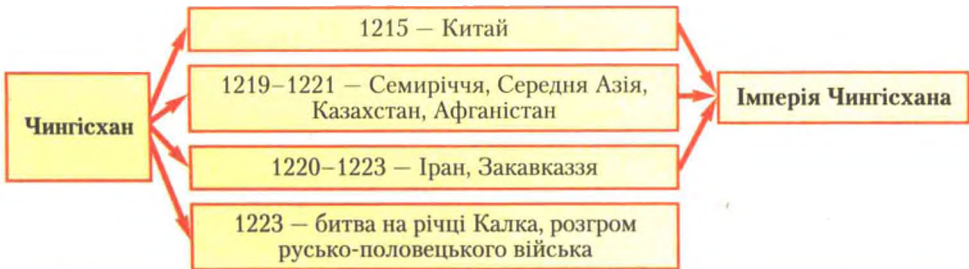
На сучасних землях Донеччини протікає р. Калка

Опишіть за схемою перебіг битви на р. Калці.

Вирішальна битва відбулася у Приазов'ї на р. Калці 31 травня 1223 р. Проти монголів виступили спільно руські полки і половці. Воїни на полі бою показали приклади сміливості й мужності. Та серед князів не було єдності в керівництві боєм. Це і призвело до важкої поразки об'єднаного війська. Полонених руських князів монголи пов'язали, поклали рядком на землю, вкрили дошками і влаштували на них бенкет. Пили, їли і гуляли, доки князі не подушилися.

Походи Чингісхана (1215–1223)

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Доблесна Мамелфа

Численну дружину повів на битву на берегах Калки чернігівський і козельський князь Мстислав Святославич. А поруч з ним пішли і його діти: син Василько і невістка Мамелфа. Вони щойно побралися і ще не вивітрилися з пам'яті молодят весільні обряди.

«Самого мужа — не пущу! — категорично мовила Мамелфа. — Куди він — туди і я... Як голка за ниткою». Мстислав Святославич спробував вплинути на сина: «Залиши жінку вдома, бо війна — не жіночий клопіт. Тим паче, — з таким супостатом». — «Ні, ні і ні! — не дозволила Мамелфа навіть слова вимовити чоловікові. — Якщо гинути, то лише з ним!...».

Довелося Мстиславові Святославичу відступити. Відтак і пішли молодята в одних лавах з чернігівськими дружинниками... Мужньо відбивалися від ворога сивочолий Мстислав Святославич і обоє його дітей, ставши в коло, спинами одне до одного. Так і впали всі троє майже водночас — батько й син, суспіль посічені ворожими мечами, і, без хвилини, — Мамелфа зі списом у грудях. На останок розпростерши свої руки — над чоловіком і батьком. І над усією Руською землею...

1. Уявіть, що ви скульптор, який має створити пам'ятник русичам, полеглим на Калці. Які деталі з оповіді про Мамелфу ви використаєте? Чому?

2. Вторгнення хана Батия на українські землі

З першої кривавої зустрічі руські князівства не зробили належних висновків, щоб урятувати свої землі. Після подій на Калці півтора десятиліття тривав відносний спокій. Але тільки відносний, бо Чингісхан дарує своєму онукові Батію ще не завойовану Європу і заповідає йому похід на Захід.

Наприкінці 1237 р. ординці посунули 140-тисячною армією на руські землі. Першими потерпіли князівства Північно-Східної Русі. Завойовники захопили, пограбували і спалили Рязань, Володимир-на-Клязьмі, Ростов, Углич, Твер та інші міста.

Так зобразив загарбників
китайський художник:

а) кінний монгол;

б) піший монгол

У хана Батия була вишколена кіннота. Вона напалала раптово і знищувала та спалювала все на своєму шляху. Мешканців міст, які не здалися за першою вимогою, вирізали всіх, навіть жінок, дітей і старих. У полон монголи брали лише ремісників і частину молодих людей, яких використовували, нападаючи на інші руські міста. Після походу монгольські війська відступили в південноруські степи, щоб відпочити та відгодувати своїх коней.

І С Т О Р И Ч Н І   А Ж Е Р Е Л А

Літопис руський про навалу монгольських ханів на Південну Русь у 1239 р.

Батий же, взявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати (війська) на городи руські. Взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михайла сокрушив, начиння церковне незчисленне срібне і золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа преподобного Симеона вони убили...

У той же час послав він (війська) на Чернігів. Обступили вони город великою силою і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город і запалили вогнем. Єпископа (Порфирія) вони залишили живим і одвели його в Глухів...

Менгухан тим часом прийшов розвідати город Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло городка Пісочного. Побачивши город, він здивувався красі його і величі його. Він прислав послів своїх... до городян, хочаби їх обманути, та вони не послушали його...

1. Простежте на карті пересування монгольських військ, описаних у тексті літопису.

Навесні 1239 р. орда розпочинає новий наступ. Вона вторглася в Південну Русь на землі нинішньої Лівобережної України, раптово напала на Переяслав, знищила і спалила його. Далі загарбники пішли на Чернігів. Оборonoю Чернігова керував князь Мстислав Глібович. Літопис повідомляє: «Переможений був Мстислав і безліч воїнів його побито було, і місто взяв (монгольський хан Менгу), і запалив вогнем».

Восени 1240 р. величезне військо Батия наблизилось до Києва. Літописець повідомляє про чисельність монгольського війська так: «Не було чути нічого від скрипіння возів його, ревіння верблюдів його і ржання коней його».

Оборonoю Києва керував досвідчений і хоробрий воєвода Данила Галицького тисяцький Дмитро. Та сили були нерівні. Воїни Батия ніч і день били по укріплених стінах Києва стінобитними машинами. Через кілька днів стіни були проламані і ворог проник у місто. Монголи також зазнали тяжких втрат. Батий дав своїм воїнам кілька днів для перепочинку. За цей час кияни зайняли нові оборонні позиції і збудували нові укріплення навколо Десятинної церкви. Бої почалися знову. **6 грудня 1240 р.** опір останніх захисників було зламано. Склепіння Десятинної церкви не витримало маси людей, що переховувались у ній, і завалилося. Місто було спустошене і зруйноване. Із сорока мурованих церков після навали залишилося п'ять-шість. Багато мешканців загинули, інші були покалічені або потрапили в полон. З 50 тисяч населення уціліли дві тисячі. Порубаного, але ще живого воєводу Дмитра монголи привели до Батия, і той дарував йому життя за відвагу.

І С Т О Р И Ч Н І Д Ж Е Р Е Л А

Літопис про Батіїв похід на Волинь і Галичину

А коли Батий узяв город Київ (грудень 1240 р.) і почув він про Данила, що той в Уграх є, то рушив сам до города Володимира.

І прийшов він до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків (стінобитних машин). Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послуховавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він до Каменця та Ізяславля і взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо узяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їм нема числа.

1. Які методи, за свідченням літопису, використовували монголи для завоювання українських міст?

На початку 1241 р. Батий рушив на Волинь. Втрати, що їх зазнали ординці в попередніх боях, давалися взнаки. І на Волині вони вже не змогли здобути деяких укріплених міст. Вистояли Крем'янець і Данилів. Через те Батий обминув їх і пішов на Володимир. Захисники боролися до останнього воїна. Окрім Володимира, були захоплені й спустошені Кам'янець, Ізяслав, Колодяжин, Луцьк.

Самовіддано боролися захисники міст Галицької землі. Звенигород (біля сучасного Львова) був захоплений, розграбований і спалений. Після ординської навали це місто, що було центром удільного князівства, так і не відродилося. Після триденної облоги монголи оволоділи Галичем і розграбували його. Та Галицько-Волинська держава потерпіла порівняно менше, ніж інші українські землі. Лісиста і гірська місцевість також сприяли успішній обороні. Тут монгольська кіннота не могла повною мірою використати свої бойові можливості.

Навала хана Батия на Східну і Центральну Європу (1237–1242)

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Секрети перемог монгольських завойовників

Лише терором, одержимістю ідеєю створення світової імперії і навіть бездоганною організацією армії перемоги монголів пояснити важко. Успіх забезпечувало поєднання найкращої у світі зброї, передового військового мистецтва та суворого вишколу.

Степовики буквально обожають своїх скакунів. З вигляду непоказні монгольські коні були надзвичайно витривалі й невибагливі. Вони легко переносили морози і вміли видобути траву навіть з-під снігу, що дозволило Батію напасти на Русь узимку. Вершників, одягнених у хутро й шкіряні чоботи з повстяними панчохами (прототип майбутніх валянок), зима й зовсім не лякала. Пересічний воїн мав трьох коней, на яких він почергово їхав у поході. За день армія проходила близько ста кілометрів. Обози монголів були мінімальні: базою постачання вважалася територія ворога, що була попереду. Кожний вершник мав лише «недоторканий запас» — сухе молоко і сухе м'ясо. За потреби вершник-монгол пив кров одного з коней, перев'язуючи потім розсічену вену жилною ниткою.

Іншою «диво-зброєю» монголів був так званий «складний лук». Кілька частин, виготовлених з різної деревини, кістки й рогів прилаштовували одні до одних і склеювали тваринним клеєм. Це була зброя, що мало в чому поступалася за точністю і дальністю майбутній вогнепальній. Навіть пересічний монгольський воїн з відстані 100 м міг пробити кольчугу противника. А стріляти на ходу монголи вчилися з трьох років.

Після захоплення Хорезма монголи здобули досконалі кольчуги й шаблі мусульманських зброярів. Сполучення важкої й легкої кінноти було підґрунтям тактичної гнучкості монголів. Під час війни вони декількома колонами заходили на ворожу територію і поступово звужували кільце «облоги», доки в ньому не опинялися головні сили супротивника. Складні маневри, які проводили з надзвичайною точністю, закінчувалися гігантським «мішком», у якому гинули китайські, хорезмські, руські, угорські, польсько-німецькі армії. Оточивши ворога, легка кіннота розстрілювала його здалека з луків. Командири спрямовували бій, використовуючи вимпели, а вночі — ліхтарі. То налітаючи, то відступаючи, лучники вимотували ворога й підводили його під удари важкої кінноти, яка довершувала справу. Потім обов'язково споряджалася погоня. Чингісхан завжди наголошував, що ворога потрібно знищити вщент. Невеликі загони монголів розсіювалися по країні, грабуючи села й зганяючи полонених для штурму фортець, де до справи долучалася найпередовіша на ті часи китайська техніка для облоги. Для неповоротких європейських армій така маневрена війна була суцільним жахом. Монголи ж воювали вмінням, злагодженістю, суворою дисципліною, а не «числом» і значно рідше гинули в рукопашних боях, яких намагалися уникати.

Військо монголів нагадувало сучасну армію, що опинилася в Середньовіччі. Не випадково знаменитий британський військовий теоретик Ліддел Гарт писав, що «бронемашина чи легкий танк — це прямі нащадки монгольського вершника».

1. Чи, на вашу думку, були монгольські воїни такими ж вправними в рукопашному бою, як і в кінному? Чому?

... Добра Поле неподалік від Легніци (сучасна Польща). 9 квітня 1241 р.

Військо герцога Генріха прийняло бій із монголами під командуванням Кайду. Попри відвагу, воно зазнало нищівної поразки. Загинуло близько 40 тисяч воїнів, у тому числі й сам Генріх. Відрізавши вуха вбитим для підрахунку й насадивши на палю голову герцога Генріха, монголи вирушили на південь...

1. Історичні ілюстрації — цікавий різновид писемних історичних джерел. Уважно погляньте на подану ілюстрацію очима історика. Складіть колективну розповідь про відображену на ній битву, аналізуючи якомога більше деталей і залучаючи знання з інших навчальних предметів — історії середніх віків, зарубіжної літератури тощо.

3. Утворення Золотої Орди

Батий, пройшовши зі своєю ордою через Галицько-Волинські землі, пішов на Польщу і спалив її тодішню столицю Краків, а відтак рушив на Угорщину й досяг Балкан. Звідти знесилені походом монголи через південноукраїнські степи повернулися на схід — до Волги. Там Батий створив величезну державу — **Золоту Орду**. Її столицею стало місто *Сарай* у пониззі Волги.

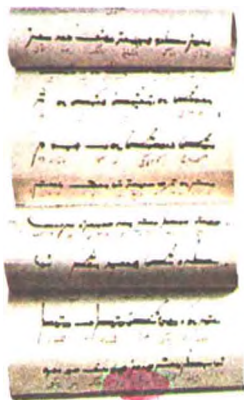
Під владу Золотої Орди потрапило багато народів від р. Іртиш на сході аж до нижньої течії Дунаю на заході. На північно-східних руських землях установилося важке і принизливе ординське панування — *монгольське іго*. Завойовані народи змушені були платити данину, яку збирали золотоординські урядники — **баскаки**.

БАСКАК

(тюрк.) — представник монгольського хана на завойованих землях; здійснював контроль за місцевою владою, проводив облік населення і збирав данину.

Яку подію відобразив художник на історичній картині? Як ви вважаєте, у яких землях відбувається дія? За якими деталями ви це визначили?

Ханський ярлик

СТАВКА —
місце розташування
воєначальника та його
полководців.

Хани втручались у внутрішні справи князівств, примушували тих князів, які хотіли правити своїми землями, їхати до них й уклінно просити грамоту — **ярлик** на володіння. За неї князі привозили ханові гроші, срібло і золото. Траплялося, що князі не поверталися зі **ставки** хана. Ярослава Всеволодовича, великого князя суздальського, отруїли. Не повернувся до дому й рязанський князь Роман. За відмову змінити віру його піддали жорстоким тортурам і стратили.

Лиха доля не оминула й тих південноруських князів, землі яких були ближче до Орди.

Так, у 1246 р. чернігівський князь Михайло разом зі своїм боярином Федором вирушив у ставку Батия, де їх силували взяти участь у релігійних обрядах монголів біля вогню. Вогонь у цих степових кочових народів символізував силу, що спалює лихі умисли проти хана. Чернігівський князь і його боярин

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Дочка чернігівського князя Михайла Марія після загибелі в битві з монголами свого чоловіка — ростовського князя Василька Костянтиновича збиралася стати черницею. Чимало вдів руських князів завершили своє життя в монастирях. Утримало Марію Михайлівну від чернецтва почуття відповідальності за долю двох неповнолітніх синів. Тільки-но Марія почала приходити до тями, як життя ще раз боляче вдарило: у стані хана Батия замордували батька. Пережити цю трагедію допомогла Марії Михайлівні справа, яку сама організувала в Ростові. Вона згуртувала навколо себе численну групу фахівців з переписування давніх книг і написання хронік, створивши їм належні умови для життя та праці. Добре освічена, вихована на книгах античних авторів, під враженням пережитого, побаченого й почутого, Марія Михайлівна й сама стала літописцем. Вона написала книгу «Житіє Михайла Чернігівського», у якій розповіла з великою майстерністю і пристрастю про життя, діяння й героїчну загибель свого батька...

1. Які риси владчі княгині Марії не дозволили їй впасти у відчай і відійти від суспільного життя? У чому полягає її заслуга перед нащадками?

відмовилися брати участь у церемонії проходження між двома вогнями, що горіли перед тронем хана. Адже вони були християнами і не хотіли вшановувати язичницьких богів. За цю відмову обоє поплатилися життям.

Світове значення боротьби нашого народу з монгольською навалою полягає в тому, що впертий опір наших предків ослабив і затримав нашествя монголів на Західну Європу. Руські князівства, як перед тим держави Центральної Азії і Закавказзя, а згодом країни Центральної Європи, відстоюючи свою незалежність від монгольських ханів, урятували Західну Європу, її культуру від руйнування. У цьому їх величезна історична заслуга перед європейською цивілізацією.

Але знекровлені навалою українські землі стали згодом легкою здобиччю для сусідніх феодалних держав.

1. Історичний бліц-турнір. Установіть між товаришами певну черговість і відповідайте на низку запитань один за одним. Той, хто не зможе вчасно відповісти, вибуває з турніру.

- а) Назвіть ім'я найголовнішого монгольського хана на початку XIII ст.
- б) Коли монголи обрали першого Великого хана?
- в) Хто першим потрапив під шалений натиск монгольських військ?
- г) Що зробили князі для організації опору монголам?
- ґ) Коли і де відбулася перша битва з монголами?
- д) Як закінчилась перша битва з монголами?
- е) Яка причина невдач руських військ?
- є) Скільки років руські землі мали відносний спокій від навали монголів?
- ж) Коли Батий розпочав свій перший похід?
- з) Куди був спрямований перший похід Батия?
- и) Що відбувалося у 1238 році?
- і) Куди був спрямований новий похід орди у 1239 році?
- ї) Хто керував обороною Чернігова?
- й) Хто керував обороною Києва?
- к) Коли Батий захопив Київ?
- л) На які країни пішов Батий після Галицько-Волинського князівства?
- м) Назвіть причини розпаду Київської держави.
- н) Перерахуйте найбільші князівства, на які розпалась Київська Русь.

2. Накресліть на контурній карті шлях просування монгольських військ давньоруською землею. Позначте міста, які були ними завойовані.

3. Складіть і запишіть у зошиті складний план розповіді на одну з тем: «Перший похід монголів на українські землі», «Оборона Києва від монгольських військ», «Друге нашествя монгольських загарбників».

4. Чому монголи за короткий термін змогли завоювати величезні території та утворити одну з найбільших в історії імперій?

5. Визначте світове значення боротьби нашого народу з монгольською навалою.

§ 17. Розквіт Галицько-Волинської держави за Данила Галицького та його наступників

Установіть відповідність.

1. Хрестоносець	а) зміни, нововведення, перетворення в якій-небудь сфері суспільного життя;
2. Тисяцький Дмитро	б) військо, що створювалося на час війни з непрофесійних воїнів — селян і городян;
3. Реформа	в) голова католицької церкви і держави Ватикан;
4. Ополчення	г) керівник оборони Києва під час монгольського штурму;
5. Папа Римський	г) учасник хрестових походів; член військово-чернечого ордену.

1. Князь Данило Романович

Роки правління **Данила Романовича (1237–1264)** були наповнені боротьбою проти зовнішніх ворогів і розбудовою Галицько-Волинського князівства.

У 1238 р. князь Данило розгромив німецьких рицарів-хрестоносців, які захопили місто Дорогичин, що стояло над Бугом і було на Підляшші великим торговим центром. Тому визволення цього міста мало для галицько-волинських земель велике значення.

Після перемоги в битві за Дорогичин Данило пішов у Київ і укріпився там. Таким чином, Данило Романович повністю відновив територію Галицько-Волинської держави, якою володів його батько.

Об'єднання батьківських земель сталося незадовго до нападу Батия на Київ. Данило залишив управління Києвом своєму тисяцькому Дмитрові. Той був досвідченим і хоробрим воєводою, йому і довелося керувати обороною міста в листопаді–грудні 1240 р.

Здобувши Київ, Батий у 1241 році рушив на Волинь. Цей похід був не такий успішний, як попередні. На Волині і в Галичині було багато укріплених міст (це теж заслуга князя Данила), деякі з них монголи не змогли взяти. Літопис

*Княжа криниця
на Крилоській горі,
з якої, за легендою,
пив джерельну воду
сам Данило Галицький*

Змінили маршрут

Чимало галицькому князеві Данилові Романовичу довелося протягом свого життя повоювати, захищаючи рідну землю від усіляких напасників — угрів, поляків, німців, литовських ятвягів, половців, монголів.

Навесні 1238 р. Данило й Василько Романовичі вирушили на ятвягів, від яких у той період руська земля не мала спокою. Але маршрут були змушені змінити — переповнені водою ріки порозливалися. Порадившись, брати вирішили прогнати з давньоруського міста Дорогичина чужинців-загарбників. «Не гоже є держати отчину нашу крижевникам-темпличам», — мовив Данило Романович, спрямовуючи своє військо в іншому напрямку.

Брати мали на увазі хрестоносців, або крижевників (від *криж* — *хрест*), які утворили **Тевтонський орден**. Зовнішньою ознакою темпличів вважався білий плащ із чорним хрестом. У березні 1237 року Тевтонський орден об'єднався з орденом мечоносців. На честь цієї події мазовецький правитель Конрад I подарував їм давньоруський город Дорогичин.

Рівно за рік брати Романовичі щодуху гнали своїми полками темпличів геть. Данило й Василько хрестоносців побили, набрали чимало бранців, у тому числі полонили магістра ордену Бруно.

1. Що вам відомо про хрестоносців з уроків історії середніх віків і зарубіжної літератури?

згадує, що за вказівкою братів Данила і Василька були збудовані міста-замки: Данилів, Крем'янець, Угровеськ та інші. Спустошень галицько-волинські землі зазнали менше, ніж східні князівства. Тому після відходу орди з українських земель Данило розпочинає не тільки відбудовувати зруйновані міста, але й будувати нові. Так було закладено нове місто Львів (уперше згадується в 1256 р.), яке названо за ім'ям старшого сина Данила — Лева.

Столицю князівства Данило переніс із бунтівного Галича на Волинь, у м. Холм. Навколо міста він звів могутні укріплення. У місті князь побудував церкви та заклав чудовий палац.

ТЕВТОНСЬКИЙ (НІМЕЦЬКИЙ) ОРДЕН — католицький рицарсько-чернечий орден, започаткований у кінці XII ст. в Палестині під час хрестових походів. У період з XIII ст. до 1525 р. у Прибалтиці, на землях, захоплених орденом у пруссаків, литовців, поляків, існувала держава Тевтонського ордену.

*Місто Хелм.
Сучасна Польща.
Церква Богородиці й досі
береже пам'ять про свого
засновника — Данила
Галицького*

Холм

Галицький князь сам вибрав місце для своєї нової столиці. Було воно помітним підвищенням, пагорбом, за місцевою говіркою — холмом, що й дало назву майбутньому місту. Тихоплинна річка Угорка мала заболочені береги, що створювало природний захист від імовірного противника. І виріс тут у 1237 р. «малий городок», оперезаний міцними стінами з передбаченими на них щитами-заборами та зброєю, зокрема самострілами. У центрі міста зависочіла сторожова вежа. Викопали для оборонного гарнізону 35-сажневу криницю... Минув певний час — і Данило Романович розширив межі міста — спорудив у ньому собор Святого Іоанна Золотоустого, церкви Трійці, Богородиці та Кузьми й Дем'яна. Заклав парк.

І взагалі галицький князь мав велику жагу до будівництва. Мабуть, надихав його на це приклад князів київських — Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Серед новозбудованих міст і зміцнених старих — Белз, Берестя, Володимир, Галич, Данилів, Звенигород, Тихомль та інші. А ще Данило Романович розпочав будувати місто, назване на честь його сина Львовом. Сам Лев Данилович згодом і закінчив будівництво Львова. Розбудував Данило Романович і свій двір у Холмі, який став визначним культурним центром і відзначався розкішшю. Нині це місто Хелм на території Польщі.

1. Чому князь Данило вибрав саме таке місце для нової столиці князівства?

ШЛЯХТА —
у ряді країн
Центрально-Східної
Європи (Польща, Литва
та ін.) назва феодалів;
дворянство.

У внутрішній політиці Данило прагнув забезпечити собі підтримку селян та міщан. Він дбав про розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Із цією метою князь запрошував ремісників і купців з Німеччини, Польщі, зруйнованої монгольським нашествям північної Русі. Данило не дав монголам повністю знищити своєї держави: об'єднав її землі, підготував країну до відсічі орді.

Князь Данило проявив себе як здібний державний діяч. Він здійснив **військову реформу**. Не покладаючись тільки на феодалну дружину (галицьке боярство часто зраджувало його), почав широко використовувати ополчення — селян і міщан. Реформував державний апарат Галицько-Волинської держави. На зміну великому боярству, яке було в князівському оточенні, він почав висувати своїх прибічників із нижчих верств. Так формувалося дворянство — **шляхта**.

2. Зовнішня політика

Вторгнення монгольських військ і руйнування міст, розгром княжих дружин і загибель багатьох князів внесли безлад і сум'яття в політичне життя. Монгольські хани свідомо знищували чи усували від влади впливових руських князів, надаючи ярлики на княжіння молодшим представникам династії Рюриковичів.

Проте позбавити життя або княжіння Данила Романовича вони не посміли. Наприкінці 1245 р. — початку 1246 р. Данило здійснив подорож на Волгу до ставки Батия.

Галицько-Волинський володар визнав себе васалом Золотої Орди, а за це одержав право володіти своєю землею. «О, лихіша лиха честь татарська! — зітхає літописець. Данило Романович, що був князем великим, володів із братом

своїм Руською землею, Києвом і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає!»

Наступні двадцять років Данило Галицький витратив на організацію опору Орді. Це стало основою його зовнішньополітичної діяльності. Оскільки руські землі на схід від Дніпра лежали в руїнах, Данило звернув свій погляд на Захід.

Успішна поїздка в Орду, а перед тим розгром польських та угорських рицарів під Ярославом у 1245 р. сприяли налагодженню мирних відносин з Угорщиною.

У Польщі, де розгорілась міжусобна боротьба, Данило підтримував сусідів Волині — мазовецьких князів, убезпечивши свої західні кордони.

На північних кордонах Галицько-Волинської держави міцніло Литовське князівство. Данило воював з Литвою і змусив її поступитись прикордонними містами: Новгородком, Вовковийськом, Слонімом та ін.

Монгольська загроза підштовхувала до налагодження дипломатичних стосунків з главою римо-католицької церкви. Данило звернувся до Папи Римського Інокентія IV з проханням допомогти зібрати рицарів Європи на хрестовий похід проти монгольських ханів. За це він погоджувався на перехід своїх земель під церковну владу Риму. У 1253 р. він отримав від Папи Інокентія IV королівську корону. Коронували його в **Дорогичині** на Підляшші. Це місто вибрали не випадково: князь Данило хотів підкреслити свої права на нього, де свого часу розгромив рицарів-хрестоносців. Відтоді всі західні хроністи почали титулувати Данила королем Русі, а Галицько-Волинську державу — Руським королівством.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Непроста доля корони Данила Галицького

У 1340 р. був отруєний останній галицько-волинський князь Юрій II (Болеслав Тройденевич). 22–27 квітня 1340 р. польський король Казимир III Великий захопив Львів і пограбував княжу скарбницю: забрав корону Данила Галицького, вінець Юрія I, княжий престол, ризи, два золоті хрести.

За іншою версією, князь Данило мав літній замок у Перемишлі. Королівську корону він нібито передав до Перемишльського кафедрального собору Святого Івана Хрестителя. Там вона перебувала до Першої світової війни (1914 р.).

1915 р. корону Данила Галицького вивезли до Москви. До 1922 р. реліквія перебувала в одному з московських монастирів. До Перемишля вона повернулася понищеною. У майстерні отців василіян корону поновили у формі митри, тобто головного убору вищого духовенства.

Під час Другої світової війни (1939–1945) корона загубилася, і де вона достеменно невідомо до сьогодні. Щодо цього є кілька версій, зокрема, така: корона Данила Галицького зберігається у Польщі. Такої позиції дотримується польський професор Є. Місило, який в архівних документах знайшов цьому чимало підтверджень. До неї схиляється й більшість дослідників України. За іншою версією, у 1942 р. корону передали на зберігання до Ватиканського музею. Припускають також, що корона-митра могла врешті-решт опинитися в Москві або США.

1. Чи повернеться, на вашу думку, в Україну дорогоцінна для нашого народу історична реліквія? Кому й що слід для цього робити?

*Митра
перемишльського
владика, перероблена
з корони Данила
Галицького.
Реконструкція
(за малюнком
з оригіналу художника
А. Скрутка)*

Але Папа не надав Данилові реальної допомоги в боротьбі проти Орди, тому взаємини між Данилом Галицьким і Римом не переросли у стійкий союз.

У 1252–1253 рр. Данило втрутився у боротьбу за Австрію. Він одружив свого молодшого сина Романа зі спадкоємицею австрійського престолу герцогинею Гертрудою. Однак монгольська загроза не дала йому змоги послати значні військові сили в центр Європи і утвердити за сином австрійський престол.

Наприкінці 50-х років XIII ст. монгольське командування направило проти Данила величезне військо і змусило його остаточно визнати себе васалом Орди. За вимогою монгольського воєводи Бурундая були зриті всі укріплення навколо міст. З того часу галицько-волинські війська змушені були брати участь у військових походах монголів на сусідні держави. Однак залежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди була значно меншою, ніж інших руських князівств.

Визначний український історик Іван Крип'якевич дав таку оцінку діяльності Данила Галицького: «Данило — це найбільша постать в історії Галицько-Волинської держави. Трудом свого життя він відбудував державу свого батька Романа і поклав основу під її дальший розвиток».

3. Наступники Данила Романовича

Після смерті короля Данила у 1264 р. старшим в роду залишився його брат **Василько Романович**. Він продовжував княжити у Володимирі і володів лише частиною Волинської землі.

Його єдиний син і наступник **Володимир Василькович** правив північно-західною частиною Волині у 1269–1288 рр. Очевидно, саме при його дворі була написана остання частина Галицько-Волинського літопису. Тому ми достеменно знаємо, що Володимир розбудував свою вотчину, зводив нові міста та замки для оборони від Литви, підтримував міщанство.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Розпаду не допустив

Лев Данилович,
галицько-волинський
князь

Єдиному матеріку, поділеному на дві частини, уподібнилася Галицько-Волинська держава по смерті князя Данила Романовича — Галичину й Волинь. По один бік лежали землі Василька Романовича і його сина Володимира, по інший — синів Данила Романовича: Лев вокняжився в Галичі й Перемишлі, Мстислав — у Теревовлі, Шварно — у Холмщині й Белзчині. Проте Льву Даниловичу вистачило хисту не допустити розпаду держави, яка була ще вчора міцною і потужною. Більше того, він намагався розширити галицько-волинські землі. По смерті польського короля Болеслава князь Лев спробував стати володарем навіть краківської корони. Невдачу компенсував так: по смерті короля Лєська здобув собі Люблінщину. Лев Данилович «дотягнувся» і до угорського короля Стефана — забрав і приєднав до Галичини частину українського Закарпаття. До всіх походів на ці країни й на Литву Лев Данилович постійно залучав монголів, з якими, на відміну від батька, підтримував «ділові» стосунки, хоча формально й був їхнім васалом.

1. Які риси вдачі унаслідував Лев Данилович від батька?

Був він людиною освіченою, сам переписував книжки. Літописець називає Володимира «книжником і філософом», якого ще не було серед князів.

У зовнішній політиці Володимир Василькович, як і його батько, боровся проти натиску литовських племен. Брав участь у міжусобних війнах у Польщі, підтримуючи мазовецьких князів, які визнавали себе його васалами.

Більшу частину Галицько-Волинської держави після смерті Данила і свого брата Шварна успадкував **Лев Данилович (1264–1301)**. Лев мав енергійний та запальний характер, і саме він став справжнім лідером князівської династії Романовичів.

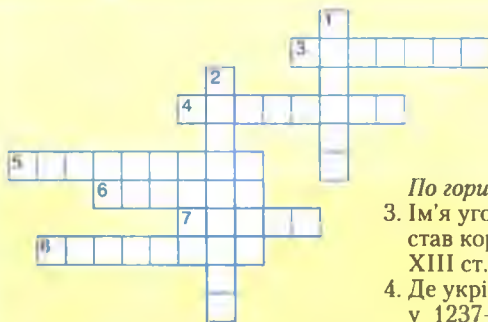
Лев Данилович залишався васалом Золотої Орди, але зумів звести цю залежність до незначних розмірів — участі у військових походах монгольських ханів.

Лев Данилович значно розширив батьківські володіння. Він приєднав до своїх земель Люблінську землю в Польщі й повернув частину Закарпаття, у тому числі й місто Мукачеве.

У 1272 р. князь Лев переніс столицю Галицько-Волинської держави до Львова, укріпив нову столицю і відбудував ті фортеці, які за наказом монголів зруйнував його батько. Лев підтримував жваві дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом. Він був могутнім воїном і талановитим полководцем.

1. Яка подія сталася в 1238 році на галицько-волинських землях?
2. Назвіть міста, що були столицею Галицько-Волинського князівства.
3. Коли і від кого отримав Данило Галицький корону?
4. Запишіть у зошиті назви міст, які збудував Данило Галицький.
5. Розв'яжіть кросворд, записуючи відповіді в робочому зошиті.

По вертикалі:

1. Куди рушив Батий у 1241 році?
2. Як називали короля Данила?

По горизонталі:

3. Ім'я угорського королевича, який став королем Галича на початку XIII ст.
4. Де укріпився остаточно Данило у 1237–1238 рр.?
5. Під яким містом Данило в 1238 р. розгромив тевтонських рицарів?
6. Хто допомагав галицьким боярам розправитися з Ігоровичами?
7. Яке місто збудував Данило на честь свого сина?
8. Хто став волинським князем після смерті князя Романа?

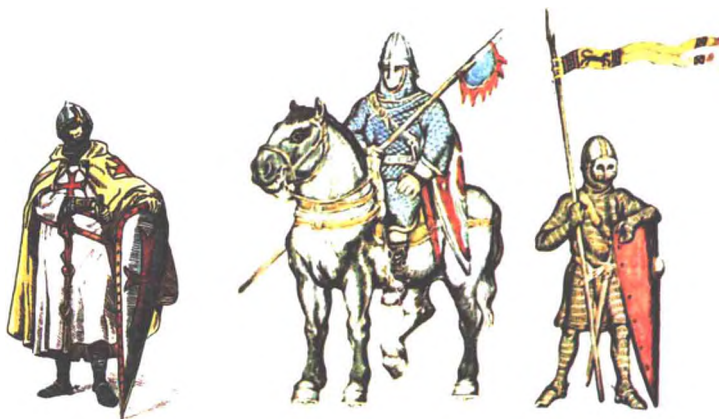

6. Порівняйте діяльність князя Романа і князя Данила.
7. Проаналізуйте, як розподілилася влада в Галицько-Волинському князівстві після смерті князя Данила.
8. Поясніть, які реформи здійснив Данило.
9. Дайте характеристику діяльності Лева Даниловича.

§ 18. Останні галицько-волинські князі. Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за галицько-волинську спадщину

Хто зображений на малюнку? Пригадайте, що вам відомо про цих воїнів. Чи читали ви про них у художніх творах? Яких саме?

1. Правління короля Юрія I

На початку XIV ст. влада в Галицько-Волинській державі знову зосереджується в одних руках. Після смерті інших князів династії Романовичів єдиним володарем став син Лева Даниловича князь **Юрій I Львович (1301–1308)**.

Це був могутній і розумний правитель. Він дуже вдало користувався із внутрішніх заколотів, які відбувалися в той час у Золотій Орді. Юрій I знову пересуває південні кордони своєї держави аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу.

Юрій I, як і його дід Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі (тобто Галицької землі) і князем Володимирії (Волині). Юрій переніс свою столицю зі Львова до Володимира-Волинського. Він уклав союз

Юрій I Львович — король Русі

Печатка Юрія I Львовича
з написом «Король Русі».
XIV ст.

з мазовецьким князем Казимиром Куявським й одружився з його дочкою. Також він зійшовся з німецькими хрестоносцями з метою заручитися підтримкою і мати союзників у боротьбі проти Литви. Адже Литва на той час ставала дуже сильною державою.

Одним з головних здобутків Юрія I було утворення в 1303 р. окремої Галицької церковної **митрополії**. До неї увійшли кілька єпархій: володимирська, луцька, перемишльська, турово-пінська.

Раніше вся Русь входила до складу однієї митрополії — Київської. Однак наприкінці XIII ст. київські митрополити перебралися зі зруйнованого монголами Києва на північний схід, у Суздаль. Тому заснування окремої митрополії мало велике значення для розвитку українських земель. По-перше, поставлення Константинопольським патріархом окремого митрополита для Галицько-Волинської держави демонструвало усьому православному світові її авторитет і могутність. По-друге, це був захист політичної незалежності об'єднаного князівства. По-третє, утворення своєї митрополії давало неабиякі можливості для розвитку православної церкви і традиційної культури.

2. Останні галицько-волинські князі

Після смерті Юрія I Галицько-Волинська держава перейшла до його синів **Андрія Юрійовича і Лева II Юрійовича**. Вони, як свого часу Данило й Василько, правили спільно в **1308–1323 рр.** і титулувалися князями Руської землі. Збереглися грамоти Андрія і Лева, написані латинською мовою. З них ми дізнаємось, що князі підтримували на своїх землях міжнародну торгівлю, брали участь у боротьбі польських князів проти німецького натиску.

У зовнішній політиці Андрій і Лев опиралися на союз з Тевтонськими лицарями. Цей союз не лише забезпечував українським товарам вихід до Балтійського моря, а й слугував протигаєм Литві. У свою чергу українські князі обіцяли лицарям захист від монголів. У війні з Ордою Андрій і Лев загинули. Польський

МИТРОПОЛІЯ – церковно-адміністративний округ (голова – митрополит), який поділяється на єпархії на чолі з єпископами.

Лев Юрійович,
князь Руської землі

Андрій Юрійович,
князь Руської землі

король у листі до Папи Римського в 1323 р., повідомляючи про цю подію, називав своїх східних сусідів «непоборним щитом» проти жорстокого монгольського племені.

Останнім галицько-волинським князем був племінник Андрія і Лева II **Юрій II Болеслав (1323–1340)**. Він продовжив політику своїх попередників, зумів урегулювати відносини із Золотою Ордою, Литвою, Тевтонським орденом. Однак напруженими залишалися стосунки із Польщею та Угорщиною, які почали готувати спільний наступ на Галицько-Волинську державу.

У внутрішній політиці Юрій II сприяв розвитку міст, прагнув обмежити владу боярської верхівки. Ці заходи князя викликали незадоволення бояр, і у квітні 1340 р. його було отруєно у Володимирі-Волинському. Припинення існування правлячої династії Романовичів стало важким ударом для держави.

Галицько-Волинське князівство затримувало Золоту Орду в наступі на землі західних сусідів, але саме виснажувалось у цій боротьбі. Послабленню князівства послугувала і боротьба із зовнішніми ворогами на заході та півночі, постійні конфлікти князів та місцевих бояр. Цим і скористалися сусідні держави. Після смерті останнього галицько-волинського князя ці землі протягом 1340–1387 рр. були захоплені і поділені між Польщею, Литвою, Угорщиною і Молдовою.

3. У змаганнях за галицько-волинську спадщину

Після смерті у 1340 р. Юрія II Болеслава — останнього представника династії Романовичів — розпочалася тривала війна Польщі, Угорщини і Литви за землі Галицько-Волинської держави. Галицькі та волинські бояри запросили на престол **Любарта (Дмитра)** — сина Великого князя литовського Гедиміна. Любарт був одружений на княжні (доньці Андрія Юрійовича) з роду Романовичів. Він віддавна жив на Волині, був православним, знав українську мову і вважав себе законним спадкоємцем Романовичів. Проте оволодіти спадщиною Романовичів Любарту не дозволили Польща та Угорщина.

Казимир III Великий.
Художник Я. Матейко

У квітні 1340 р., уже через дев'ять днів після смерті Юрія II Болеслава, король Польщі Казимир III вдерся в Галичину. Йому вдалося захопити Львів, і він пограбував князівську казну. Вивіз, зокрема, ознаки королівської влади галицько-волинських володарів: кілька золотих хрестів, дві корони, королівську мантию, трон тощо. Однак загарбати Галичину тоді йому не вдалося.

Восени 1349 р., заручившись нейтралітетом монголів, Казимир знову здійснив похід на схід і захопив Галичину й Холмщину. Поляки взяли Львів, Володимир, Белз, Берестя та інші міста.

Монети Казимира для Галичини

Багатолітня боротьба з поляками та угорцями за повернення втраченої половини держави не принесла успіху Любарту, підтримуваного литовськими князями.

Литовські князі підтримували Любарта в його тривалій боротьбі з поляками та угорцями за повернення втраченої половини держави. Але ця боротьба не увінчалася успіхом — усі зусилля були марними.

У 1387 р. молода польська королева Ядвіґа — донька угорського короля й онука Казимира — остаточно приєднала Галичину й західне Поділля до Польської держави.

4. Волинь за правління Любарта

За результатами угорсько-польсько-литовської війни на Волині остаточно утвердився Любарт. Волинське князівство вважалося залежним від Литви, але насправді Любарт правив самостійно.

Хоча за походженням він був литвином, але правив за порядками і правами, які встановилися ще за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Любарт підтримував руську (як тоді казали) культуру, мову, православну віру. Він будував церкви, дбав про освіту і торгівлю. На південному сході Волині над р. Случ (нинішня Житомирська область) заснував місто, що носить його ім'я й існує донині (смт. Любар).

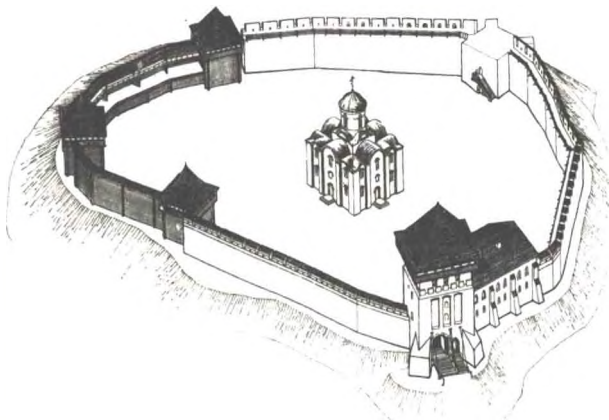
Столиця князівства була перенесена із захопленого поляками Володимира до Луцька, який на той час досяг значного розквіту і став головним містом Волині. За князювання Любарта тут був споруджений на основі старих мурів новий замок. Це одна з найбільших оборонних споруд України XIV ст., яка дуже добре збереглася. Вона захищала волинян від нападів

Князь Любарт

В'їздова башта
Луцького замку

Пригадайте з уроків історії середніх віків, які замки будували в Західній Європі. Чи подібний до них Луцький замок? Відповідь аргументуйте.

Мурований Луцький замок
князя Любарта

Чи відомо вам про сучасні заходи — лицарські турніри, що проводяться в Луцькому замку?

Чи сприяє це збереженню історичної пам'яті?

кочовиків з півдня та західних сусідів. Замок складався з двох частин. До нашого часу зберігся верхній замок, що був свого часу резиденцією князя. Досі здіймається він над містом грізними зубчастими вежами. Особливо привертає увагу своєю величиною вежа заввишки 27 метрів. За часів Любарта Луцьк перетворився на велике, добре укріплене місто, побудоване за всіма вимогами тогочасної військової справи, а Волинське князівство — в останній відгомін колишньої слави і величчя Галицько-Волинської держави.

1. Історичний бліц-турнір (умови вам відомі з попередніх уроків).
  - а) Де була столиця князівства за Юрія І?
  - б) З ким встановив дипломатичні відносини Юрій І?
  - в) Назвіть головний здобуток Юрія І.
  - г) Хто став на престол після смерті Юрія І?
  - ґ) Яку найбільшу споруду побудував Любарт у Луцьку?
  - д) Назвіть джерела, з яких відомо, що Андрій і Лев ІІ підтримували міжнародну торгівлю і зв'язки з Тевтонським орденом.
  - е) Як називав польський король Андрія і Лева ІІ?
  - є) Хто був останнім князем галицько-волинських земель?
  - ж) Після якої події Польща, Угорщина і Литва починають боротися за Галицько-Волинську державу?
  - з) Кого галицькі й волинські бояри запросили на престол у 1340 р.?
  - и) Коли відбулися 1-й і 2-й походи польського короля на Галичину?
  - і) Скільки років галицько-волинські землі були незалежними після смерті Юрія ІІ?
  - ї) Хто з князів за результатами угорсько-польсько-литовської війни остаточно утвердився на Волині?
2. У якому році польська шляхта остаточно загарбала Галичину:
  - а) 1287; б) 1388; в) 1387; г) 1377; ґ) 1389?
3. Доповніть речення: У 1340–1387 галицько-волинські землі були поділені між...
4. Об'єднайтесь у дві команди. Складіть групову розповідь про:
  - а) діяльність Юрія І; б) діяльність Юрія ІІ.
5. Складіть план розповіді до оповідання «Галицько-Волинські землі за останніх князів».
6. Проаналізуйте, чим закінчився перший похід польського короля на галицькі землі.
7. З якою метою Юрій І зійшовся з німецькими хрестоносцями?

§ 19. Культура Галицько-Волинської держави.

Історичне значення Галицько-Волинської держави

Пригадайте, що робили для розвитку культури галицько-волинські князі.

✓ 1. Особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави

Культура Галицько-Волинської держави, як і всієї Русі, розвивалася під впливом Візантії. Однак протяжні кордони з Угорщиною, польськими князівствами та Литвою сприяли тісним контактам і зв'язкам із західними сусідами. Найпомітніший вплив західноєвропейських культурних течій проявився в архітектурі Галицько-Волинського князівства. Особливістю галицької архітектури того часу є поєднання візантійсько-київського стилю з романським, який був на той час характерним для Європи. Елементи романського стилю проявлялися не лише в зовнішньому вигляді галицьких церков, а й у внутрішньому оздобленні.

З часів Данила в містах Галицько-Волинської держави з'являються німецькі та польські ремісники-колоністи. Їхня присутність прискорює розвиток місцевого ремісництва, впливає на культуру й суспільне життя краю. Культура цієї епохи поєднала в собі слов'янську спадщину і нові риси, зумовлені зв'язками не лише з Візантією, а й із Західною, Центральною Європою та країнами Сходу. Якщо на культуру Київської Русі визначальний вплив мала Візантія, що зрештою проявилось у створенні власного слов'яно-візантійського стилю, характерного для давньоруської доби, то культура Галицько-Волинського князівства стала прикладом поєднання слов'яно-візантійського та західноєвропейського стилів.

✓ 2. Освіта

У Галицько-Волинському князівстві центрами культурно-освітнього руху були єпископські кафедри, монастирі, парафіяльні громади. У Галичині й на Волині існували школи. Учителями, як правило, були священники і дяки. Приходські школи давали початкову освіту. Тут дітей навчали читати, писати і рахувати. Доволі поширеними були школи для підготовки різних ремісничих професій і купців. Школи при єпископських кафедрах готували майбутніх священників. Крім загальноосвітніх предметів, тут навчали співу, основам православного віровчення та моралі.

Після закінчення початкової школи випускники продовжували навчатися самостійно. Зможні люди наймали вчителів для навчання своїх дітей у домашніх умовах. Пізніше вони їхали здобувати вищу освіту за кордон, оскільки в Україні у той час університетів ще не було.

У давньоруській школі

З часом зв'язки Галицько-Волинського князівства із Західною Європою ставали тіснішими. Воно поступово втягувалося в орбіту загальноєвропейських справ. На той час латина у Європі була мовою міждержавного спілкування, науки та культури. Усі документи писали цією мовою. Тому людина, яка планувала посідати у майбутньому державні посади та й взагалі досягнути успіху та визнання, мала знати латинську мову. Отож ідеалом тієї епохи була людина, що знала три іноземні мови — грецьку, латинську та одну з європейських мов.

У князівських і єпископських канцеляріях працювали освічені люди, які володіли багатьма іноземними мовами. Вони писали тексти грамот, вели дипломатичне листування. Збереглися грамоти, написані латинською мовою, які галицько-волинські князі надсилали до Німеччини. У Львівському архіві найдавнішим документом є папська грамота XIII ст., надіслана на Русь.

3. Літописання

Літописання на цих землях з'явилося дуже рано. У 1097 р. написано «Повість про осліплення Василька». Автор (дружинник князя) розповідає про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича.

Найвизначнішою літописною пам'яткою України XIII століття є *Галицько-Волинський літопис*. Він був написаний у Холмі й Володимирі високоосвіченими книжниками. Літопис складається із двох частин. У першій частині розповідається про життя і діяльність Данила Галицького. Друга присвячена історії Волині й розпочинається 1260 р. У цей літопис увійшли величальні пісні, подібні до тих, яку співав славетний перемишльський співець Митуса, покараний за непокору князю Данилу. Галицько-Волинський літопис спочатку був літературним твором, і лише згодом переписувачі проставили у ньому хронологію — «літа». Напевно, тому цей літопис вирізняється яскравою, образною мовою, наявністю багатьох приповідок і народних переказів. У тексті літопису, написаному книжною слов'янською мовою, є багато слів, які були характерними для тодішньої української розмовної мови.

4. Архітектура й образотворче мистецтво

Родючі землі, активне господарське життя сприяли розвитку в Галицько-Волинському князівстві ремесел і мистецтва. Порівняно з іншими руськими землями великого розквіту досягли тут архітектура й містобудування. Зводили будівлі з дерева, а церкви — з білого каменю. Місцевий камінь-вапняк обтесували та клали на тонкий шар вапняного розчину. Така будівнича техніка застосовувалась у Європі і була характерною для романського стилю.

У Галичі було збудовано 30 монументальних споруд. Поблизу Галича спорудили величний храм Св. Пантелеймона, що частково зберігся до наших днів.

Данило Галицький прославився будівництвом церков. Найкраща з них — церква Івана. Про її красу згадується в літописі. Фасади та внутрішні приміщення часто оздоблювали різьбленими по білому каменю орнаментами. У будівельній техніці та прийомах різьби можна помітити чимало спільного з архітектурою сусідніх країн — Польщі та Угорщини. Цікавою особливістю, характерною тільки для Галичини, був прийом облицювання внутрішніх стін палаців і багатих

*Святий Юрій Зміборець.
XIV ст., с. Станіля
Львівської обл.*

*Що, на вашу думку,
символізує образ
Юрія Зміборця?
З яким «змієм»
він бореться?*

будинків керамічними рельєфними плитками із зображеннями птахів, рослин, воїнів або геометричним орнаментом.

Наприкінці XIII ст. на Волині засновується ряд замків і церков, які, на відміну від попередніх, будуються не з давньоруської цегли, а з брущатої, що стає основним будівельним матеріалом на Волині. Того часу з волинської брущатої цегли зводиться багато кам'яних веж. Їх будівництво було пов'язане зі змінами у військовій техніці — поширюються самостріли-арбалети, які потребували високих точок для ведення обстрілу.

Під впливом Києва в галицько-волинських землях розвивалось іконописання.

Тривимірність, пряма перспектива, теплий колорит, тонка гармонія барв, їхні тональні переходи, наближення ликів святих до рис місцевого населення — такі головні ознаки, властиві для давньоруської школи іконопису.

*Такою плиткою
оздоблювали
будівлі в Галицькому
князівстві*

*Богоматір Провідниця
(Одигітрія). Чудотворна
Волинська ікона. Луцьк.
XIII — початок XIV ст.*

ІКОНА

(від грецьк. — образ, зображення) — малярське, мозаїчне, графічне або скульптурне зображення Ісуса Христа, Діви Марії, ангелів, святих; є предметом релігійного поклоніння й вшанування.

ОДИГІТРІЯ

(«та, що вказує») — ікона, де зображена Богородиця з Ісусом-дитям. Зображення Богородиці найчастіше поясне, жестом правиці вона вказує на Божого сина. Одигітрія є в Україні найпоширенішим типом богородичної ікони.

ОРА́НТА

(«та, що молиться») — ікона Богородиці, зображеної на повний зріст, ніби за молитвою — з піднятими на рівень обличчя руками.

Мозаїчне зображення на куполі Софії Київської є класичним втіленням цього образу (див. с. 92).

Ці ознаки виразно виявилися у творчості майстрів ікони Алімпія, Григорія та їхніх учнів. Алімпія схвально згадує «Повість минулих літ». Про високе покликання й надзвичайний талант цього художника, який за лічені години міг намалювати й позолотити ікону, складали легенди; люди вважали, що Алімпієві допомагали ангели.

Галицьку школу іконопису представляє ікона Св. Юрія Змієборця на чорному коні (див. с. 175). Вона походить із с. Станіля поблизу м. Дрогобича, а зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва. У цій іконі немає нічого зайвого. Ритм ліній і чітко обмежених кольорових плям підпорядкований єдиному художньому задумові: створити образ безстрашного воїна, вірного обов'язкові. На сіро-жовтому фоні виділяються темний силует коня з вершником і червоний плащ воїна. Поєднання динамізму і гармонійної врівноваженості окремих

елементів композиції свідчить про майстерність художника.

У Національному художньому музеї зберігається ікона богоматері — Одигітрії кінця XIII — початку XIV ст. з Покровської церкви м. Луцька. Її відносять до волинської школи іконопису, що, узявши за основу візантійські зразки, створила власний неповторний стиль. Зображення Диви Марії з її сином Ісусом було найпопулярнішим сюжетом. На іконі Волинської Божої Матері зображена спокійна фігура Диви Марії з дитиною на руці. Її молоде обличчя з великими, спокійними та водночас мудрими очима надихає на впевненість, ніби підтримуючи в розв'язанні життєвих проблем. У самій поставі, нахилі голови, положенні рук простежуються особлива пластика, нехарактерна для візантійського стилю.

Науковці й досі гадають, чому автор ікони написав Ісуса із суворим виразом обличчя дорослої людини. Вважають, що художникові хотілося зобразити не безсилу дитину, а сильну Боголюдину, що постраждала за людські гріхи.

Великого значення в зображеннях на іконах надавалося кольорам. Так, золотистий і жовтий символізували небесне царство, білий — перетворення небесного на землі, блакитний — небо, зелений — усе земне, різні відтінки червоного — царське, божественне походження й виявлення ласки Божої.

Ікони XIV ст. дещо відрізняються від попередніх. У них з'являється вміння поєднувати контрастні барви, емоційно насичувати образ-символ. Ці риси в майбутньому стали національною особливістю українського образотворчого мистецтва. У багатьох сучасних творах можна побачити використання мотивів середньовіччя, тяглість національних традицій.

Галицько-волинське та київське малювання стало підґрунтям українського іконного мистецтва доби Пізнього Середньовіччя.

5. Історичне значення

Галицько-Волинської держави

в розвитку української державності

Вивчивши історію Київської Русі та Галицько-Волинської держави, можна зробити певні висновки:

— Київська Русь була багатоетнічною державою, з якої виводять свою історію сучасні українці, росіяни, білоруси;

*Ікона «Знамення»
(«Велика Панагія»)
XII ст.*

Науковці приписують цю ікону пензлеві засновника київського малярства Алімпія. Імовірно, що її замовив митцеві Володимир Мономах. Це один із небагатьох творів руського іконописання від кінця XI й початку XII ст., що дійшов до нашого часу.

*Зберігається в Росії,
у Третяковській галереї
(м. Москва)*

ПАНАГІЯ —

**від грецьк. — пресвята;
епітет Богородиці.**

– Галицько-Волинська держава була прямою спадкоємицею Київської Русі;

– розташована на українських землях, вона стала власне першою моноетнічною, тобто населеною переважно представниками однієї нації, українською державою.

Галицько-Волинське князівство зробило великий внесок у формування української культури. У культурі цих земель спостерігається оригінальне поєднання спадщини Київської Русі і нових рис, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною і Центральною Європою, країнами Сходу. За рівнем культурного розвитку Галицько-Волинська держава нічим не поступалася іншим державам, а часом ставала батьківщиною нових творчих здобутків.

Культурні досягнення Галицько-Волинської держави — унікальна школа іконопису, своєрідна архітектура, що поєднала західноєвропейський та слов'яно-візантійський стилі, література та фольклор увійшли в скарбницю духовної культури людства.

Започатковані в Києві, Чернігові та Переяславі, на Волині й Галичині давньоукраїнська культура, мова, господарські зв'язки між різними частинами українських земель становили ту матеріальну і духовну основу, на якій постала згодом Українська козацька держава.

1. Де був написаний Галицько-Волинський літопис?
2. Яка була найгарніша церква в Галичині, хто її збудував?
3. Яке оформлення було характерним для давньоруських літописів?
4. Назвіть факти, які доводять існування шкіл у Галицько-Волинському князівстві.
5. Культури яких держав впливали на духовний розвиток Галицько-Волинського князівства?
6. Про які типи ікон із зображенням Богородиці ви дізналися?
7. Знайдіть у тексті підручника свідчення про те, що у князівстві були люди, які володіли багатьма мовами.
8. Уважно розгляньте ілюстрації ікон Юрія Змієборця і Волинської Богоматері. Знайдіть особливості шкіл іконопису кожної з них.
9. Об'єднайтесь у чотири команди. Складіть групову розповідь про:
а) освіту; б) літописи; в) будівництво й архітектуру; г) іконопис.
10. Складіть план оповідання «Розвиток культури Галицько-Волинської держави».
11. Яка характерна особливість оформлення інтер'єру була притаманною для Галичини?
12. Назвіть особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави.

Узагальнення за темою «Галицько-Волинська держава»

Галицько-Волинське князівство, що проіснувало з кінця XII ст. до середини XIV ст., було давньоукраїнською державою. Утворена зусиллями нащадків Володимира Мономаха, ця держава займала значну територію нинішньої України. Її володарі — Роман Мстиславич, якого літописець називає самодержцем усієї Русі, король Данило, його син Лев та внук Юрій Львович, що також титулувався королем Русі, залишили вагомий слід в історії. Їхні імена стали символами незалежності й могутності давньої української держави.

Середина XIII ст. ознаменувалася ще однією подією, яка мала значні наслідки для багатьох народів Азії та Східної Європи. Монгольська навала та спричинені нею руйнування загальмовували розвиток землеробських цивілізацій на просторах Євразії. Галицько-Волинська держава меншою мірою порівняно з північно-східною Руссю та землями на схід від Дніпра постраждала від монголів і зуміла відновити свої сили та зберегти територіальну цілісність.

Одніак вигасання князівської династії та постійна боротьба із Золотою Ордою призвели до того, що впродовж другої половини XIV ст. галицько-волинські землі були захоплені сусідніми європейськими державами.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ	
Роман Мстиславич (1199–1205)	Об'єднав Галицьке та Волинське князівства (1199); боровся з боярами; об'єднав Київське, Галицько-Волинське князівства; здійснив успішні походи на половців та литовців; підтримував добрі стосунки з Візантією, країнами Західної Європи, Німецькою імперією
Данило Галицький (1237–1264) князь галицький	Розгромив рицарів-хрестоносців під Дорогичином (1238); поширив владу на Київ (1239); приборкав бунтівних бояр; переніс столицю в Холм; реформував військовий і державний апарат; побудував і укріпив міста; боровся з монголами; коронований у 1253 р.; провадив активну зовнішню політику
Василько Романович (1234–1269) князь волинський	Вів боротьбу спільно з братом Данилом за повернення батьківської вотчини; розгромив рицарів-хрестоносців під Дорогичином (1238)
Володимир Василькович (1269–1288) князь волинський	Будував нові міста та замки; підтримував міщанство; сприяв розвитку науки й культури
Лев Данилович (1264–1301) галицький князь	Приєднав Закарпаття та Люблінщину; підтримував зв'язки з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом; переніс столицю до Львова
Юрій Львович (1301–1308)	Об'єднав усі землі Галицько-Волинського князівства під своєю владою; переніс столицю до Володимира-Волинського; утворив Галицьку митрополію; прийняв титул короля
Андрій і Лев II Юрієвичі (1308–1323)	Підтримували зв'язки з Польщею та Тевтонським орденом; Воювали з монголами й Литвою
Юрій II Болеслав (1323–1340)	Підтримував союзні відносини із Золотою Ордою, Литвою, Тевтонським орденом; сприяв розвитку міст; вів боротьбу з боярами

У цьому розділі ви дізнаєтеся, до складу яких держав увійшли українські землі в XIV–XV ст., який статус там мали, як це вплинуло на розвиток господарства, культури і мови. Велика увага буде приділена тим територіям нашої Батьківщини, про які не йшлося раніше, зокрема Криму, Закарпаттю, Буковині.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- *порівнювати* становище українських земель у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, Московської держави та Угорщини;
- *визначати* причини, сутність та наслідки Кревської унії для українського народу;
- *аналізувати* запровадження самоврядування в українських містах на основі магдебурзького права;
- *характеризувати* діяльність великих князів литовських Ольгерда, Вітовта та Свидригайла щодо українського населення, а також визначних особистостей інших регіонів;
- *пояснити роль* князівської верстви у збереженні державотворчих традицій;
- *описувати* повсякденне життя представників різних верств населення, зокрема шляхти, мешканців міст і сільської місцевості; визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва;
- *показувати на карті* території держав, до яких увійшли українські землі, кордони Кримського ханства, буковинські та закарпатські землі;
- *розуміти і застосовувати* нові поняття та терміни, а саме «Литовсько-руська держава», «українська шляхта», «магдебурзьке право», «кріпацтво», «іконостас».

КРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
у складі
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО
та інших держав
(друга половина
XIV ст. – XV ст.)

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XIV – XV ст.

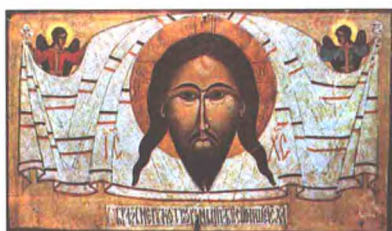
Лицар

Польський
городянин

Польський
шляхтич

Нерукотворний образ Христа,
Перемищина. Львівська область. XV ст.

§ 20. Поширення влади польського короля та литовських князів на українські землі

Пригадайте, що таке *колонізація*. У яких країнах, історію яких ви вже вивчали, відбувався цей процес?

1. Галичина під владою Польщі

У результаті майже півстолітньої боротьби Польщі, Угорщини та Литви за спадок Романовичів Галицько-Волинські землі були поділені між сусідніми державами. Галичина і Західна Волинь у 1387 р. остаточно відійшли до Польщі.

Територія загарбаной Галичини і частини Волині була дещо меншою від тодішнього Польського королівства. Деякий час Галичина мала права автономії у складі Польщі.

Польські королі намагались прив'язати Галичину до Польщі якомога тісніше. Вони заборонили іноземним купцям — окрім польських — торгувати в Галичині. Заохочували польську і німецьку колонізацію Галичини, надавали земельні володіння винятково полякам, підтримували католицькі чернечі ордени, зокрема домініканців і францисканців. А ті, у свою чергу, активно запроваджували католицьку віру. Польські **магнати** і **шляхта** захопили величезні земельні маєтки. Щоб зберегти своє становище і маєтки, українські бояри та шляхта переходили в католицьку віру, ополячувались і одержували шляхетські права.

У цей період у Галичині з'являється багато польської дрібної шляхти. Польське міщанство прагнуло опанувати торгівлю в Галичині. Поступово українське міщанство втратило своє провідне становище в торгівлі та ремеслах.

МАГНАТ — великий землевласник, представник родовитої й багатой знаті.

Латинський кафедральний собор Святої Марії у Львові (1350–1493)

*Кам'янець-Подільський.
Стара фортеця.
Сучасний вигляд*

*Що, на вашу думку, було
вирішальним при ухваленні
місця для заснування
фортеці?*

У 1434 р. Галицька, Львівська, Перемишльська і Саноцька землі були об'єднані в Руське воєводство з адміністративним центром у Львові. Тоді ж започаткували польське судочинство і скасували українське право. На Західній Волині утворилося Белзьке воєводство з центром у м. Белз, а із земель Західного Поділля — Подільське воєводство із центром у м. Кам'янець-Подільський.

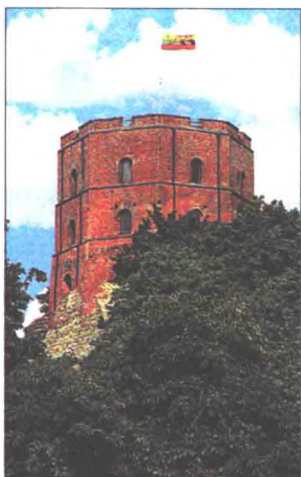
2. Поширення влади Великого князівства Литовського на інші українські землі

Після того як у 1340 р. Любарт Гедимінович здобув спадкові права на Волинські землі, наступ Литви на Україну посилювався.

У 1345 р. на литовський престол сів син Гедиміна — **Ольгерд**. Він правив до 1377 р. Із середини XIV ст. розпочався новий етап розширення Литви за рахунок українських земель. Князь Ольгерд заявив: «Вся Русь просто повинна належати литовцям». У цей час Золота Орда вступила у смугу феодальної міжусобиці і фактично розпалася на окремі частини. Цим скористався литовський князь, щоб розширити кордони своєї держави. У 1355–1356 рр. він підпорядкував Чернігово-Сіверські землі, а в 1361–1362 рр. його влада поширилася на Київ, Київські та Переяславські землі.

По суті, відбувалося перепідпорядкування українських земель. Вони переходили з-під влади монгольських правителів під владу литовських князів.

Восени 1362 р. на р. Сині Води — нині Синюха, ліва притока Південного Бугу, українсько-литовські полки Ольгерда зустрілися з татарським військом. Літопис повідомляє, що литовський князь Ольгерд розгромив на Поділлі «трьох царків» татарських. Унаслідок цієї битви до Литовської держави відійшла південна Київщина та східне Поділля.

*Вежа Гедиміна
у Вільно (сучасний
Вільнюс — столиця
Литви)*

Таким чином, найбільш заселені українські землі ввійшли до Литовської держави. За її межами опинилися Галичина, Західна Волинь, Закарпаття, Буковина.

3. Суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського

Протягом XIV ст. Литовське князівство перетворилося на велику державу, яка ввійшла в історію під назвою *Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське*. Ця держава зростала за рахунок українських та білоруських земель. Уже за часів князя Міндовга до Литовського князівства входила так звана Чорна Русь (північно-східна частина сучасної Білорусі), а найбільше її місто Новгород-Литовський було навіть столицею Литовського князівства. Найбільше українських земель було приєднано за князя Ольгерда. Один з руських літописів зазначає: «Багато земель і країв завоював, і гради, і княжіння узав собі... і збільшилось княжіння його більше всіх».

Литовсько-Руська держава утворилася менш ніж за 150 років і стала однією з найбільших у Європі. Її територія простягалася від Балтійського до Чорного морів. Дев'яносто відсотків території Великого князівства Литовського становили землі колишньої Київської Русі. Основну масу населення цієї держави складали українці та білоруси.

Вища культура цих земель позначилася на соціально-економічному, політичному та культурному розвитку Литовської держави. «Руська правда» стала правовою основою Литовського князівства. Державною мовою Литовського князівства була «руська мова». В основі її лежала давньоруська писемна мова з елементами мов української та білоруської народностей.

Великий князь литовський
Ольгерд

Герб Великого князівства
Литовського

ЖЕМАЙТІЯ, або ЖМУДЬ, –
етнографічна область
Литви.

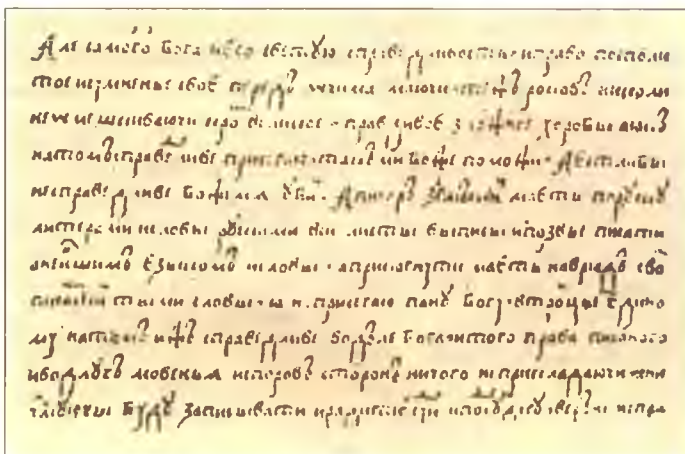

Як ви вважаєте,
замок, представлений
на фотографії, більше
подібний до слов'янського
чи до західноєвропейського?

Троки (Тракай) –
резиденція Великих
литовських князів
(сучасний вигляд
м. Тракай у Литві)

Фрагмент одного
з Литовських Статутів,
складеного руською мовою

Печатка князя
Корибута-Дмитра
Сіверського

Литовсько-Руська держава започаткувала на українських землях західну систему адміністративного устрою, європейську військову організацію.

Чимало литовських аристократів, які були язичниками, прийняли православну віру і «руську» мову, оскільки литовська на той час не була писемною.

Підпорядкувавши собі українські землі, Ольгерд поділив їх на удільні князівства і посадив у них правити своїх синів і племінників. Київське князівство разом з лівобережною Переяславщиною одержав син Ольгерда Володимир, Чернігівське і Новгород-Сіверське — другий син, Корибут-Дмитро. На Поділлі почали правити племінники Ольгерда — брати Коріатовичі.

Спочатку українські князівства були на становищі автономних. Очолювали їх члени литовського великокнязівського роду Гедиміновичів, одружені з українськими князівнами. Вони були у васальній залежності від Великого князя литовського — сплачували йому данину і надавали військову допомогу. З таких удільних князів складалася **великокнязівська рада**.

Великі удільні князівства, які за розмірами перевищували власне Литву, підтримувані руською знаттю, почали претендувати на повну незалежність від Вільна. Київський князь Володимир Ольгердович підтримував прагнення місцевої знаті до самостійності та дедалі частіше відмовлявся підкорятися Великому князю. Він навіть налагодив карбування власної монети. Гедиміновичі розгорнули масштабні будівельні роботи у своїх руських князівствах — укріплювали старі та будували нові фортеці.

Отже, Велике князівство Литовсько-Руське було багатонаціональною литовсько-українсько-білоруською державою. У ній литовцям належала провідна політична роль, а українцям і білорусам — культурна й економічна.

4. Кревська унія

Наприкінці XIV ст. над Польщею та Литвою нависла серйозна загроза — Тевтонський орден, що панував на Балтійському узбережжі, загрожував існуванню цих країн. Виснажена до краю своєю **експансією** на південному сході, Литва була нездатною чинити опір німцям на півночі. І без того складна ситуація погіршувалася швидким зростанням могутності Московського князівства, що загрожувало з північного сходу. Не було миру і всередині Литовської держави. Новий Великий князь Ягайло зіштовхнувся із серйозним опором своїй владі з боку невдоволених родичів, яких очолив двоюрідний брат Вітовт.

У цей час поляки висунули пропозицію: укласти унію (союз) між Польщею та Литвою, одруживши польську королеву Ядвігу з Великим князем литовським Ягайлом.

14 серпня 1385 р. у м. Крево (нині це територія Білорусі) було укладено унію Литви з Польщею. За угодою Ягайло мусив:

- охреститись за латинським обрядом і перевести на нього своїх братів, бояр і весь народ;
- прилучити литовські й руські землі до Корони Польської;

Грамоту підписав Ягайло в присутності своїх братів і польських послів. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, взявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою та став польським королем. Кревська унія зміцнила новостворену Польсько-Литовську державу перед загрозою агресії з боку німецьких хрестоносців, але приєднати литовські та руські землі до польської корони тоді не вдалося.

ЕКСПАНСІЯ — розширення своїх територій за рахунок захоплення чужих.

Король Ягайло на картині Марчело Боццареллі

Королева Ядвіга. Художник Я. Матейко

1. З якого часу в Галичині було введено польське судочинство?
2. Завдяки чому південна Київщина та східне Поділля відійшли до Литовської держави?
3. Яка релігія була панівною у Великому князівстві Литовському?
4. На контурній карті замалюйте землі, об'єднані в Руське воєводство в середині XV ст. Які ще воєводства були утворені в Польщі з українських земель?
5. У зошиті на стрічці часу зробіть позначки, коли й які українські землі були підпорядковані Великому князівству Литовському.
6. Проаналізуйте, якими заходами польські королі намагалися тісніше зв'язати Польщу й Галичину.
7. Чому литовцям у Великому князівстві Литовському належала провідна політична роль, а українцям, білорусам — культурна, економічна.
8. Висловіть судження, чому князь Ягайло уклав Кревську унію.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (друга половина XIV ст. — XV ст.)

§ 21. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Хто з галицько-волинських князів отримав перемогу над рицарями Тевтонського ордену? Де це сталося і коли?

1. Великий князь литовський Вітовт та українські землі

Після підписання Кревської унії реальне об'єднання Литви з Польщею натрапило на відчутні перешкоди, передусім на незадоволення литовських і руських магнатів, які згуртувалися навколо Ягайлового родича і політичного супротивника — **Вітовта**. Будучи Великим князем литовським, (1392–1430), він зумів зберегти окремішність Литовського князівства від Польщі.

Великий
князь литовський
Вітовт

Вітовт втрутився в міжусобну боротьбу ханів Золотої Орди, однак невдало. У 1399 р. вони розгромили Вітовтове військо на р. Ворсклі. Загинули десятки князів, поліг цвіт литовсько-руського лицарства. Проте Вітовт і надалі втручався в ординські справи, брав участь у зміні ханів, висував своїх кандидатів. За його допомогою до влади у Золотій Орді прийшла династія Тохтамиша. За це він отримав грамоту зі зреченням ординців від їхніх «історичних прав» на руські землі.

Вітовт намагався ліквідувати Кревську унію, але добився лише компромісу. За угодою, укладеною в 1401 р. у Вільно, Вітовт визнав над собою владу Ягайла, зберігши, натомість, пожиттєвий титул Великого князя литовського. Після його смерті підвладні йому землі мали повернутися до складу Польщі.

Значно виріс авторитет Вітовта як у межах власних володінь, так і поза їх кордонами після битви при Грюнвальді (1410), що відбулася між військами Тевтонського ордену та об'єднаною польсько-литовсько-українською армією. На чолі союзницьких військ стояли польський король Ягайло та Великий князь литовський Вітовт, який привів із собою литовські частини, а також українські війська з Поділля, Києва, Стародуба, Луцька, Володимира, що нараховували близько 40 тисяч воїнів. До складу союзницьких військ входили смоленські полки, загони кримських татар і чеські найманці. Бій завершився поразкою Тевтонського ордену. Внаслідок цього був зупинений німецький наступ на схід.

Використавши сприятливу ситуацію, Вітовт розширив межі Литовсько-Руської держави до Чорного моря (між Дніпром і Дністром). Він збудував укріплення

Печатка Вітовта

Фрагмент картини Яна Матейка «Грюнвальдська битва». 1875–1878 рр. Розміри цього полотна вражають (10 м x 4 м). На картині зображені реальні історичні особи. У центрі полотна — Вітовт на коні з піднятим над головою мечем. Ліворуч — великий магістр Ульріх фон Юнгінген у білому одязі. Праворуч зауважуємо мужню постать національного чеського героя Яна Жижки в кольчугі на чолі свого загону

в Барі, Брацлаві, Звенигороді, Жванці, Черкасах, у пониззі Дніпра, міста Чорногород і Білгород на Дністровському лимані. У Хаджибеї (майбутня Одеса) був порт, через який вивозили хліб у Візантію.

Прагнучи закріпити за собою і своїми землями суверенітет щодо Польщі, Вітовт вирішив коронуватися. Папа Римський надіслав йому королівську корону. Ця подія мала відбутися в Луцькому замку в 1430 р. На коронацію прибуло багато гостей — європейських правителів та послів. Однак в останній момент між польським королем Ягайлом і Вітовтом виникла якась суперечка, і коронація так і не відбулась.

У внутрішній політиці Вітовт проводив політику централізації, спрямовану на ліквідацію автономії руських князівств. Усуваючи від управління державою

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ — зосередження керівництва в єдиному центрі.

АВТОНОМІЯ — самоврядування окремої території в межах певної держави.

*Стирова башта
Луцького замку*

князів з династії Рюриковичів і Гедиміновичів (серед яких було багато православних), він замінював їх на нетитулованих шляхтичів-католиків. Прагнучи зменшити політичну роль у країні удільних князів, він зрівняв їх у правах із боярством і рядовою шляхтою. Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства на території України: Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське. У 1394 р. усунув з Києва князя Володимира Ольгердовича, а з Поділля — братів Коріатовичів. Замість князів на цих землях почали правити великокнязівські намісники. «И по всем городам князь великий Витовт свои старосты посажал», — зазначає літописець. Будучи сам католиком та активно підтримуючи католицьку віру, проводив політику утиску православної віри. Так, за умовами Городельської унії (1413), не католики не допускалися до участі в раді Великого князя литовського та найвищих урядових постів. Така антируська й антиправославна політика Вітовта викликала велике незадоволення серед населення. Вона не сприяла порозумінню між віруючими двох відгалужень християнства.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

З'їзд європейських монархів у Луцьку

Луцьк відіграв роль другої столиці Литовсько-Руської держави. Сюди в 1430 р. з'їхалися монархи з Центральної та Східної Європи для обговорення важливих і вкрай нагальних проблем.

Одним з перших прибув польський король Ягайло з дружиною в супроводі великої свити священників та шляхти, серед якої були князі мазовецькі, поморські, куявські та інші. З Московії прибув великий князь московський Василь II з митрополитом Фотієм, великими князями Борисом Рязанським, Олегом Тверським, боярами, дяками. Понад два тижні примусив себе чекати один із найбільш впливових правителів Європи, імператор Священної Римської імперії Сигізмунд. Він прибув разом із дружиною Барбарою Цилійською у супроводі німецьких, чеських, угорських князів. Тоді у Луцьку побував король Данії Ерік XIV, який фактично представляв усю тодішню Північну Європу. Були на зустрічі господар Волоський, довірені особи імператора Візантії Івана VIII Палеолога, посол Папи Римського Мартин V Андрій Домініканин, від великого магістра Тевтонського ордену — бригадир Балті, правитель міста Растембурга. Приїхали в Луцьк хани Волзької, Донської, Перекопських орд. У зустрічі брали участь литовські князі Радзивілли, Ольшанський та інші.

Хроніки свідчать, що зустріч монархів у Луцьку тривала майже сім тижнів. Іноземних гостей добре пригощали та розважали, а всіх їх разом з прислугою було близько 15 тисяч. Буцімто за цей час було випито 700 бочок хмільного меду, подано тисячі засмажених овець, косуль, впольовано для гостей 700 турів та тисячу оленів.

Правителі, на жаль, не змогли порозумітися. Питання про королівську корону Вітовта спричинило велику сварку між литовськими і польськими панами. Хоча Ягайло повторював, що не заперечує проти коронації Вітовта, однак разом з польськими панами першим покинув Луцьк, як свідчать хроніки, навіть не попрощавшись. Коронація так і не відбулася.

1. Для чого з'їхалися європейські монархи до Луцька?

2. Правління Свидригайла

Після смерті Вітовта в 1430 р. литовські та руські феодали без погодження з польським королем Ягайлом на сеймі у Вільно обрали Великим князем литовським **Свидригайла Ольгердовича**, відомого своїм негативним ставленням до унії Литви з Польщею.

Свидригайло. Гравюра XVI ст.

Невдовзі після цього між Ягайлом і Свидригайлом розпочалася війна за володіння Поділлям. У 1430–1431 рр. польське військо здобуло Кам'янець, Володимир-Волинський, обложило Луцьк. На Волині й Поділлі розпочалася війна проти загарбників.

Невдалі військові дії Свидригайла та його підтримка руських православних феодалів, що посіли провідне місце при князівському дворі, викликали невдоволення литовців. У 1432 р. вони обрали Великим князем литовським **Сигізмунда** (брата Вітовта), який відновив унію Литви з Польщею.

Свидригайло вирішив боротися за втрачений великокнязівський стіл. 30-ті роки XV ст. пройшли в боротьбі між Свидригайлом, підтримуваним руськими князями, знаттю і частиною литовської еліти та Сигізмундом, який опирався на дрібну католицько-литовську шляхту та підтримку Польщі. Намагаючись позбавити Свидригайла опори, Сигізмунд **привілеєм** від 1432 р. зрівняв православних феодалів у правах з литовськими феодалами-католиками.

Порівняйте обладунки воїнів Київської Русі (див. сторінки 37, 41–44, 81) із зображенням Свидригайла. Які відмінності ви помітили?

Сигізмунд I

ПРИВІЛЕЙ – в епоху феодалізму так називали грамоту, якою надавалися або стверджувалися певні права й переваги, пільги для окремих осіб, груп людей або суспільних станів.

Унаслідок цього Свидригайло втратив підтримку в Білорусі. 1 вересня 1435 р. під Вількомиром відбулася вирішальна битва, де Сигізмунд розгромив Свидригайла і його прибічників – руських князів, стан яких зазнав величезних втрат, – 13 князів було вбито, 42 потрапило в полон. Після цього Свидригайло змушений був відмовитися від боротьби за великокнязівський престол і жив як приватна особа у своїх маєтках.

3. Відновлення та остаточна ліквідація Київського і Волинського удільних князівств

Руські князі не змирилися з поразкою. Вони організували змову і в 1440 р. вбили Сигізмунда.

Литовські магнати на чолі з новообраним Великим князем Казимиром IV Ягайловичем (1440–1492), щоб відновити внутрішній мир у державі, були змушені піти на поступки місцевим князям і боярам. Були відновлені Київське та Волинське удільні князівства і надано їм автономію. Так, нащадки Володимира Ольгердовича повернулися в Київське князівство, звідки їх свого часу усунув Вітовт. Київським князем став **Олександр (Олелько) Володимирович (1440–1470)**. Свидригайло отримав пожиттєвий титул Великого князя з уділом на Волині, де, оточений своїми вірними союзниками-русинами, і князував у Луцьку до самої смерті.

Князь
Олелько Володимирович

Однак поступки православним князям і боярам Волині та Київщини були тимчасовими. Опираючись на підтримку польських феодалів, литовський уряд уже на початку 50-х років XV ст. взяв курс на остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель. У 1452 р., після смерті Свидригайла, Волинське князівство припинило своє існування.

У 1471 р., після смерті князя Семена Олельковича, Київське князівство також було ліквідоване. Великий князь литовський і король Польщі Казимир IV призначив воєводою в Київ знатного литовця-католика Гаштольда. Кияни були обурені тим, що серцем Русі буде правити католик, та ще й з не князівського роду, і відмовилися впустити його в місто. Гаштольд здобув Київ лише за допомогою війська. «На Києві князи пересташа быти, — зазначав літописець, — а вмісто князей воєводи насташа».

Після скасування місцевої автономії Волинь і Київщина були перетворені на воєводства, очолювані намісниками-воєводами, що підлягали безпосередньо владі Великого князя. **Автономія українських князівств була остаточно ліквідована.**

Видатний український історик Михайло Грушевський (1866–1934) про князів Олельковичів

Найвідомішою працею академіка М. Грушевського є десяти томна «Історія України-Руси», у якій описано події в Україні від найдавніших часів до 1658 року.

«...Казимир особного великого князя поставити не позволяв, але всю управу зіставив литовським панам. Литовські пани були вдоволені такими відносинами, що самі правлять землею по всій своїй волі. Не маючи над собою ніякої грози, вони тепер уже не вважали потрібним рахуватися з українськими та білоруськими панами, не полишаючи їм нічого. На Волинь давали намісниками часом українців, часом литвинів, а як умер Семен Олелькович київський, не схотіли віддати Київського князівства його родині. Даремно Семен нагадував перед смертю свою вірну службу Казимирові, післав йому в дарунок свій лук і свого коня, на котрім їздив на війну, та просив, щоб за сю службу був ласкав до його родини. Даремно їй кияни просили, щоб дали їм князем молодшого брата Семенового Михайла, що тоді був литовським намісником в Новгороді. Литовські пани завзялися не давати Києва Олельковичам, а повернути його на звичайну провінцію й післати туди воєводою Литвина, Мартина Гаштовта. Казимир вчинив їх волю, дав Семеновій сім'ї князівство Слуцьке на Білоруси, а Київ дав Гаштовтови. Кияне, довідавшись, цісляли сказати, що Гаштовта не приймуть ніяк, бо він не княжого роду, та ще й католик. Двічі не пускали Гаштовта до себе, як він приїхав до них на воєводство. Благали Казимира, аби дав їм князя православної віри, а як не хоче — то хоч католика, але княжого роду. Але литовські пани завзялися, і кияне кінець кінцем піддалися, прийняли Гаштовта.

Ся подія зробила сильне вражіння на Україні й на Білій Русі. З жалем згадували, як колись Литва київським князям давала дань ликом та віниками в своїй бідности, бо нічого путячого не мала, а тепер приходить їй користися у всім».

1. Які історичні особи згадує М. Грушевський?
2. Про які події йдеться в джерелі?

1. Який титул отримав Вітовт у 1392 р.?
2. У який час були відновлені Київське та Волинське удільні князівства?
3. Хто був останнім київським князем у XV ст.?
4. Чому кияни були обурені направленням до них воєводи Гаштольда?
5. Позначте на контурній карті кордони Литовсько-Руської держави часів Вітовта та місця, де він збудував укріплення від зовнішніх ворогів.
6. Уявіть, що ви журналіст і вам потрібно написати статтю на тему: «Поступова ліквідація автономії українських князівств у XIV–XV ст.» У першу чергу слід скласти план статті. Зробіть це у своїх зошитах.
7. Схарактеризуйте князя Свидригайла як політичного та державного діяча.
8. Як використовувався релігійний фактор у боротьбі за владу в Польщі та Литовському князівстві?
9. Чи можна назвати централізаторську політику князя Вітовта прогресивною, такою, що йшла на користь більшості населення? Відповіді обговоріть у групах.
10. Складіть у зошиті схему, де покажіть удільні князівства, якими правила родичі князя Ольгерда.

§ 22. Українські землі у складі Угорщини, Молдовського князівства, Московської держави та Кримського ханату

Установіть відповідність між подіями та датами.

1. Битва під Вількомиром між Сигізмундом та Свидригайлом	а) 1401 р.;
2. Угода про визнання Вітовта довічним правителем Литовського князівства	б) 1399 р.;
3. Битва між військом Вітовта і ординцями на р. Ворсклі	в) 1435 р.;
4. Ліквідація Київського князівства	г) 1452 р.;
5. Припинення існування Волинського князівства	г) 1471 р.

1. Закарпаття під владою Угорщини

Наприкінці IX – на початку X ст. через Верецький перевал і Трансільванію в межах слов'янських князівств, які займали територію навколо Ужгорода і Боржавського городища, почали просуватися угорські племена. Місцеве слов'янське населення на чолі з князем Лаборцем, який, за легендою, заснував Ужгородський замок, чинило їм опір. Під час цієї боротьби загинули сам князь і вся його дружина. Після важкого переходу угорці зупинилися біля Мукачєвого, а потім почали просуватися далі на південь, у Придунайську низовину. Угорські племена не змогли повніс-

тю поширити владу на закарпатські землі, які ще в першій половині XI ст. входили до складу Київської Русі.

Використовуючи усобиці, що виникли в Київській державі після смерті Володимира Великого в 1015 р., король Стефан I намагався приєднати Закарпаття до Угорщини, а згодом його син Емеріх почав титулуватися «князем русинів». *Політична роздробленість Київської Русі була однією з причин загарбання угорцями в XI–XII ст. Закарпаття.*

Угорські королі перетворили захоплені закарпатські землі на свій **домен** і роздавали тут маєтки своїм васалам, на військову підтримку яких опиралися. Одночасно королі відбирали землі в тих, хто виступав проти їхньої влади. За цих обставин окремі частини Закарпаття нерідко переходили з рук у руки.

Наприкінці XIV ст. на Закарпаття переселився разом із великою дружиною подільський князь Федір Коріятович. Він був далеким родичем угорського короля Сигізмунда, і той назначив його управителем (наджупаном) Берегівського округу. Правління Федора Коріятовича було часом посилення слов'янських впливів та зміцнення зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями.

Верхня Миколаївська
церква. 1428 р.
Закарпаття

Федір Коріятович і Мукачівський замок «Паланок»

Окрасою стародавнього міста Мукачєвого є його замок. Розташований він на стрімкій гірці, що піднімається серед оточуючої її рівнини. У народі кажуть, що вона насапана важкою людською працею (від «мук», які терпіли споруджувачі гірки, поселення нібито й отримало назву Мукачєве). Насправді ж учені з'ясували, що гірка вулканічного походження. Коли розпочали спорудження фортеці, достеменно невідомо. Згідно з грамотою від 1321 р., першим її комендантом був Томаш — наджупан Бережського і Угочанського комітатів.

Нове життя у Мукачівський замок вдихнув подільський князь Федір Коріятович. Великий князь литовський Вітовт хотів ліквідувати незалежність Подільського князівства. Тому 1393 р. виступив проти Коріятовича, а той, не довго думаючи, кинувся до племінника — угорського короля Сигізмунда. Останній запропонував йому Мукачівську та Маковицьку домінії. Коріятович почав розбудовувати Мукачівський замок, перетворивши його на свою резиденцію.

Керуючись латинським прислів'ям: «Хочеш миру — готуйся до війни», Федір Коріятович перебудував і зміцнив замок: завіз туди 60 діжок гарматного пороху і 164 гармати різних калібрів. Навколо Замкової гори, що підносилася над містом на 68 метрів, викопали рів, оточили його зсередини дубовим частоколом — паланком. За паланком жили майстри, які обслуговували замок, а на випадок облоги — брали участь у його обороні. Коріятович дозволив на правому березі річки Латориці заснувати православний монастир, бібліотека якого складалася з шістьох тисяч книг.

Князь не мав нащадків, тому по його смерті у 1414 р. Сигізмунд знову заволодів замком. Але пам'ять про Федора Коріятовича живе — вдячні нащадки спорудили йому гарний пам'ятник на території замку-музею.

*У чому полягає вдале
розташування
Мукачівського замку?*

*Оповитий таємницями
й легендами
Мукачівський замок
«Паланок». Слово
«паланок» походить від
угорського «частокіл»*

У часи його правління на Закарпатті спостерігається помітний розвиток торгівлі та дрібного ремесла. Крім того, було засновано православний монастир біля Мукачєвого, який до середини XVII ст. був одним з осередків боротьби проти католицизму. Православна церковна організація із центром у Мукачєвому допомогла зберегти українському населенню свою самобутність, не дала розчинитися йому серед угорців, німців, словаків і волохів, які колонізували Закарпаття.

2. Буковина у складі Молдовського князівства

Землі сучасної Буковини були заселені з найдавніших часів. З IV ст. на Буковині оселяється східнослов'янське населення. А з X ст. «Повість минулих літ» і візантійський імператор Константин Багрянородний згадують про племена тиверців над Дністром, які на півдні межували з уличами.

Наприкінці X ст. Буковина увійшла до складу Київської Русі. У часи феодальної роздробленості ці землі входили до складу Тербовлянського князівства. Воно займало центральну і південну частину нинішньої Тернопільщини і простягалось далеко на південь: включало Покуття, сучасну Буковину і землі в пониззі Дністра. З 1141 р. Тербовлянське князівство увійшло до складу Галицького, а з 1199 р. — великої та могутньої Галицько-Волинської держави.

*Фрагмент замкової
башти. XV ст.
Тернопільщина*

*Чи відрізняється кладка
цієї стіни від тієї, якою
викладені стіни
Софійського собору
(див. с. 91)? Відповідь
аргументуйте.*

Після монгольської навали південноукраїнські землі, у т. ч. й Буковина, увійшли до складу Золотої Орди. На початку XIV ст. на території нинішньої Буковини виникла автономна територіальна одиниця під назвою Шипинська земля. Ці землі залишалися під зверхністю золотоординських ханів. Але в 1345 р. угорські війська розгромили ординців і вигнали їх із правобережжя Дністра. Шипинською землею і територією нинішньої Молдови почали управляти намісники угорських королів.

У 1359 р. молдовські феодали підняли повстання проти угорського короля і домоглися незалежності Молдовії. До новоутвореної держави відійшла і Шипинська земля, яка займала доволі велику територію. Грамота 1433 р. визначає її кордони так: на заході межувала з підвладними Польщі українськими землями по р. Колочин (сучасна межа Чернівецьчини та Івано-Франківщини), а на півночі сягала Дністра.

У складі Молдовії Шипинська земля була автономною. Після ліквідації її автономії в середині XV ст. зникає і назва «Шипинська земля». Натомість уживається термін «Буковина». Цю назву пояснюють тим, що там були поширені букові ліси. У документах, які збереглися до нашого часу, ця назва вперше трапляється у грамоті молдовського господаря (князя) Романа I від 30 березня 1392 р.

Виникнення м. Хотин фахівці вважають наслідком включення території між Карпатами і Дністром до складу Київської Русі наприкінці X ст., коли Володимир Великий остаточно підкорив племенні княжіння хорватів і тиверців. Одним із центрів князівської влади став Хотинський замок, споруджений на скелястому двадцятиметровому мисі, розташованому між каньйонами річок. Замок контролював єдину дорогу до переправи на Дністрі. Перші укріплення замку були дерев'яно-земляними. Назва міста походила від слов'янського імені Хотин (Хотін), що означала «бажаний», «жаданий» і було поширене саме в XI–XII ст.

Хотин входив до складу Теребовлянського, потім Галицького, а з 1199 р. — Галицько-Волинського князівств. Князь Данило Галицький і його син Лев Данилович споруджували кам'яні замки, мури яких могли витримувати удари стінобитної техніки, що була на озброєнні монголів. Очевидно, тоді ж перебудували і Хотинський замок. На місці дерев'яно-земляних укріплень був збудований кам'яний мур заввишки 7,5 м. Тут археологи виявили уламки плінфи та штукатурки з фресковим розписом і кириличними літерами, характерними для XIII ст.

Замок відігравав роль одного з важливих форпостів Галицько-Волинського князівства в Середньому Подністров'ї. У 40-х роках XIV ст. Хотин потрапив до складу Угорського королівства, а в 1359 р. — Молдовського князівства. Його правителі приділяли неабияку увагу Хотинському замку, який був значно зміцнений у другій половині XIV ст. і розширений у другій половині XV ст. Упродовж XV–XVI ст. Хотинська фортеця була резиденцією молдовських господарів.

Завдяки міцній твердині, вигідному розташуванню, Хотин став центром ремісництва і торгівлі, які, у свою чергу, сприяли розквіту культури та економіки міста. Про це свідчить і рукописне Хотинське Євангеліє XIV ст. У Хотині в ті часи відбувалися найбільші в Молдовському князівстві ярмарки, на які приїздили купці з різних європейських країн. Місто було важливим митним пунктом. Ще і сьогодні можна побачити будинок старої хотинської митниці.

*Хотин
(Чернівецька область).
Фрагмент фортечних
мурів з вежею*

*Якого висновку можна
дійти щодо
майстерності
давньоруських
будівельників,
розглядаючи сучасні
фотографії
Хотинської фортеці?*

*Хотинська
фортеця. Сучасний
вигляд*

У XIV–XV ст. в Шипинській землі з'являються нові поселення, розвиваються скотарство і землеробство, залізообробна і добувна галузі. Але життя не було безпечним — нападали як польсько-шляхетські війська, так і кримські татари. Літописці вказують, що кримчаки «попліниша множество пліна без числа, чоловік же і скот, от Нистра і до Прута і до Хотина». Частіше загрожувала їй Османська імперія.

У 1514 р. Молдовія разом з Буковиною потрапила під владу турецьких султанів. Таким чином, буковинські землі зазнавали подвійного гніту. Під владою Османської імперії Буковина перебувала аж до 1774 р.

3. Завоювання Московською державою Чернігово-Сіверських земель

Наприкінці XV ст. Чернігівськими та Сіверськими землями зацікавилась **Московська держава**. За часів московського князя **Івана III (1462–1505)**, остаточно звільнившись від зверхності Орди, Московське князівство значно розширилося, поглинувши ростовські, ярославські та новгородські землі.

У 1480–1490-х рр. після ліквідації Казимиром IV Ягайловичем автономії українських князівств від Литви на службу до московського володаря разом зі своїми землями переходять чернігівські, в'яземські, белевські, новосільські, мезецькі князі.

Адже московські правителі в цей час виступають як борці за руську народність і православну віру, оголошуючи себе правонаступниками Київської Русі та

Будівництво Кремля в Москві.
Мініатюра XVI ст.

Кремль — центральна, укріплена мурами й баштами, частина феодального міста в північно-східній Русі.

До XV ст. кремль називали дитинцем. У кремлі розміщувалися княжі палати, храми, будинки бояр і церковної знаті

Василь III (ліворуч), Іван III.
Гравюри з «Космографії» А. Таве. 1578 р.

Печатка Івана III з першим зображенням
двоголового орла як герба держави

*С. Іванов.
На сторожі кордонів
Московської держави*

*Що означають дими
на задньому плані
картини?
Про що вони свідчать?*

збирачами її земель. Це відбулося в прийнятті Іваном III титулу «государя всея Русі». Уже в 1487 р. він зробив спробу дипломатичним шляхом примусити уряд Литви визнати за ним цей титул, однак зазнав невдачі. Це стало приводом до початку в 1498 р. московсько-литовської війни, що виявилася успішною для Московської держави. Івана III в цій війні підтримала певна частина українських феодалів Литовської держави, незадоволена ущемленням своїх давніх прав.

У 1500 р. спалахнула нова московсько-литовська війна. Московити здобули Брянськ, Стародуб, Гомель, Любеч. У бою на р. Ведроші 14 липня 1501 р. та восени 1501 р. під Мстиславлем литовці зазнали поразки. Однак похід московських військ у 1502 р. під Смоленськ склався невдало. У 1503 р. у Москві був укладений мирний договір, за яким Литва втратила Чернігово-Сіверської землі з Черніговом, Стародубом, Новгород-Сіверським, Брянськом та іншими містами. У 1523 р. після кількох литовсько-московських воєн за часів правління московського князя **Василя III (1505–1533)** Чернігово-Сіверські землі остаточно відійшли до Московської держави.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Зростання Московського князівства

Центром Московського князівства була Москва, заснована на землях в'ятичів (поселення Кучкове). Князь суздальський Юрій Володимирович (Довгорукий), який боровся за київський престол, захопив Кучкове, розширив його межі, звів укріплення і назвав Москвою. Ця назва вперше згадується в літописах у 1147 р. З другої половини XIII ст. Москва — центр Московського князівства.

Після падіння Візантії (1453) Москва вирішила успадкувати роль Константинополя, стати «Третім Римом» (символічним став шлюб Івана III із Софією Палеолог — племінницею останнього візантійського імператора, а також прийняття візантійського двоголового орла гербом Московської держави). У деяких документах Іван III іменує себе царем. Його син Василь III енергійно продовжив політику батька. Він приєднав псковські, смоленські, рязанські землі. За Івана III та його сина Василя III Московське князівство перетворюється на сильну централізовану державу, територія якої зростає майже в сім разів.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

4. Утворення Кримського ханату.

Походи кримських ханів на українські землі та їхні наслідки

Під час монгольської навали на руські землі під владу монголів потрапив і Крим. Якщо Чернігівщина, Новгород-Сіверщина, Київщина та, певною мірою, Галицько-Волинська держава були у васальній залежності від монгольських ханів, то південноукраїнські землі та Крим, де проживали тюркомовні кочовики, зокрема половці, безпосередньо увійшли до складу Золотої Орди. Було створено улус із центром у місті Солхаті (нині Старий Крим), який підлягав ханам Золотої Орди.

У XIII ст. до кримських міст почала переселятися значна кількість вірмен та італійців. Італійці, зокрема генуезькі купці, почали засновувати на Кримському узбережжі свої **факторії**, що стали головними посередниками в торгівлі між Сходом і Заходом. Найбільшою факторією у Криму, заснованою в другій

половині XIII ст. на місці давньої Феодосії, була Кафа, яка незабаром перетворилася на великий центр торгівлі. Недобру пам'ять Кафа залишила як невільницький ринок. Тут турецькі й кримські воїни збували захоплених під час набігів на сусідні землі бранців, яких потім генуезькі купці вивозили до Генуї та Александрії, де продавали в рабство. Крім Кафи, генуезькими факторіями стали Чембано (Балаклава), Солдайя (Судак), Боспоро (Керч), Тана в гирлі Дону та ін.

У давнину Кримський півострів називали «Таврією». В XIII ст. татари називали Кримом місто Солхат. Поступово, у XIV–XV ст., назва поширилася на весь півострів. («Кирим» у перекладі з татарської означає «рів, укріплення»).

УЛґС –
володіння монгольського хана на території Центральної Азії та Східної Європи.

ФАКТОРІЇ –
торговельні й військово-адміністративні населені пункти.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Кримське ханство заснував Хаджи Девлет-Гірей. Як писав мандрівник Михалон Литвин у своїй книжці «Про норів татар, литовців і москвитян», Хаджи-Гірей народився у литовському місті Троках (нині Тракай) і перебував під охороною Великих князів Вітовта, а потім Сигізмунда. У 1428 році він розпочав боротьбу за Крим. У 1443 році Хаджи-Гірей став зватися ханом (тоді ж закінчилася 48-річна боротьба за незалежність Криму від Золотої Орди). Створена ним держава — Кримське ханство — проіснувала 340 років. Перша столиця була в місті Солхат, а згодом її перенесли в Бахчисарай.

Засновник держави, зміцнивши свою владу, побудував багато мечетей і шкіл, сприяв освіті, землеробству й ремеслам татар, допомагав християнським монастирям. До сьогодні збереглися руїни збудованої ним мечеті в унікальному печерному місті Чуфут-Кале та його усипальниці, де згодом поховали і його сина, Менглі-Гірея, онука, Сахіб-Гірея.

*Руїни печерного міста
Чуфут-Кале*

Утім самостійністю новостворена держава насаждалася недовго — через тридцять років Османська імперія зробила **Кримське ханство** своїм васалом. У Кафі поселився представник султана (Мегмеда II Фатига), який збирав данину. Збирати було що: на той час Крим виглядав райським садом фруктів і овочів, своєрідним рогом достатку, наповненим різними сортами яблук, слив, черешень, кавунами й динями, горіхами, медом, відбірним виноградом. Вироби кримських ремісників цінувалися в багатьох країнах. Крим був також визначним центром мусульманської освіти і мистецтва.

Надзвичайно цікавими є міжкультурні стосунки українців і кримських татар. Музикознавці Філарет Колесса та Микола Лисенко відзначали спорідненість мелодики пісень та інструментальної музики двох народів. Художник Микола Самокиш, який гравалий час жив у Криму, вказував на спільні мотиви в орнаментиці вишивок, творених татарами й українками. Згодом виявилось, що подібною була й історична доля цих двох народів, об'єднаних однією Батьківщиною.

Генуезька фортеця
в Судаку.
XIV–XV ст.

Судакська фортеця — одна з головних пам'яток Криму. Побудована на конусоподібній горі, займає площу 30 га. Цитадель мала 20 веж, з них головна стоїть на вершині Фортечної гори — Сторожева, але за легендами більш відома під назвою Дівоча. Судакська фортеця була побудована генуезцями в період 1371–1460 рр. на місці старої Візантійської цитаделі, яка, за дослідженнями археологів, датується VI ст. Фортеця завдяки вдалому розташуванню (круте урвище з боку моря) та захисту наповненим водою ровом з пологої північної частини, продуманому проекту фортифікації (декілька ліній оборони, підйомний міст), а також численним вежам та товстим міцним мурам витримувала тривалі облоги. Але з появою вогнепальної зброї її міць похитнулася, твердиня втратила своє оборонне значення.

Послаблення центральної влади в Золотій Орді призвело до її розпаду на окремі ханства й орди. Протягом 20-х — 30-х років XV ст. під керівництвом нащадків Чингісхана — Гіреїв — від Золотої Орди відокремилася Кримське ханство. Його першим самостійним володарем став Хаджі-Гірей, а столицею з 1432 р. — місто Бахчисарай. Однак самостійним Кримське ханство було недовго. Незабаром воно потрапило в залежність до Османської імперії. У 1478 р. хан Менглі-Гірей визнав себе васалом турецького султана.

Ханські війни виводять
ясир. Гравюра з угорської
хроніки XV ст.

Роксолана

Настя Лісовська (1505–1561) — дочка рогатинського священика з Галичини, ще юнкою була захоплена в яsir загонами кримського хана. Силою свого таланту, розуму та здібностей зуміла подолати численні життєві труднощі і стати султаншею наймогутнішої на той час Османської імперії.

При дворі її називали Гасекі Хуррем — Весела (Радісна) султанша, а європейські сучасники знали її під іменами Росса, Русса, Роса, Роксолана, тобто українка (Роксоланія — це ще одна з прадавніх назв України). За життя Роксолани зменшилися набіги кримських ханів на українські землі, загоювала рани від ворожих набігів її батьківщина. Примхлива доля піднесла бранку-підлітку до рівня першої дружини Сулеймана Пишного. Роксолана була розумною, люблячою матір'ю, добивалася повноправного правління для свого сина. Задля цієї мети навіть інтригувала проти чоловіка, за що й поплатилася відлученням від активного втручання в життя держави.

Незважаючи на велич становища, розкішне життя, вона не забувала своїх національних коренів. Використовуючи високе становище, впливовість, зберігаючи духовну незламність і нескореність, намагалася спрямовувати політику володаря Османської імперії в річище, корисне для її знедоленої України.

Роксолана, як у народному уявленні, так і за свідченням історичних джерел, була надзвичайною особою, унікальним явищем у світовій історії, символом України. Їй присвячені численні літературні й музичні твори, а в Рогатині в 1999 році відкрито пам'ятник.

Сулейман Пишний
і Роксолана
у вигляді ляльок.
Реконструкція
Т. Федорової

Так відобразив невідомий художник у 1596 р. Сулеймана Пишного та Роксолану.
Ілюстрації з книги А. Кримського «Історія Туреччини»

У XV–XVI ст. турецькі феодали в основу своєї політики поклали загарбницькі агресивні війни. Вони захоплювали чужі землі, грабували підкорені народи, брали в полон і продавали в рабство мирних жителів, збирали данину й інші податки. Татарські хани як васали теж мусили брати участь у турецькій експансії. Небезпека знову загрожувала всьому європейському розвитку, як і під час монгольського нашествия. Особливо багато горя від набігів турецьких султанів і кримських ханів зазнали українці, росіяни та поляки. У 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей (1478–1515) напав на Київ, пограбував і підпалив його. Літопис сповіщає, що Менглі-Гірей «град Киев взял и огнем сожже... полону безчисленно взяша, і землю Киевскую учиниша пусту». Відтоді українські землі майже не знали спокою.

ДЕМОГРАФІЯ – наука, що вивчає кількість і склад нащадонаселення.

У 1450–1556 рр. війська кримських ханів вчинили 86 великих грабівницьких нападів на українські землі. За своїми наслідками набіги, організовані кримськими ханами, на Україну в XV–XVI ст. були не менш руйнівними, ніж монгольська навала. У результаті – величезні втрати населення, передусім незахищеного міськими мурами, тобто сільського. Демографи підраховували: втрати України від набігів кримських ханів становили 2–2,5 млн осіб.

Напади кримських ханів спричинили зникнення української людності на чорноморському узбережжі, а згодом і північніше. Південно-східні українські землі – Наддніпрянщина і Побужжя аж до Полісся й Західного Поділля – систематично спустошувалися. Черкаси, Канів, Кам'янець-Подільський, Бар, Вінниця стають українськими прикордонними містами.

1. З чим ім'ям пов'язана значна розбудова Мукачівського замку?
2. Коли вперше в документах з'являється назва «Буковина»?
3. Які українські землі відійшли до Московської держави на початку XVI ст.?
4. Позначте на контурній карті факторії генуезьких купців у Криму.
5. Замалюйте різними кольорами землі сучасної України, які в XIV–XV ст. були підвладні іншим державам. Зробіть відповідні написи.
6. Позначте на карті стрілочками напрямки набігів турецьких і кримських ханів на українські землі. Які міста стали прикордонними і стримували ці набіги?
7. Чому, на вашу думку, під час набігів турецьких і кримських ханів значну кількість людей забирали в полон?
8. Які сили в Закарпатті та на інших територіях сприяли збереженню української самобутності?
9. Складіть нотатки до розповіді про будівництво Кремля (за ілюстрацією на с. 198)
10. Проаналізуйте історію різних українських земель у XIV–XV ст. Чому вони були захоплені сусідніми державами?

§ 23. Соціальний устрій в Україні

Пригадайте, що означають терміни «князь», «шляхта», «боярство». Хто такі *феодалы, сеньйори, васали*?

1. Соціальна структура українського суспільства

Соціальна структура українського суспільства не була однорідною. Залежно від того, до якої держави відійшли українські землі, вона мала свої особливості.

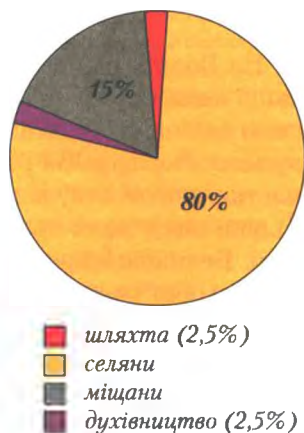
В основі соціальної піраміди, як і раніше, перебували **селяни**. Серед них були як особисто вільні, так і прикріплені до свого наділу. Цей поділ не був остаточним і статус селянина міг змінюватися. Вільними селянами й утікачами, які приходили жити в міста, поповнювалася така верства населення, як **міщани**.

Після смерті Вітовта з другої третини XV ст. розпочинаються набіги кримських татар на Україну. Постійна загроза з півдня призвела до уповільнення процесу заснування і розвитку міст на Поділлі і південній Київщині. Для міст інших регіонів України на той час стає характерним збільшення кількості іноземців — поляків, німців, вірмен, італійців, євреїв. У Галичині польське населення з'являється і в селах. Сюди переселяється дрібна шляхта і католицькі ченці. **Духівництво** продовжувало відігравати важливу роль у житті українського суспільства. Після приєднання більшості земель Галицько-Волинського князівства до Польщі та підписання Кревської унії на українських землях, крім православного, з'являється і католицьке духівництво.

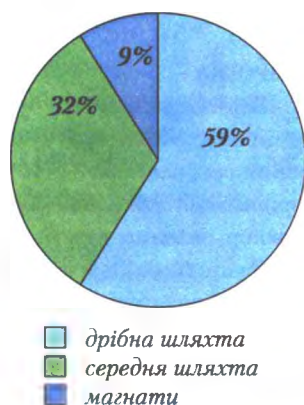
Привілейованою верствою населення, яка не платила податки, зате несла збройну службу, була **шляхта**. Це єдина верства населення середньовічного суспільства Польщі та Литви, що брала участь у політичному житті держави та мала привілеї. Обіймати державні посади мали право лише представники шляхти. У суді слово шляхтича не потребувало жодних підтверджень. За образу шляхтича простолюдині відрубували руки. Крім станових привілеїв, шляхтич мав і обов'язки, найголовніший з яких — боронити зі зброєю в руках свою батьківщину. Якщо ж шляхтич переселявся в місто та починав займатися ремеслом чи торгівлею, то він втрачав свої привілеї. У разі ж причетності до крадіжки позбавлявся і звання шляхтича.

Шляхта не була однорідною, а поділялася на кілька прошарків — **дрібна, середня та велика (магнати)**. Дрібна та середня шляхта (зем'яни, кінні слуги, княжі слуги) отримувала в користування землі за несення військової служби. Крім того, до обов'язків шляхти входило утримання в доброму стані фортець та оборонних споруд. Інколи відмінність між селянами та

Соціальна структура українського суспільства

Шляхетський стан XIV–XV ст.

збіднілою дрібною шляхтою була незначною. Однак ці дві верстви ніколи не зливалися. Адже належність до збройного люду гарантувала шляхтичам особисту незалежність і свободу.

Шляхта, що походила від колишніх бояр, називалася **панами (магнатами)** та володіла спадковими вотчинними землями. Князі та пани брали участь у великокнязівській раді, що складалася з найвпливовіших і найбагатших родин, і впливали на перебіг політичних подій у Литовській державі.

На відміну від земель, що входили до складу Литовської держави, де пани були місцевого руського походження, у Галичині, що відійшла до Польщі, панівну верхівку складали переважно поляки. Місцеві руські бояри після невдалої боротьби з Польщею або повтікали до сусідньої Волині, або ополячилися, злившись із польською знаттю. Переїнявши католицьку віру та польську мову, вони обіймали високі пости в Польській державі, поступово втрачаючи зв'язок із власною культурою та історією. Тільки дрібна руська шляхта залишилася вірною власній мові, культурі, православній вірі, традиціям дідів і батьків.

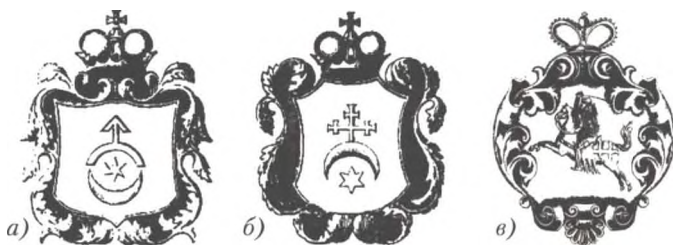
2. Панівні верстви населення, їхнє повсякденне життя. Князь Костянтин Острозький

На Волині панівні верстви переважно складалися з місцевих русинів. Однак якщо пани майже виключно були місцевого, руського походження, що зберегли свою національну ідентичність, то князі були нащадками двох давніх династій — *руських Рюриковичів* і *литовських Гедиміновичів*. Князі мали величезні земельні маєтки та неабияку владу — збирали податки, самостійно судили своїх підданих. Тільки князі мали право запечатувати листи червоним воском, як це робили королі. Великокнязівська влада обмежувалася лише присягою вірності великому князю і обов'язком допомагати йому під час війни. У походах місцеві князі виступали на чолі власних військових загонів зі своїми **корогвами**.

Князі у Великому князівстві Литовському були вищою, найбільш замкненою верствою суспільства. Доступ до нього давало тільки право народження. Ні багатство, ні доблесть, ні слава не давала титул князя. Князем міг стати тільки син князя. Усе це піднімало їх над шляхтою. Розшарування князівської верстви не привело до втрати значення князівського титулу. Навіть коли князі розорялися, втрачали свої маєтки та за майновим станом опускалися до рядової шляхти, вони все одно займали перші місця у великокнязівській раді.

КОРОГВА —

1. Полотнище, яке є емблемою країни, військової частини, організації тощо (синоніми — прапор, знамено, стяг);
2. Прикріплене до довгого держала полотнище чи бляха із зображенням святих, що несуть під час хресного ходу.

Герби давньоруських знатних родин:
а) Острозьких–Заславських; б) Збаразьких–Вишневецьких;
в) Корецьких–Сангушків–Чорторийських.
Кінець XIV — середина XVI ст.

Князі пишалися своїм походженням, пам'ятаючи, що вони нащадки могутніх володарів Київської Русі. Найвищі державні посади у Великому князівстві Литовському та Польщі обіймали, як правило, представники князівських родин. Так, першим волинським **воєводою** був князь Олександр Чорторийський, першими белзькими воєводами — князі з роду Правдзіч, брацлавськими — Роман і Григорій Сангушки.

Князівські та панські двори були значними осередками культури. Вони впливали на розвиток писемності та книжної культури, а також науки, літератури, поезії і музики.

У князівських канцеляріях був доволі високий рівень діловодства. Тут складалися офіційні акти, формувалися архіви та бібліотеки, редагувалися літописи (нерідко за участю самих князів), перекладалися і переписувалися книги. Більшість князів і шляхти, крім рідної, володіли латинською і польською мовами.

У князівських дворах відбувалися прийоми посольств, засідала **панирада**, проходили банкету, були музиканти, жонглери, лікарі та звідарі, організовувалися лицарські турніри, змагання, полювання та інші заваби з церемоніалами, утримувалися звіринці.

Князі, будучи організаторами війська та керуючи розвитком військової справи, часто виступали ініціаторами й авторами технічних нововведень.

Серед князівсько-шляхетської еліти було звичною справою підтримувати православну церкву. Князі часто виступали покровителями (патронами) монастирів та храмів. До наших днів дійшли відомості про добрі справи київського князя Семена Олельковича, який відновив Успенську церкву Києво-Печерського монастиря, що була розорена ще Батием. Інші представники шляхти також заповідали православним церквам гроші, коштовності, книги та навіть цілі маєтки.

Фрагмент шиферного триптиха з Києво-Печерського монастиря. XV ст. Напис сповіщає про відбудову Успенського собору Семеном Олельковичем

ВОЄВОДА — у Польщі та Литві королівський намісник у мирний час і воєначальник під час війни.

ПАНИРАДА — дорадчий орган при литовському князеві, що складався з представників найвизначніших родів.

ЕЛІТА — найкращі представники певної частини суспільства або суспільної групи.

Замок князів Острозьких-Любомирських. XV–XVIII ст. Рівненська область, м. Дубно

Князь Костянтин Іванович Острозький — один з найвидатніших полководців свого часу

СТАРОСТА – представник великого князя, що здійснював управління староством. **Староство** – частина державних королівських земель у Польщі та Великому князівстві Литовському.

*Битва під Оршею.
Переправа. Картина XVI ст.*

Які, на вашу думку, війська переправляються через річку — московські чи литовсько-руські? За якими ознаками ви це визначили?

Однією з найбагатших і найвпливовіших князівських родин були Острозькі, які вели свій рід від волинської гілки Мономаховичів. Їм належала третина земельних володінь Волині, міста Острог, Ізяслав, Корець та інші. Острозькі були учасниками повстання проти польського короля, воювали на боці Свидригайла. Яскравим представником цієї князівської родини був **Костянтин Острозький (1460–1530)**. Протягом життя він обіймав різні високі державні посади — був брацлавським і вінницьким намісником, луцьким **старостою**, а згодом і Великим гетьманом литовським. Очолювані Костянтином Острозьким загони понад шістдесят разів сходилися в боях з військами кримських ханів. Він прославився насамперед тим, що зумів домогтися перелому у війні з кримськими татарами, застосувавши нову, винайдену ним самим тактику ведення бою. На ворога нападали, коли той повертався, обтяжений здобиччю й бранцями, втративши швидкість і маневреність. Найбільш відомі та переможні битви відбулися під Вишневецом на Волині (1512) та на річці Ольшаниці на Київщині (1527). Натиск південних сусідів було зупинено, а спустошені ними південні райони Поділля та середньої Наддніпрянщини знову почали заселятися. Костянтин Острозький брав участь у литовсько-московських війнах. Будучи Великим гетьманом литовським, завдав нищівної поразки московському війську в битві під Оршею (1514). Костянтин Острозький із 30-тисячним військом переміг 80-тисячну армію московитів, таким чином зупинивши московську експансію на українські землі.

Будучи православним, Костянтин Острозький надавав чималу матеріальну й політичну підтримку розвиткові церковно-культурного життя. Він боровся за відновлення духовної величі Києво-Печерської лаври. Як визначну людину свого часу його з великими почесностями поховали в цьому святому місці.

Протягом усього литовсько-руського періоду князівська верства залишалася носієм і виразником державницьких традицій українського народу. Вона зберігала та передавала наступним покоління історичну пам'ять про державну велич і силу княжої Русі та істотно впливала на всі галузі життя суспільства.

3. Становище духівництва та церковні відносини

У Великому князівстві Литовському православна церква була не тільки духовною наставницею народу, а й відігравала значну політичну роль.

З XIV ст. Литовська та Московська держави змагалися за право називатися центром «збирання руських земель». Для цього вони використовували православну церкву, яка була символом історичної пам'яті народу. У цій боротьбі важливим питанням було місцезнаходження митрополії.

*Резиденція
константинопольських
патріархів. Гравюра.
XV–XVI ст.*

Після монгольської навали резиденція митрополитів київських формально залишалася у зруйнованому Києві. Але фактично з кінця XIII ст. вони перебралися спочатку у Володимир-на-Клязьмі, а згодом у Москву (з 1325 р.). Однак офіційно Київ продовжував лишатися центром митрополії, а самі митрополити далі титулувалися «Київський і всієї Русі».

Фактичне перенесення резиденції київського митрополита до Північно-Східної Русі поставило Галицько-Волинське князівство перед необхідністю створити свою митрополію. За правління короля Юрія Львовича створюється Галицька митрополія, яка з перервами існувала протягом XIV ст. Наприкінці XIV ст. її ліквідовують і Київська митрополія знову стає єдиною.

Церковні парафії, що підпорядковувалися Київському митрополиту, виявилися розділеними між двома державами — Московською і Литовською. Кожна сторона намагалася мати свого ставленика на митрополичій кафедрі і посилала до Константинополя на висвячення в митрополити свого кандидата.

Боротьба двох держав за панування в церковній сфері призвела до розколу Київської митрополії. У грудні 1448 р. собор (зібрання) єпископів у Москві обрав, не питаючи згоди Константинополя, митрополитом рязанського єпископа Іону. Це був останній митрополит, який титулувався «Київський і всієї Русі». Його наступник уже називав себе «Московський і всієї Русі». І хоча Константинопольський патріарх не визнав цього рішення, з 1448 р. православна церква в Московському князівстві стала автокефальною, тобто незалежною від Константинополя.

Православна церква на українських землях залишалася під управлінням Константинопольського патріарха. Він у 1458 р. висвятив на Київську митрополію

Митрополит Іона

Митрополит Іона (Одноушев)

Іона народився у родині землевласника. 12-річним хлопчиком він пішов у монастир, де прийняв чернецтво, а згодом став спадкоємцем московського митрополита Фотія. Для затвердження у цьому сані Іона виїхав у Константинополь. Коли на початку 1436 р. він прибув у Царгород, там уже був поставлений на Київську митрополію інший кандидат — митрополит Ісидор, грек, прихильник намічуваного з'єднання Церков.

Іона повернувся до Москви разом з Ісидором, який запроваджував об'єднання католицької і православної церков. Відбувся Собор, де Ісидору запропонували покаятися. Він відмовився й був заарештований, але 15 вересня 1441 р. втік до Литви. Відтоді єпископ Іона керував митрополією, а 15 грудня 1448 р. Собор північноруських ієрархів самостійно, без Константинопольського патріарха, затвердив Іону митрополитом.

Іона відомий і як політичний діяч. Він брав активну участь у державному житті Московського князівства, сприяв князеві Василю у «збиранні руських земель». Слово Іони було вагомим, його авторитет для князя Василя — незаперечний.

Григорія Болгарина. Москва не прийняла його. А Казимир IV, Великий князь литовський і король польський, визнав повноваження Григорія. Так, із колись єдиної Київської митрополії утворилось дві — *Московська* і *Київська*.

Одна з умов Кревської унії передбачала хрещення Литви за католицьким обрядом. Латинська церква витіснила православну і зайняла панівне становище в Литві. Католицька церква спиралася на підтримку держави — звільнялась від податків, а чотири католицькі єпископи брали участь у князівській раді. Натомість православне духовенство піддавалось утискам — його змушували платити податки, заборонялося будівництво нових церков, обмежувалися богослужіння. Великий князь мав право втручатись у внутрішні справи православної церкви — самостійно призначав вищих духовних сановників. Однак українське населення, як у Польщі, так і в Литовському князівстві, залишалося переважно православним.

1. Хто такі «радні пани» у Литовській державі?
2. З якої верстви населення походили магнати?
3. Де було поховано князя Костянтина Острозького?
4. За яких обставин Григорій Болгарин став Київським митрополитом?
5. Пригадайте з курсу історії середніх віків «феодалну драбину» та намалюйте в зошитах структуру українського суспільства у Великому князівстві Литовському в першій половині XV ст.
6. Складіть історичний портрет князя Костянтина Острозького.
7. Уявіть себе мандрівником, який потрапив до князівського двору в XV ст. Зробіть опис побаченого там (заняття людей, споруди, книги тощо) у формі подорожніх записок.
8. Чому, на вашу думку, ми кажемо, що в Україні були запроваджені феодальні відносини європейського зразка?
9. Проаналізуйте процес розпаду єдиної Київської митрополії на дві — Московську та Київську.
10. Як ви вважаєте, чи необхідно незалежній державі мати автокефальну помісну церкву? Відповідь обґрунтуйте.

§ 24. Господарське життя в Україні

Установіть відповідність між іменами і посадами людей.

1. Костянтин Острозький	а) перший волинський воєвода;
2. Федір Коріятович	б) останній київський князь;
3. Хаджі-Гірей	в) управитель Берегівського округу;
4. Семен Олелькович	г) перший кримський хан;
5. Олександр Чорторийський	г) брацлавський і вінницький намісник.

1. Сільське господарство.

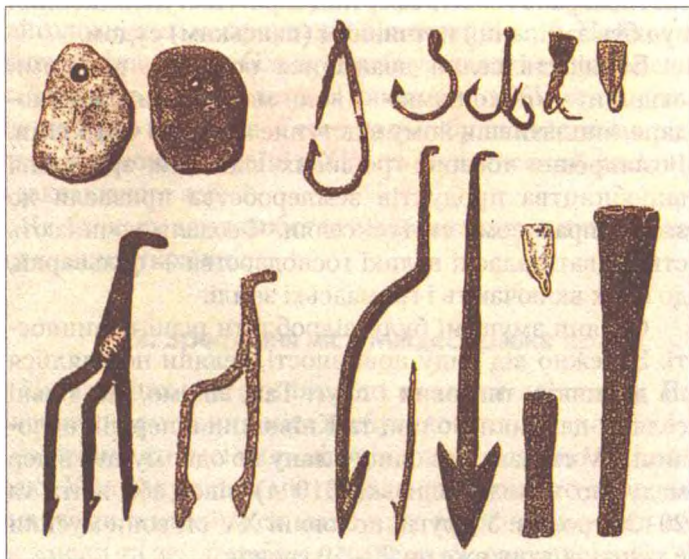
Становище і повсякденне життя селянства

Основою економічного життя України в XIV–XV століттях залишались землеробство, скотарство і традиційні промисли: мисливство, рибальство, бортництво.

Постійні татарські набіги призвели до перетворення просторих родючих земель на південь від Брацлава, Корсуня, Черкас, Полтави на «Дике поле». Там розвивалась особлива форма господарювання — сезонне «уходництво». Мешканці прикордонних міст і сіл йшли на літні промисли — «уходи». Вони ловили і в'ялили рибу, полювали, збирали мед.

У різних місцевостях України рівень розвитку землеробства був неоднаковим. Найвищим він був на західноукраїнських землях. Водночас у південноукраїнських степах, що славились своїми багатими ґрунтами, землеробство не могло розвиватися через небезпечне сусідство з кримськими кочовиками. Тут більше були поширені промисли.

Крім землеробства, розвивалося тваринництво, городництво, бджільництво, у господарствах феодалів і при монастирях — садівництво. У селянських господарствах, що й надалі мали натуральний характер, виготовляли сукно і полотно, вичиняли шкіри та робили упряж для коней і волів, шили собі одяг, виготовляли

Рибальське знаряддя

Про що свідчать археологічні знахідки, представлені на малюнку?

Ткацький верстат.
Реконструкція

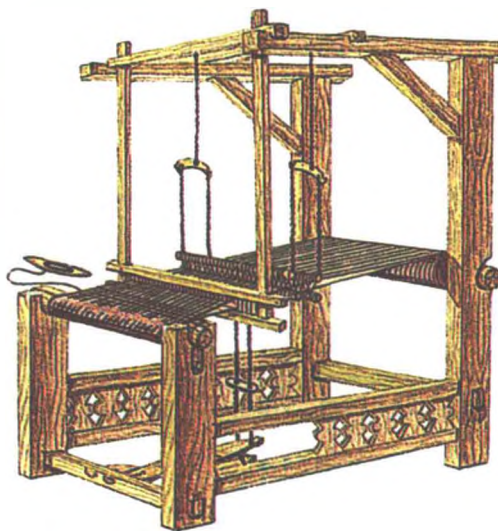
Як змінилося ткацтво
з винайденням
відповідного верстата?

ФІЛЬВАРОК –
багатогалузеве
сільськогосподарське
виробництво, спрямоване
на ринок, ґрунтується
на праці залежних селян.

ЛАН –
земельний наділ, площа
якого становить
30 моргів, або 16,8 га.

Сільськогосподарські
роботи. Мініатюри
з літопису Самійла
Величка

дерев'яні речі для господарства і побуту, гончарний посуд. Майже в кожному селі був свій коваль.

Селяни, як і раніше, жили громадами, що склалися з **дворищ**, які об'єднували декілька селянських господарств — «**дими**». Дворища володіли і спільно користувалися сільськогосподарськими угіддями — сіножатями та водоймами. Сільська громада на своєму сході, що називався **копа**, розподіляла між дворищами всі податки. У селах існував **копний суд**, який вели обрані громадою судді — «копні мужі». Копний суд здійснював розслідування злочинів і визначав покарання. Він діяв за звичаєвим правом і «Руською правдою». Копний суд міг засудити до штрафів, відшкодування збитків, тілесних покарань і навіть смертної кари. Поступово копний суд був замінений **вотчинним (панським) судом**.

Більшість селян вважалися особисто вільними людьми — «**похожими**» — вони могли піти від господаря, виплативши йому відступне натурою чи грошми. Розширення товарно-грошових відносин, зростання виробництва продуктів землеробства призвели до змін у правовому статусі селян. Феодали починають створювати власні великі господарства — **фільварки**, до яких включають і громадські землі.

Селяни змушені були відробляти різні повинності. Залежно від виду повинності, селяни поділялися на **данників, тяглових і слуг**. Так, відомо, що вільні селяни-данники Волині та Київщини в першій половині XV ст. давали з одного **лану** по одному-два відер меду, по колоді (близько 310 л) вівса або жита та 20–30 грошів. У другій половині XV ст. вони мусили платити з лану вже по 20–50 грошів.

Відхід селян від панів поступово обмежується, а потім і взагалі забороняється. Кількість таких «непохожих» (невільних) селян у другій половині XV–XVI ст. рік у рік збільшується.

Першим відомим науці законодавчим актом, що ознаменував початок закріпачення селянства, було рішення шляхетського сейму Галицької землі 1435 р. Згідно з ним, селянин мав право піти від свого пана лише на Різдво, давши солідну на той час суму грошей, а також значну кількість продуктів харчування. Наступні державні акти Польського королівства і Великого князівства Литовського ще дужче прив'язували селян до їхніх панів. *До XVI ст. п'ята частина усіх селян були вже кріпаками.*

Майнове й суспільне становище людей визначало великою мірою їхній побут. У будівництві житла зберігалися традиції Київської Русі. У багатих на ліси Поліссі й Карпатах основним будівельним матеріалом було дерево. На Поділлі та в Галичині при будівництві жител, крім дерева, використовували камінь. Житла, сплетені з хмизу й обмазані глиною (мазанки), були характерними для степових районів Поділля та півдня Київщини.

Український національний одяг продовжував традиції Київської Русі і мав такі загальні характерні риси: нечисленність частин убрання, простота крою, перевага світлих кольорів (домоткані тканини), спокійні барви прикрас і відсутність зайвого оздоблення.

Основу національної кухні українського народу складали страви із зернових. Найголовнішим у харчуванні був житній хліб. Найпоширенішою в XIV ст. була кашоподібна або ще більш тягуча у вигляді супів варена їжа із зерна вівса, ячменю, проса та інших злаків. Приблизно з XV ст. на столі українців з'являється звичний для нас борщ. Серед напоїв були квас, пиво, мед. Однією зі стародавніх страв, відомою в Україні в XIV ст., був вівсяний кисіль. Готували його з молодого заквашеного зерна.

Як бачимо, землеробство мало визначальний вплив і на спосіб життя, і на харчування українців.

2. Зростання міст. Магдебурзьке право

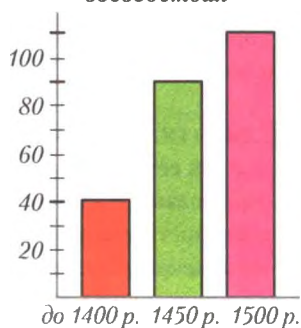
На українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, зростання міст відбувалося повільно. Це було пов'язано передусім з набігами кримських загонів, які постійно завдавали збитків економіці краю. У зв'язку з цим міста мали здебільшого оборонний характер. За своїми заняттями жителі міст мало чим відрізнялися від селян. Зазвичай це були промисли та землеробство на землях, розташованих біля міста.

ДАННИК – селянин, що сплачував данину (грошову або натуральну) за користування орними землями та угіддями.

ТЯГЛИЙ (ТЯГЛОВИЙ) – заможний селянин, що працював у господарстві свого володаря, використовуючи власну робочу (тяглову) худобу та інвентар.

СЛУГА – особа, що супроводжувала свого володаря у військових походах, служила в прикордонних фортецях, виконувала різні доручення, поєднуючи ці повинності з сільськогосподарською працею.

Зростання кількості міст у Руському та Белзькому воєводствах

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – середньовічне право, здобуте міщанами, за яким міста частково звільнялися від влади короля (королівські) чи місцевого феодала (приватні) й керувалися власними органами самоврядування. Серед українських міст першими це право отримали Володимир-Волинський (1324), Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець (1374).

Польський магістрат у Кам'янці-Подільському

У XIV–XV ст. у Галичині та на тій частині Поділля, що входила до складу Королівства Польського, навпаки, спостерігається швидке зростання міст. Вони стають центрами ремесла та торгівлі, осередками освіти, культури та науки. Бурхливий розвиток міст був пов'язаний насамперед з уведенням **магдебурзького права**. Про отримання цього статусу свідчили особливі грамоти, які писалися на пергаменті з високохудожнім оформленням і скріплювалися власноручним підписом монарха та вислими печатками на червоних шнурках.

Міста виникали на землях, що належали державі чи великим землевласникам, і опинялися під їхньою владою. Спочатку їхнє становище було доволі безправне – городяни виконували безліч повинностей (у тому числі відбували військову службу в міському ополченні), сплачували численні податі (за провіз територією міста товару, за право будувати будинки, право торгувати). Згодом, з появою німецьких колоністів-ремісників і купців, міщани почали укладати з власниками міст договори, які називалися «магдебурзьким правом». За ним міста виводилися з-під управління князівських, королівських намісників чи власників землі, на якій було розташоване місто, й отримували право на самоврядування.

Органом самоврядування міста був **магістрат**, очолюваний **війтом**. Війта призначував уряд чи король, іноді його обирали городяни. Магістрат, до якого входили виключно мешканці міста, повністю керував міським життям – господарством, фінансами, дотриманням порядку, судочинством. До магістрату обирали заможних, впливових людей, які мали високий соціальний статус і хорошу освіту та були це молодшими 25 років.

Магдебурзьке право сприяло розвитку міського життя, його економічній розбудові, зростанню чисельності населення. На території сучасної України першими магдебурзьке право отримали міста: Володимир-Волинський (1324), Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець (1374).

З грамоти короля Владислава (Ягайла) про надання м. Луцьку магдебурзького права

Оскільки людській природі властиво нічого тривало не втримувати в пам'яті, виникає необхідність вчинки людей занотовувати на письмі, щоб вони не зникли з плином часу. Тому ми, Владислав, дякуючи богові, король Полонії, а також Краковії, Сандемирії... та іншим, сповіщаємо змістом цієї грамоти всіх, кого це стосується, разом і кожного зокрема, як теперішніх, так і прийдешніх, хто про це довідається, що віддаючи почесні заслужені послухом, який воєводи, прелати, бояри, воїни, знать та інші корінні жителі землі Луцької надають пану короні королівства нашого Польського, з уваги на почесні та милість та інші заслуги, даємо та щедро відпускаємо прелатам, боярам, воїнам і знаті землі названої, Луцької, як перебуваючим у вірі святих римської церкви, так і східної чи грецької, — всі права і свободи. А названим громадянам, таким, як поляки, німці, руські надається право тевтонське.

Дано і діялося у Львові в четвер, найближчий до дня всіх святих року божого 1432 (31 жовтня 1432 р.).

1. Якою мовою була написана грамота в оригіналі:

а) давньоукраїнською; б) польською; в) латинською; г) литовською?

3. Міське населення та його спосіб життя. Розвиток ремесел і торгівлі

Міста поділяли на королівські, приватні та церковні. Із другої половини XIV ст. в українських містах, розташованих у межах Польщі, збільшується чисельність іноземних колоністів, здебільшого німців, а також поляків, вірмен, татар, євреїв. До того ж у містах осідали переважно багаті колоністи, відтісняючи на задній план національне міщанство. Це призвело до того, що вже на початку XV ст. українці становили меншість у таких великих містах, як Львів, Перемишль, Володимир.

Забудова міст у ту пору була здебільшого дерев'яна. Що ближче до центру міста (цей район називали Ринком), то більше траплялося кам'яних будинків,

Площа Ринок у Львові.
Сучасний вигляд

у яких жили багаті міщани. За ринковою площею йшли вулиці, де селилися люди однієї національності. Так, наприклад, у Львові і досі збереглися назви вулиць із тих далеких часів — Руська, Вірменська, Староєврейська. Від нападів ворогів місто захищали глибокі рови, міцні мури та укріплені замки. Удень і вночі чергувала сторожа, яка пильнувала ворога і пожежу. Середньовічні міста дуже потерпали від пожеж. Адже пожежа в дерев'яному будинку швидко перекидалася на сусідні, бувало, що доценту вигорали не лише цілі вулиці, а й усе місто. У випадку небезпеки трубач на вежі подавав умовний сигнал.

Брами міста зачинялися із заходом сонця, а ключі зберігалися в міського голови. Лише у виняткових випадках брами відчиняли вночі. Міщан об'єднували свята, спільне виконання різних повинностей, оборона міста в часи ворожих нападів та війн.

Міста дедалі більше перетворювалися на центри ремісництва й торгівлі. У них працювали кравці, кушніри, шевці, чоботарі, ковалі, зброярі та інші майстри. Продукція призначалася не безпосередньому замовникові, а на внутрішній і зовнішній ринки. Професійний поділ уже був доволі значним. У Львові, наприклад, наприкінці XIV — на початку XV ст. налічувалося не менше 36 ремісничих спеціальностей.

РОЗВИТОК ЦЕХОВОЇ СПРАВИ У ЛЬВОВІ	
Період (ст.)	Кількість цехів
Кінець XIV	4
Початок XV	10
Кінець XV	14
Кінець XVI	20

Чому утворення і розвиток цехової справи було прогресивним процесом?

ЦЕХ – об'єднання ремісників однієї спеціальності (пекарський, кравецький, кушнірський).

У XIV ст. на західноукраїнських землях, а в XV ст. і на решті території для захисту власних інтересів почали утворюватися **цехи**. Найдавніші відомості про них зафіксовані у Львові та Перемишлі. Кожен цех мав **статут**, яким регулювались не тільки виробничі питання (закупівля сировини, умови виробництва товарів та їхнього збуту), але й відносини ремісників, як усередині цеху, так і поза ним. Цех, яким керував **цехмістр**, складався з **майстрів, підмайстрів** та **учнів**. Кількість цехів у містах поступово зростала.

Так, у Львові наприкінці XIV ст. існувало 4 цехи, а через 100 років їх було вже 14. Цеховики не тільки працювали пліч-о-пліч, але й разом брали участь у різних міських святах і цехових церемоніях — братських обідах, зібраннях у дні церковних свят, похоронах члена цеху.

Оскільки за статутом членом цеху міг бути тільки католик, це стримувало входження в цехи українців, тому особливістю українських міст була значна кількість нецехових майстрів — **партачів**. Оскільки в містах забороняли продавати ремісничі вироби, що були виготовлені поза цехом, партачі реалізовували свою продукцію на **ярмарках**, на які не поширювалися ці обмеження.

МІЖНАРОДНІ ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ

- Західна Європа
- Східні країни
- Московська держава
- Україна

Які торговельні шляхи перетиналися в Києві?
Чи добре це було для Києва? Чому?

Розвиток ремесел і збільшення кількості цехів, що виробляли товари для продажу, активізували внутрішню торгівлю. Крім того, через українські землі проходили важливі торговельні шляхи, що єднали північ і південь, схід і захід. Найбільшими центрами торгівлі були **Київ**, який стояв на шляху *Азія — Крим — Московська держава* та **Львів**, що з'єднував *Західну Європу з Московською державою та арабським Сходом*. Ці міста були торговельними та транзитними центрами, де частина товарів продавалася, а решта направлялася далі.

ЯРМАРОК – торг, який влаштовується регулярно, у певну пору року і в певному місці для продажу й купівлі товарів; **контрактний ярмарок** – торг, на якому укладали контракти (угоди) на оптовий продаж і купівлю товарів.

1. Хто такі селяни-данники?
2. Порівняйте житла селян у різних регіонах. Які будівельні матеріали вони використовували?
3. Які міста були найбільшими центрами традиційної торгівлі?
4. Користуючись графіком на с. 214, визначте, на скільки зросла кількість міст у Руському та Белзькому воєводстві за сто років.
5. Поясніть, що таке цех у середньовічному місті. У зошитах накресліть структуру цеху.
6. Об'єднайтеся в групи. Уявіть, що ви середньовічні купці. Які товари, звідки й куди ви будете везти для торгівлі?
7. Проаналізуйте процес закріпачення селян у XIV–XV ст.
8. Поясніть, чому бурхливий розвиток міст у Галичині та Поділлі був пов'язаний з магдебурзьким правом.
9. Як ви вважаєте, чи було збільшення іноземних колоністів в українських містах, розташованих у межах Польщі, прогресивним явищем? Відповідь обґрунтуйте.

§ 25. Особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV ст. – XV ст.

Установіть відповідність між поняттями і їх визначеннями

1. Магістрат	а) керівник об'єднання ремісників однієї спеціальності;
2. Вотчина	б) міський орган самоуправління;
3. Майоліка	в) випалена глина, вкрита поливою та малюнками;
4. Пергамент	г) земельне володіння, що передавалось у спадок;
5. Цехмістр	г) оброблена певним чином шкіра молодих тварин, що застосовувалася до винайдення паперу.

1. Особливості розвитку української культури

У XIV–XV ст. розвиток культури на українських землях мав свої особливості. У першу чергу це було пов'язано з тим, що *українці не мали власної держави*, їхні землі були роз'єднані й перебували у складі інших держав, які не дбали про розвиток української культури. У цей період українським землям продовжували дошкуляти *турецько-кримські набіги*. Під час цих нападів гинули у вогні пожеж церкви, монастирі, школи та інші освітні і благодійні заклади, горіли бібліотеки й архіви. Це затримувало розвиток освіти й культури в цілому. В українських містах *збільшується кількість іноземних колоністів*, що, з одного боку, спричиняє поступове витіснення з великих міст руської (староукраїнської) мови, культури, православної церкви, а з іншого — приносить із собою здобутки західноєвропейської культури, освіти, науки, технічні досягнення.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Відсутність власної держави	Руйнування осередків культури внаслідок турецько-кримських набігів і воєн	Вплив західноєвропейської культури
-----------------------------	---	------------------------------------

2. Освіта. Юрій із Дрогобича

У цих умовах єдиним осередком української національної самобутності, духовності й культури залишається православна церква. Православні церкви та монастирі й надалі залишалися центрами освіти. У школах, що існували при монастирях, церквах, благодійних установах та мастках приватних осіб, навчалися діти не лише феодалів і багатого міщанства, а й селян і ремісників. Підручниками були церковні книги, а вчителями зазвичай виступало духовенство. Вивчали азбуку та склади, потім — читання, ще пізніше — арифметику. Навчалися церковним співам та письму.

З кінця XIV ст. на українських землях при католицьких монастирях і костелах починають відкривати латинські школи. Знання латини, що була в ті часи мовою науки, відкриває українській молоді шлях до європейської освіти. Українська молодь дедалі частіше їде здобувати вищу освіту в європейські університети. Найдавніші європейські університети діяли в Болоньї та Парижі. На їх зразок створювались інші університети в усій Європі, а науковці та студенти мандрували між ними, демонструючи, що для науки державних кордонів не існує.

У 1347 р. був відкритий університет у Празі, у якому навчалися вихідці з Великого князівства Литовського. У Празі при університеті був створений спеціальний литовський колегіум.

Коли у 1364 р. відкрився Краківський університет, то багато українців почали здобувати вищу освіту там. Більшість з них були синами ремісників і походили з великих міст. Українська молодь з Галичини й Волині навчалась у Краківському університеті від його закладення, а студенти з Лівобережної України та кияни з'явилися вже в першій половині XV століття. В університетських документах згадується, що студентів-русинів (українців) у Кракові надзвичайно багато, що вони уважні до наук і пайдисциплінованіші, напрочуд рідко порушують статут навчального закладу.

Українці не лише навчалися в європейських університетах, а й робили наукову кар'єру. Особливо відзначився Юрій Котермак із Дрогобича (пізніше названий Юрієм Дрогобичем). Життя на чужині для українців не було легким. 6 лютого 1478 року Юрій Дрогобич писав у листі до краківського знайомого Миколи Чепеля: «Мені судилося бути бідним, постійно в клопоті й злиднях. Невеликий заробіток, який щодня здобуваю, дістається ціною постійної праці і величезних зусиль... Багато міг би я досягнути в науці, якби не мусів турбуватися про найнеобхідніше». Та матеріальні перешкоди не завадили українцеві здобути європейську славу. Адже відомо — якщо людина талановита, працьовита і наполеглива — вона обов'язково досягне успіху.

У 70-х роках XV ст. Юрій Дрогобич здобув у Кракові вчені ступені бакалавра і магістра. Згодом він прибув до Болоньї, здобув ступінь доктора і викладав там астрономію та медицину, а в 1481 р. був обраний ректором цього університету. У 1483 р. в Римі вийшла друком його книга «Прогностик» — про розташування небесних тіл. У праці з точністю до години було передбачено затемнення місяця, визначено географічну довготу багатьох міст, у тому числі вперше рідного Дрогобича, а також Москви і Вільно. Це перша відома друкована праця українського автора. Протягом 1488–1494 рр. Юрій Дрогобич працював професором медицини Краківського університету і здобув титул «королівського лікаря».

*Учень і вчитель.
Мініатюра XV ст.*

Енциклопедична довідка про Юрія Дрогобича

Дрогобич Юрій (Котермак Юрій з Дрогобича) (бл. 1450 – 4 липня 1494) — український учений і освітній діяч, перший український доктор медицини. Народився в Дрогобичі в незаможній сім'ї. Наприкінці 1468 р. або на початку 1469 р. вступив до Ягеллонського університету (Краків), де здобув наукові ступені бакалавра (1470) і магістра (1473). Пізніше вчився медицини та вільних мистецтв в університеті Болоньї, де став доктором філософії (бл. 1478 р.) і медицини (бл. 1482 р.). У 1478–1479 рр. і 1480–1482 рр. читав у Болоньї лекції з астрономії, а на 1481–1482 рр. був обраний ректором. Підтримував тісні зв'язки з визначними італійськими вченими-гуманістами. З 1487 р. — професор Ягеллонського університету.

*Пам'ятний знак
Юрієві Дрогобичу
на його батьківщині —
у місті Дрогобич*

7 лютого 1483 р. у Римі видано книгу Юрія Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року», у якій, крім астрологічних прогнозів, було вміщено наукові відомості з географії, астрономії, метеорології, зроблено спробу визначити, в межах яких географічних довгот розташовані міста Вільнюс, Львів, Дрогобич тощо. У книзі Юрій Дрогобич зазначав, що населенню християнських країн загрожували «великі небезпеки... у зв'язку з пригнобленням князями і панами». Висловив упевненість у здатності людського розуму пізнати закономірності світу. В бібліотеках Парижа збереглися копії двох астрологічних трактатів Юрія Дрогобича, а у Баварській державній бібліотеці в Мюнхені — його прогноз на 1478 р., переписаний німецьким гуманістом Г. Шеделем. Ці праці свідчили про ґрунтовну обізнаність Юрія Дрогобича з античною і середньовічною літературою.

1. Прочитайте енциклопедичні відомості про Юрія Дрогобича. Які з них свідчать, що він, хоча й прожив усе життя поза межами українських земель, але не зрікся батьківщини?

*Пам'ятник Юрієві Дрогобичу — великому українському просвітителю
доби Відродження (м. Дрогобич). Скульптор Т. Бриж*

3. Початок українського книговидання. Швайпольт Фіоль. Літописання

Вагома роль у розвитку освіти належить книгодрукуванню. Перші книги, друковані кирилицею, з'явилися у 1491 р. у краківській друкарні Швайпольта Фіоля. Це були «Осьмигласник», «Тріодь цвітна» та «Часословець». Особливо цікавою є остання книжка, написана майже чистою українською народною мовою. Немає нічого дивного в тому, що першим друкарем виявився німець, адже друкарство прийшло з Німеччини і найвправнішими друкарями в той час були саме німці. Ініціатором видання книг була українська православна громада міста Перемишль.

Юрій Дрогобич теж не стояв осторонь. Дослідники староукраїнського письменства стверджують, що коректорами і редакторами Фіолевих книжок були Юрій Дрогобич та український латиномовний поет Павло Русин із Кросна — вихователь цілої плеяди польських поетів, якого сучасники називали «окрасою руських мужів та гордістю земель сарматських».

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Перша друкована книга у Європі з'явилася в місті Майнц (Німеччина) в 1450 р. Серед слов'ян першими почали друкувати книги чехи (1478), потім — українці (1491), росіяни (1564), білоруси (1577), болгар (1641).

Поява друкованої книги зробила її дешевшою і доступнішою ширшим колам населення. Книга перестала бути предметом переважно церковного вжитку і почала входити в побут освічених верств населення.

Із другої половини XIV ст. відновлюються центри українського літописання як на сході, так і на заході. Літописання в цей час зосереджувалось здебільшого в добре захищених монастирях: Печерському, Миколаївському і Михайлівському в Києві, Онуфріївському у Львові, Дубнівському (на Волині) та інших.

Найвизначнішими тогочасними літописними творами були «Короткий Київський літопис» XIV–XVI ст. і літописи Великого князівства Литовського, так звані «литовські», або «західноруські» літописи. У «Короткому Київському літописі» висвітлюються події з 862 р. до 1515 р. У ньому містяться цікаві відомості про тогочасні події, зокрема про набіги кримчаків та боротьбу з ними. Описуючи минуле, автор використав давньоруські літописи. Так, у літописі Великого князівства Литовського йдеться про історію Литви з найдавніших часів до середини XVI ст., де подається цікава інформація щодо українських земель, що входили до складу Литовської держави.

4. Архітектура й містобудування

Протягом XIV–XV ст. архітектура в Україні здебільшого ґрунтувалася на традиціях давньоруської епохи. Але не тільки — у містах Західної України зводили церкви, у яких поєднувався візантійський стиль з елементами західноєвропейського готичного стилю. Тоді ж формувався і власне український стиль дерев'яних трибаних і п'ятибаних церков. Тривали неспокійні часи, і церкви

Мукачівський замок. Сучасний вигляд

та монастирі, що стояли поза межами укріплень, у випадку загрози від кримських нападів часто брали на себе роль фортеці. Для них були характерні міцні кам'яні стіни та високі вузькі вікна, що нагадували бійниці.

Постійна загроза з півдня від кримських ханів, феодальні уособиці стимулюють будівництво оборонних споруд. З того часу до нас дійшли переважно муровані оборонні споруди на західних землях: Мукачівський замок (Закарпаття), Олеський замок (Львівська обл.),

Руїни Кременецького замку. Сучасний вигляд.

Фортеця стоїть на високій, майже 400-метровій горі, яку взимку поливали водою, щоб була недоступною. Від могутньої колись цитаделі залишилися тільки вапнякові стіни та рештки двох башт, а також сліди неймовірно глибокої криниці. У 1241 році Кременець став першим містом

Європи, яке не змогли захопити монгольські орди хана Батия. У XVI столітті Кременецьким замком володіла італійка Бона — дружина польського короля

Сигізмунда I

*Теребовлянський замок.
Тернопільська обл.*

Сучасний вигляд.

Тут була княжа столиця, і колись казали, що за могутністю цей замок «тільки самому Кам'янцю може вклонитися». Стіни твердині сягають п'яти метрів завтовшки. Мури й башти частково збереглися, а от палац втрачено назавжди

Острозький замок.

Оборонна башта.

XIII–XVII ст.

Рівненська обл.,

м. Острог.

Сучасний вигляд

*Олеський замок на
Львівщині (м. Олесько).
XIV ст. Сучасний вигляд*

*Бучацький замок
(Тернопільська обл.)
височіє над річкою
Стрипою.*

*Спочатку він був
дерев'яним. Але згодом
його перебудували,
використавши каміння.
Сьогодні від фортеці
вціліли тільки руїни
стін, споруджених
з міцного червоного
каменю і вапняного
розчину. Товщина
мурів сягає подекуди
чотирьох метрів*

Острозький замок (Рівненська обл.), замки в Бучачі й Теребовлі (Тернопільська обл.), фортеця в м. Білгороді-Дністровському (Одеська обл.). З появою артилерії замки почали будувати повністю з каменю, підсилюючи їх мурованими вежами та бійницями.

У містобудуванні зберігаються традиційні прийоми X–XIII ст. Поряд із цим у XIV–XV ст. починає широко застосовуватися регулярне планування. Так, у містах, що здобули магдебурзьке право, у центрі розміщувався чотирикутний торговий осередок — ринок з ратушею («ратуша» — з німецької означає «будинок для ради»), що стояла посередині. Від ринку в різні боки відходили прямі вулиці. Міста були обнесені оборонними мурами, які з винайденням вогнепальної зброї посилюються вежами, а також глибокими ровами й високими валами.

5. Малярство та книжкова мініатюра

У XIV–XV ст. на українських землях відновлюються старі й народжуються нові художні центри, серед них Київ, Перемишль, Львів, створюються нові художні осередки. З історичних джерел відомо, що українські митці за часів короля Ягайла та його спадкоємців — Ягеллонів — виконували ряд монументальних розписів у Польщі: у Кракові, Любліні, Вислиці, Сандомирі. У 1418 р. на замовлення Ягайла розмальовано фресками Замкову капелу в Любліні. Цю роботу виконувала група художників на чолі з майстром Андрієм, волинянином за походженням. Поруч з основною релігійною тематикою в настінний розпис проникають народні і світські мотиви та сюжети.

Видатним твором українського живопису кінця XV ст. є ікона «Юрій Змієборець» із с. Звижень Львівської області. Юрій зображений юним воїном на коні. Він сильним ударом ратища проколює змія. У зображенні замку та одягу Юрія чітко простежуються впливи готичного стилю, що панував тоді у Європі. Також помітні традиційні риси українського живопису — збереження декоративної

Ікона «Юрій Зміборець». XIV ст.

*Богоматір Одигітрія
із церкви Св. Дмитрія
с. Красова Львівської обл.
XV ст.*

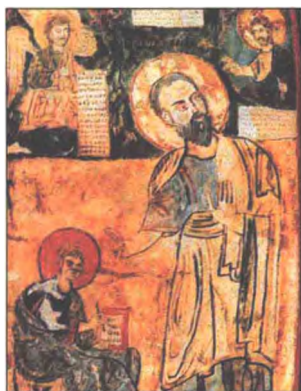

*Ефрем Сирин і Василь.
Повчання Ефрема Сирина.
Мініатюра 1492 р.*

площинності та обов'язкова умовність, через яку життє святого ніколи не отожднювалося з життям пересічної людини.

Кінцем XV ст. датується написання ікони «Богородиця Одигітрія», що походить із села Красова біля Львова. На ній зображено молоду матір зі світлим красивим обличчям, сповненим гідності, великої моральної сили і водночас туги. У зображенні облич Богородиці та її сина Ісуса помітний відхід від візантійських норм, де зображення образів мало бути схематичним, без передачі об'єму та зміни відтінків. Майстер, що писав ікону, застосував м'які переходи фарб на обличчях, що роблять їх зображення об'ємними та живими.

Продовжує розвиватися мистецтво книжної мініатюри. У XIV–XV ст. традиційний візантійський орнамент доповнюється готичними західноєвропейськими рисами. У книжковій графіці того періоду переважає рослинний орнамент, багатий на фарби, серед яких усе ж таки переважають чорна та червона.

*Євангеліст Іоанн
з Прохором. Мініатюра
з Євангелія. XIV ст.*

ЄВАНГЕЛІЄ –
частина Біблії про діяння
та повчання Ісуса Христа.

ПСАЛТІР –
одна з біблійних книг
Старого Завіту,
що складається зі 150
псалмів; такі книги
використовувалися
як підручники для
навчання грамоти.

Зберігся Київський **Псалтир** 1397 р., який належить до найвизначніших пам'яток українського книжкового мистецтва середньовічної доби. Він має 302 ілюстрації. На жаль, крім переписувача, протодиякона Спиридона, що залишив у рукописі свій автограф, творців унікальних прикрас книги ми не знаємо. Високу художню цінність мають Галицьке **Євангеліє** XIV ст. та «Житіє Бориса і Гліба». Мініатюрами на історичну тематику прикрашений Радзивилівський літопис XV ст.

Друга половина XV ст. в історії української культури була багато в чому перехідною добою. З одного боку, розвивалися традиційні форми мистецтва й літератури, успадковані від Київської та Галицько-Волинської держав. З іншого — дедалі більше українців входили в русло загальноєвропейських культурно-освітніх рухів. Знайомство з досягненнями західної науки готувало ґрунт для поєднання в майбутньому обох течій — традиційної русько-візантійської та новітньої європейської.

*Танці перед царем Саулом.
Мініатюра із Псалтиря Київського. XIV ст.*

1. Ректором якого університету був обраний Юрій Дрогобич?
2. Назвіть перші книги, надруковані кирилицею у краківській друкарні.
3. Події якого хронологічного періоду висвітлюються у «Короткому Київському літописі»?
4. Накресліть у зошиті план середньовічного міста, яке здобуло магдебурзьке право.
5. Зробіть на контурній карті позначки, де до нашого часу збереглися оборонні споруди — замки та фортеці.
6. Складіть порівняльну таблицю першодруків у різних народів.
7. Складіть історичний портрет Юрія Дрогобича, у якому зазначте його наукову та викладацьку діяльність.
8. Охарактеризуйте розвиток освіти в Україні в XIV–XV ст., зазначаючи, які школи і де існували, яким предметам навчали.
9. Проаналізуйте та обговоріть у групах питання про те, що позитивно, а що негативно впливало на розвиток культури в XIV–XV ст.
10. У Європі збереглося в доброму стані багато пам'яток середньовіччя. Чому, на вашу думку, в Україні таких пам'яток залишилося значно менше? Що слід зробити, щоб зберегти те, що залишилося?

Узагальнення за темою «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав»

Після занепаду Галицько-Волинського князівства українські землі потрапили до складу сусідніх держав. Галичина, Західна Волинь і Західне Поділля увійшли до Польського королівства. Волинь, Київщина, Східне Поділля і Чернігово-Сіверщина — опинились у складі Великого князівства Литовського.

Становище українських земель у складі цих держав було різним. У Польському королівстві були утворені Руське (Галичина), Белзьке (Західна Волинь) та Подільське воєводства на чолі з намісниками. Тут було запроваджене польське право і поступово вводилося кріпацтво. Міста заселялися поляками і німецькими колоністами.

У Великому князівстві Литовському українські землі тривалий час зберігали автономію, а українські пани і шляхта істотно впливали на перебіг подій у державі. Тут зберігалось руське право, а руська (давньоукраїнська) мова була державною.

У південноукраїнських степах і Криму після розпаду Золотої Орди утворилося Кримське Ханство. Відтоді історія України тісно переплелася з історією сусідніх народів — поляків, литовців і татар.

ЗАХОПЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ІНОЗЕМНИМИ ФЕОДАЛАМИ

Велике князівство Литовське	Волинь (1340); Київщина, Чернігово-Сіверщина (1355); східне Поділля, Переяславщина (1362);
Московська держава	Чернігово-Сіверщина (1500–1523)
Польське королівство	Галичина (1340), Західне Поділля (1434)
Угорське королівство	Закарпаття (XI–XIII ст.)
Молдовське князівство	Буковина (середина XIV ст.)

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ XIV–XVI ст.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО	Землеробство	Тваринництво	
	Зернове • Городництво • • Садівництво	Рогата худоба Велика • Дрібна	Свинарство
РЕМЕСЛО	(200 різновидів)		
ПРОМИСЛИ	Мисливство • Рибальство • Бджільництво		
ТОРГІВЛЯ	Внутрішня		Зовнішня
	, Торг • Ярмарок • Базар		

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

СЕЛЯНСТВО	Похоже (Данники • Слуги • Тяглі)	Непохоже	Кріпаки
ШЛЯХТА	Магнати • Середня • Дрібна		
ДУХОВЕНСТВО	Православне • Католицьке		
МІЩАНИ	Купці • Цехові майстри • Урядники • Торговці • Партачі • Біднота • Слуги		

Перед тим, як вирушити далі...

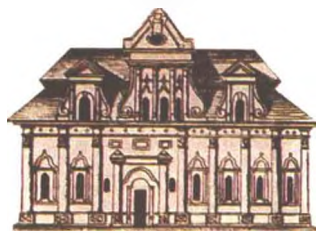
Ось і добіг кінця навчальний рік, настав час зазирнути до вашої особистої скарбнички знань. До неї додалося чимало: зокрема, ґрунтовні відомості, здобуті на уроках історії України, на яких ви дізналися про українське середньовіччя — часи далекі й великою мірою непізнані. Науковці й досі дискутують з певних проблем, залишилося ще чимало таємниць, які, можливо, пощастить розкрити комусь із вас.

Історики поділили українську середньовічну добу на три періоди: 1) **раннє середньовіччя** — від Великого розселення слов'ян у VI–VII ст. н. е. до утворення Київської Русі наприкінці IX ст.; 2) **класичне середньовіччя** — існування Київської Русі (кінець IX ст. — середина XIII ст.); 3) **пізнє середньовіччя** — із середини XIII ст. до кінця XV ст.

Добре оволодівши навчальним матеріалом, ви тепер здатні охарактеризувати ці періоди, віднести до кожного з них історичні події та окремих діячів, описати найвизначніші культурні пам'ятки, спосіб життя людей різних станів тощо. Читаючи про певні історичні явища, ви тепер розумієте причини їх виникнення, закономірність перебігу подій, наслідки.

Вивчаючи, наприклад, на уроках зарубіжної літератури билину «Ілля Муромець і Соловей-розбійник», ви можете зіставити події, описані в ній, з набутими історичними знаннями й урізноманітнити свою відповідь, зауваживши, що для економіки Київської Русі вагоме значення мав торговельний шлях з волзького Булгару через Київ на Перемишль і далі — в Західну Європу. Князь Володимир кинув великі сили, щоб гарантувати безпеку цього шляху від розбійників. Проти них діяв навіть билинний Ілля Муромець, який знищив отамана розбійників, що грабували купецькі каравани в муромських лісах...

Отже, зрозуміло, що не буває знань самих по собі — усі вони поєднуються у велику багатосходинкову систему. Прикладів тому безліч: відповідь на уроках ма-

Фасад Києво-Могилянської академії. З гравюри XVII ст.

Петро Могила

тематики можна доповнити відомостями про давньоруські одиниці виміру; на уроці фізики зауважити, що будівельники Софійського собору добре володіли законами оптики; а на заняттях з історії залучити знання з географії. Відвідуючи музей, картинну галерею чи середньовічний замок, ви тепер почуватиметеся там не випадковими гостями, а людьми, що розуміють добу і усвідомлюють цінність історичних та художніх скарбів.

Попереду через літо — новий навчальний рік. У 8 класі на вас чекають захопливі уроки історії України (XVI–XVIII ст.). Це були непрості триста років політичної залежності від інших держав, під час яких покоління за поколінням українців виборювали волю, відстоювали національну незалежність.

Запорізька Січ, Хмельниччина, Козацька держава, Гетьманська Україна, Руїна, культурне піднесення — просвітництво Петра Могили, Києво-Могилянська академія, філософія Григорія Сковороди... Усі ці славні імена та героїчні події є наріжними каменями історії України в XVI–XVIII ст.

ІСТОРІЯ НАВКОЛО НАС

Українське середньовіччя (V–XV ст.)

Україна — велика й прекрасна європейська держава з багатою й цікавою історією. Відомо, що Батьківщину, як і матір, не вибирають, вона — одна на все життя, тому знати про неї, а отже й про себе, варто якомога більше. Допомагає в цьому історія — наука, яка значною мірою формує світогляд людини.

Іноді можна почути, що історія — це щось далеке, те, що не стосується сьогодення. Насправді це не так: історичні знання допомагають робити свідомий вибір, передбачати майбуття, вести дискусії, залучаючи аргументи, які можуть спростувати переконачення, дати оцінку тим чи іншим подіям. Поза сумнівом, це вимагає знань, досвіду, яких набувають не лише на уроках, а й самостійно за допомогою позакласного читання, додаткових навчальних матеріалів, аналізу історичних фактів.

*Нестор Літописець.
Гравюра на міді
Л. Тарасевича*

Додатковий навчальний матеріал

Хронологічна таблиця	230
Короткий словник понять і термінів	232
Давньоруські міста	243
Могутній сусід Києва: таємничий Білгород	251
Де стояв літописний Римів: гіпотези, дослідження... ..	253
Давньоруський сажень та інші	254
Богоматір Оранта — центральний образ Софійського собору	255
Східні мотиви в давньоруському мистецтві: чернігівські капітелі	257
Давньоруські князі: людський вимір	259
Перевір себе	260
Ілюстрації в підручнику: класика і сучасність	270
Література	271

НАЙВАЖЛИВІШІ ІСТОРИЧНІ ДАТИ

Дата	Подія
602 р.	Остання згадка про антів у писемних джерелах
860 р.	Похід Аскольда на Константинополь
882 р.	Походи Олега на Київ
907, 911 рр.	Походи Олега на Константинополь
912–945 рр.	Князювання в Києві Ігоря
941, 944 рр.	Походи князя Ігоря на Константинополь
945 р.	Повстання древлян
945–964 рр.	Правління княгині Ольги
964–972 рр.	Князювання Святослава
968–971 рр.	Війни князя Святослава на Дунаї
980–1015 рр.	Князювання Володимира
988–989 рр.	Хрещення Русі
996 р.	Спорудження Десятинної церкви
1019–1054 рр.	Князювання Ярослава Мудрого
1036 р.	Розгром печенігів під Києвом
1039 р.	Утворення Київської митрополії
1068 р.	Повстання в Києві
1097 р.	З'їзд князів у Любечі
1113–1125 рр.	Князювання в Києві Володимира Мономаха
1153–1187 рр.	Князювання в Галичі Ярослава Осмомисла
1169 р.	Спустошення Києва Андрієм Боголюбським
1187 р.	Перша згадка назви «Україна» в літописах
1199 р.	Утворення Галицько-Волинського князівства

НАЙВАЖЛИВІШІ ІСТОРИЧНІ ДАТИ

Дата	Подія
1223 р.	Битва на річці Калці
1237–1264 рр.	Правління Данила Романовича в Галицько-Волинському князівстві
1238 р.	Розгром військом Данила Галицького рицарів-хрестоносців під Дорогичином
1240 р.	Спустошення монголами Києва
1253 р.	Коронація Данила Галицького в Дорогичині
1256 р.	Перша літописна згадка про м. Львів
1264–1301 рр.	Князювання Лева — сина Данила Романовича
1301–1308 рр.	Правління Юрія I Львовича в Галицько-Волинській державі
1308–1323 рр.	Князювання Андрія та Лева Юрійовичів
1323–1340 рр.	Князювання Юрія II Болеслава
1324 р.	Надання магдебурзького права місту Володимир-Волинському
1340 р.	Початок боротьби за галицько-волинські землі між Польщею, Угорщиною та Литвою
1356 р.	Надання магдебурзького права місту Львову
1359 р.	Включення Шипинської землі до складу Молдовської держави
1362 р.	Битва на річці Сині Води
1385 р.	Кревська унія
1387 р.	Остаточне приєднання Галичини до Польського королівства
1425–1432 рр.	Утворення Кримського ханату
1478 р.	Перехід Кримського ханату у васальну залежність від Османської імперії
1491 р.	Початок українського книговидання, друк кириличним шрифтом у м. Кракові релігійних книг

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

А

Ава́ри — кочовики, об'єднані у великий племінний союз, у якому провідну роль відігравали тюркомовні племена. Вони прийшли в Європу з центральної Азії. У VI ст. воювали зі слов'янами. «Повість минулих літ» називає аварів обрами і розповідає про їхнє нетривале панування над східнослов'янським племінним союзом дулібів.

Автоно́мія — самоврядування окремої території в межах певної держави.

Анти — східнослов'янське міжплемінне об'єднання, яке розселилося між Дніпром і Дністром. Існувало з кінця IV до початку VII ст. Остання згадка про анти в писемних джерелах датується 602 р.

Апси́да — напівкруглий (іноді багатокутний) виступ у стіні церковної або античної будівлі.

Археоло́гія — наука, що вивчає давні побут і культуру людського суспільства на підставі речових пам'яток минулого, добутих розкопками.

Б

Ба́лти — племена, які заселяли в I тис. н. е. територію від південно-західної Прибалтики до верхнього Придніпров'я і басейн р. Оки.

Баска́к — представник монгольського хана на завойованих землях; здійснював контроль за місцевою владою, проводив облік населення і збирав данину в підкореній країні.

Берестяні гра́моти — пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.), написані на дешевому і доступному матеріалі — бересті (березовій корі).

Болга́ри — населення Болгарії, основу якого становлять протоболгари, фракійські та слов'янські племена. Переважно православні, є також римокатолики, протестанти й мусульмани.

Бортни́цтво (від «бортъ» — дупло дерева) — один із різновидів бджолярства в давній Україні. Становило важливу галузь господарства. Бортники облаштовували вулики в дуплах дерев або підвішували дуплясті колоди серед гілок.

Бо́яри (від *тюрк.* — благородний, знатний) — друга після князів в ієрархічній драбині верства населення Київської Русі та середньовічної України. У XII–XIII ст. бояри стають власниками земельних вотчин. Це робило їх незалежними від князів і давало змогу проводити власну політику.

Букові́на — історико-географічна область на південному заході України. Нині Північна Буковина — це Чернівецька область України. Південна Буковина — у складі Румунії.

Булга́ри — плем'я, яке населяло Волзьку Булгарію (перше державне утворення народів Середнього Поволжя та Прикам'я).

В

Ва́рвари — назва, яку стародавні греки й римляни давали народам і племенам,

що не належали до греко-римської цивілізації та, за їхнім переконанням, перебували на найнижчому рівні культурного розвитку.

Варя́ги (вікінги, нормани) — морські воїни давньої Скандинавії.

Васáл — у середні віки в Західній Європі феодал, який одержував від заможнішого феодала-сюзерена земельні ділянки й заступництво, за що виконував для нього ряд повинностей; сучасні історики так називають і знатних підданих, що служили цареві, князю, цілком підкоряючись його волі.

Васі́лій II Болгаробі́йця — візантійський імператор з 976 р. Обмежував зростання великого світського землеволодіння. За допомогою київського князя Володимира Святославовича придушив один із заколотів феодальної знаті. За його правління Візантія розширила свої кордони, зокрема 1018 р. підкорила Західно-Болгарське царство. За жорстоку розправу з болгарами імператор отримав друге ім'я.

Вели́ке пересéлення наро́дів — умовна назва масових переселень варварських племен у напрямку Римської імперії в III–VII ст.

Вели́ке пересéлення слов'я́н — заключний етап Великого переселення народів. Відбувалося протягом V–VII ст. і привело до заселення слов'янами більшої частини сучасної України, Подунав'я та Балкан.

Вели́кий князь — вищий князівський титул стародавньої Русі; титул, що надавався членам імператорської родини в царській Росії.

Вене́ди — слов'янські племена, які на зламі нашої ери населяли територію Європи від р. Ельби до р. Дніпра.

Верствá — частина суспільства, суспільна група.

Ві́дун — людина, яка вгадувала майбутнє; віщун, пророк. Волхв — ворожит, чарівник.

Візанті́йська імпе́рія — держава IV–XV ст., що утворилась після розпаду Римської імперії на її східних землях. Візантія справила великий вплив на розвиток Київської Русі в галузях державного та військового будівництва, культури. Візанті́йці — населення Візантії.

Ві́че — народні збори.

Воли́нь — історико-географічний регіон на північному заході України. Нині — Волинська, Рівненська, західна частина Житомирської області, північні райони Тернопільської та Хмельницької областей. До історичної Волині входили також деякі східні райони сучасної Польщі.

Волиня́ни — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило у верхів'ях Західного Бугу і правих приток верхньої Прип'яті.

Во́лость — у Київській Русі — територія, підпорядкована єдиній владі (князя, монастиря тощо).

Во́лок — місце найбільшого зближення двох судноплавних річок, де суходолом перетягали (волочили) від однієї до іншої човни та вантажі.

Во́тчина (давньо́рус. «отчина» — батьківська власність) — спадкова земельна **233**

власність князів, бояр та інших членів панівної верхівки в Київській Русі й середньовічній Україні. Перші вотчини виникають у 2-й половині XI ст. спочатку як князівські; боярські вотчини утворюються між XI і XII ст. До того земля була в колективній власності панівної верстви. Відомо три шляхи виникнення вотчин: а) переростання родоплемінної власності на землю у феодальну; б) надання земель васалам; в) загарбання феодалами земель вільних общинників. Після XII ст. іноді вотчина утворювалася шляхом купівлі земель у селян боярами та княжими дружинниками.

В'ятичі — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило над Окою та Московою-рікою.

Г

Галицько-Волинське князівство — давньоукраїнська держава на території Правобережної України, що проіснувала з 1199 р. до 1340 р. У західноєвропейських джерелах називається «Королівство Руське».

Галичина — історико-географічний регіон на заході України. Сучасні Львівська, Івано-Франківська, більша частина Тернопільської області, прикордонні з Україною східні частини Підкарпатського воєводства Польщі.

Гарнізон — військові частини, розташовані постійно або тимчасово в якомусь населеному пункті, в укріпленому районі.

Глаголиця (від *старослов'ян.* «глаголь» — слово, «глаголити» — говорити) — одна з двох найдавніших систем слов'янського письма, створена близько 863 р. просвітителем Константином

(у чернецтві Кирило), родом із м. Салоніки. Як система знаків глаголиця ідеально відповідала слов'янській звуковій системі, нею написані найдавніші старослов'янські пам'ятки, зокрема Київські глаголичні листки.

Готи — плем'я давніх германців — вихідців зі Скандинавії, яке в I ст. до н. е. розселилося в пониззі Вісли.

Гравюра — вирізьблений або витравлений на спеціально підготовленій дошці або пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка на папері.

Графіті — стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посудинах, стінах тощо.

«Грецький вогонь» — горюча суміш зі смоли, сірки, селітри, нафти та ін., що горіла й на воді; її метали з труб-сифонів, укріплених у пащі позолоченої фігури лева, яка була встановлена на носі корабля.

Гривна — у Київській Русі — срібний злиток вагою приблизно 200 г, який був основною грошовою одиницею. Назва «гривна» походить від назви шийної прикраси, виготовленої у формі довгуватого відливка зі срібла.

Гроби — умовні предмети, які позначають вартість товару, підлягають обміну на товар.

Гуни — тюркомовні кочові племена, що в IV ст. вдерлися зі сходу в Північне Причорномор'я.

А

Данник — селянин, що сплачував данину (грошову або натуральну) за

користування орними землями та угіддями.

Демографія — наука, що вивчає кількість і склад народонаселення.

Держава — вища форма організації суспільства, що приходить на зміну первісному ладу. Характеризується певною територією, де проживає постійне населення, що підпорядковується чинним законам. Держава забезпечує порядок усередині країни й охороняє її від зовнішніх ворогів за допомогою органів влади та війська.

Домєн — землі, що належали особисто королю, князю.

Древляни — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило в прип'ятському Поліссі.

Дреговичі — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило між Прип'яттю і Західною Двіною.

Дружина — у Русі — озброєні загони, постійна військова сила князя.

Дуліби — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило у верхів'ях Західного Бугу та Прип'яті.

Ж

Жемайтія, або Жмудь, — етнографічна область Литви.

Е

Експансія — розширення своїх територій за рахунок захоплення чужих.

Еліта — найкращі представники певної частини суспільства або суспільної групи.

Естонці — народ, що становить основне населення Естонії.

Етнос — спільнота людей (плем'я, народність, нація), що історично склалася та має соціальну цілісність і притаманний їй стереотип поведінки. За значенням є близьким до поняття «народ».

Є

Євангеліє — частина Біблії про життя, діяння та повчання Ісуса Христа.

Єпископ, митрополіт — вищі духовні чини в православній церкві.

З

Закон — установлене державою загальнообов'язкове правило або сукупність таких правил.

Залізний шлях — є різні версії походження назви шляху. 1. Він проходив «за лозами», тобто за Дніпровими плавнями і територією на схід від них, де росла лоза. 2. Шлях проходив територіями, де торговим караванам загрожували кочовики і тому цей шлях був «залазний» (з давньоруського — «небезпечний»).

Заповідник — територія або архітектурна споруда, яка перебуває під охороною держави (з метою збереження тваринного та рослинного світу, всього природного комплексу чи пам'яток старовини).

Землеробство — обробіток землі для вирощування сільськогосподарських рослин.

Золоті Орда — держава, заснована монголами на початку 40-х років **235**

XIII ст. внаслідок завойовницьких походів хана Батия, онука Чингісхана. Займала території Західного Сибіру, Поволжя, Північного Кавказу, Криму й Причорноморських степів України. У XV ст. розпалася на декілька ханств і орд (зокрема Кримське ханство).

Золотоордінське ярмо (монгольське іго) — система монгольської зверхності над руськими князівствами. Київські та чернігівські князі стали васалами монгольських ханів. Володарі Галичини та Волині перебували в меншій залежності від ординців. Вони не сплачували щорічної данини, але змушені були брати участь у військових походах монголів.

І

«Із Варяг у Греки» — важливий водний торговельний шлях Київської держави, що з'єднував Чорне та Балтійське моря системою річкових шляхів і волоків. Загальна довжина — понад 3 тисячі км. Цей шлях відомий з IX ст.

Ікона — живописне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих. Є предметом релігійного поклоніння і вшанування.

Іконостас — у православній церкві — спеціальна стіна з іконами, що відокремлює священне місце вівтар від основної частини храму.

Їльменські слов'яни — назва східнослов'янських племен, що проживали біля о. Їльмень.

Ітіль — столиця Хозарської держави (каганату); була розміщена на обох берегах Волги і на острові в її пониззі; нині — розкопане городище за 15 км на північ від м. Астрахані (Росія); за ста-

родавними описами, Ітіль був оточений п'ятикутним муром укріплення.

К

Каганат — самостійна держава в тюркських народів (від середини VI ст.), на чолі якої стояв каган (найвищий титул голови держави).

Київська Русь — назва держави, що проіснувала з кінця IX до середини XIII ст. в Східній Європі. Займала територію близько 800 тис. км² від Балтійського до Чорного морів, від річок Сян на заході до Волги й Оки на сході.

Кімерійці — найдавніше (відоме з письмових джерел) населення Північного Причорномор'я.

Князь — до середини IX ст. військовий керівник племені або союзу племен. З другої половини IX ст. (часи утворення Київської Русі) князь стає єдиновладним главою держави, а його влада — спадковою.

Коаліція — об'єднання, союз для досягнення спільної мети.

Колонізація — заселення та господарське освоєння вільних земель або території інших країн.

Константин VII Багрянородний — візантійський імператор. За його правління в 944 р. було укладено торговельний договір між Київською Руссю і Візантією, унаслідок походів київського князя Ігоря на Константинополь 941-го і 944 рр.

Константинополь (Царгород) — столиця Східної Римської, потім Візантійської імперії, заснована в 324–330 рр. імператором Константином I Великим.

Корóгва — полотнище, яке є емблемою країни, військової частини, організації тощо (синоніми — прапор, знамено, стяг); прикріплене до довгого держала полотнище чи бляха із зображенням святих, які несуть під час хресного ходу.

Кремль — центральна, укріплена мурами й баштами, частина феодального міста у північно-східній Русі. До XV ст. кремль називали дитинцем. У кремлі розміщувалися княжі палати, храми, будинки бояр і церковної знаті.

Кривичі — давнє східнослов'янське плем'я, що жило у верхів'ях Дніпра, Західної Двіни та Волги.

Кріпа́цтво — особиста залежність селян від феодала, зумовлена використанням ними панської землі. Прикріплені до господарств селяни поступово (з 1368 р. в Галичині, а з 1447 р. у Великому князівстві Литовському) позбавлялися права переходу від одного пана до іншого, а також змушені були відробляти панщину, платити натуральну данину і чинш.

Куль́т — релігійне служіння божеству, релігійна обрядовість. Культ особи — сліпе поклоніння комусь, безмірне звеличення, обожнювання когонебудь.

Купці́ — власники торговельних підприємств, особи, що ведуть приватну торгівлю.

Л

Лан — земельний наділ, площа якого становить 30 моргів, або 16,8 га.

Літо́пис — у Київській Русі — хронологічно послідовний запис історичних

подій, зроблених їхнім сучасником, книга з такими записами.

М

Магдебурзьке пра́во — середньовічне право, перенесене в Україну німецькими колоністами, за яким міста частково звільнялися від влади короля (королівські) чи місцевого феодала (приватні) й мали власні органи самоврядування. Серед українських міст першими це право отримали Володимир-Волинський (1324), Сянок (1339), Львів (близько 1356), Кам'янець (1374).

Магна́т — великий землевласник, представник родовитої й багатой знаті.

Майбо́лика — випалена глина, вкрита поливою та малюнками.

Ме́ря — фінське плем'я, яке до XI ст. займало землі у Волзько-Окському межириччі.

Митропо́лія — церковно-адміністративний округ (голова — митрополит), який поділяється на єпархії на чолі з єпископами.

Мігра́ція — переселення народів у межах країни або з однієї країни в іншу.

Мініа́тюра — невеличкий кольоровий малюнок у старовинному рукописі або книзі; невеличка картина або портрет витонченої роботи.

Моза́їка — зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, інших кольорових камінців.

Мона́рхія — система управління державою одноосібним володарем, тобто монархом. **Федеративна монархія** — сукупність держав, що проводять самостійну внутрішню і зовнішню політику.

Монасти́р — релігійна громада ченців або черниць, які живуть за єдиним правилом (монастирським уставом). Належні громаді землі, майно, а також будівлі становлять церковно-господарську організацію.

Моногра́фія — ґрунтовне наукове дослідження, у якому висвітлюється одне питання, одна тема.

Музе́й — культурно-освітній і науково-дослідний заклад, що збирає, вивчає, експонує та зберігає пам'ятки матеріальної і духовної культури, природничо-наукові колекції тощо.

Мусульма́нство (іслам, магометанство) — одна з трьох світових релігій. Ґрунтується на вірі про цілковиту залежність від волі бога (Аллаха), який наперед визначає долю кожної людини. **Пророк Мухаммед** — посланець Аллаха.

Н

Натуральне (приро́дне) господарство — господарство, у якому продукти виробляються для власного споживання, а не на продаж.

Не́стор Літопи́сець — письменник, літописець. Відомо, що він став ченцем Києво-Печерського монастиря близько 1074 р. Дослідники вважають Нестора автором і укладачем першої редакції літописного зведення «Повість минулих літ».

О

Одигі́трія («та, що вказує») — ікона, де зображена Богородиця з Ісусом-дитям і жестом правиці Вона вказує на Божого Сина. Одигітрія є в Україні найпоширенішим типом богородичної ікони.

Окупа́ція — тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави; займанщина, поневолення.

Опози́ція — опір, протидія, протиставлення однієї політики, одних поглядів іншій політиці, іншим поглядам.

Ора́нта («та, що молиться») — ікона Богородиці, зображеної на повний зріст, ніби за молитвою з піднятими на рівень обличчя руками. Мозаїчне зображення на куполі Софії Київської є класичним утіленням цього образу.

П

Панагі́я — від *грец.* — пресвята; епітет Богородиці.

Панира́да — дорадчий орган при князеві, що складався з представників найвизначніших родів (у Великому князівстві литовському).

Па́нщина — примусова неоплачувана праця селянина-кріпака в господарстві свого пана.

Патріа́рх — глава православної церкви.

Пекторáль — дорогоцінна металева нагрудна прикраса, що її носили як ознаку влади фараони, єврейські первосвященики, римські сановники; хрест із благородного металу з реліквіями, що його носять на грудях кардинали, єпископи й абати.

Пергамент — оброблена шкіра молодих тварин, що застосовувалась для письма до винайдення паперу.

Петро́гліф — стародавнє зображення на скелях, каменях, стінах печер.

Печеніги — тюркські кочові племена, що з IX ст. населяли Північне Причорномор'я.

Плінфа — тонка цегла, яка служила старовинним будівельним матеріалом.

Пого́сти — уперше згадуються у зв'язку з реформою княгині Ольги. Із середини X ст. — адміністративно-територіальна одиниця, велике селище із церквою та кладовищем (цвинтарем). З XVIII ст. погостом називали сільське кладовище.

Полі́тика — діяльність органів державної влади або окремих діячів усередині країни та в міжнародних відносинах.

Пбловці — тюркський кочовий народ, який в XI–XIII ст. населяв степи між Дунаєм і Волгою, у тому числі Крим і басейн Дону та Сіверського Дінця.

Полочáни — східнослов'янське плем'я, яке жило між Західною Двіною та Прип'яттю й отримало назву від притоки Західної Двіни р. Полоти.

Полю́ддя — у Русі — збирання князем із дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

Поля́ни — східнослов'янське плем'я, яке жило в Середньому Подніпров'ї.

Поса́дник — у Київській Русі — намісник князя. У Новгороді XII–XV ст. та Пскові XIV–XVI ст. — виборний правитель з бояр.

Привіле́й — в епоху феодалізму так називали грамоту, якою надавалися або стверджувалися певні права й переваги, пільги для окремих осіб, груп людей або суспільних станів.

Промисли — дрібне ремісничє виробництво.

Псалти́р — одна з біблійних книг Старого Завіту, що складається зі 150 псалмів; такі книги використовувались як підручник для навчання грамоти.

Р

Радимичі — група східнослов'янських племен, які жили в межиріччі Дніпра і Десни.

Ра́ло — примітивне знаряддя для оранки землі. Також у давній Русі — одиниця оподаткування.

Ре́гентство (від *латин.* «правитель») — у монархічних державах — тимчасове правління однієї чи кількох осіб у разі неповноліття, хвороби монарха тощо.

Релі́гія — віра в надприродні сили та поклоніння їм.

Релі́квія — предмети релігійного поклоніння; річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле.

Ремі́сництво — дрібне, переважно ручне виробництво за допомогою нескладного інструмента; забезпечує господарські, військові, побутові потреби людини.

Респу́бліка (від *латин.* «справа народу») — форма державного управління через обраних народом урядовців.

Рефо́рма — докорінна перебудова; зміна, нововведення.

Римська імперія — держава Стародавнього світу. У своєму розвитку пройшла кілька періодів: «царський» (VIII–VII ст. до н. е.); республіка (VI–I ст. до н. е.); імперія (I ст. до н. е. — 476 р. н. е.). У 395 р. відбувся поділ на Західну Римську імперію зі столицею в Римі та Східну Римську імперію (Візантію) зі столицею в Константинополі.

Роздрібленість феодална — зміцнення самостійності удільних князівств.

Рубін — коштовний камінь червоного кольору; прозорий різновид корунду.

Русичі — народонаселення давньої Русі.

«Руська правда» — збірники норм давньоруського права, укладені й доповнені в XI–XII ст. Найдавнішу «Руську правду» пов'язують з ім'ям Ярослава Мудрого.

С

Сайт — сторінка для викладення інформації зі своєю адресою в Інтернеті.

Сармати — кочові іраномовні племена, споріднені зі скіфами.

Середньовіччя — історична епоха, що охоплює час від загибелі Римської рабовласницької імперії (кінець V ст.) до кінця XV — початку XVI ст.

Серп — сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави і т. ін. при корені; має вигляд вигнутого дугою, дрібно зазубленого ножа з короткою ручкою.

Сівер'яни — давнє східнослов'янське плем'я, що жило в басейнах річок Десни, Сейму і Сули.

Скіфи — степові племена, які населяли південну частину території сучасної України в I тис. до н. е.

Склав'яни — стародавні західнослов'янські племена, що походили від венедів і населяли територію на північ від середнього і нижнього Дунаю.

Слов'яни — одна з найбільших груп європейських народів, об'єднаних близькістю мов і спільним походженням. Слов'яни виділилися з індоєвропейської спільноти десь у II–I тис. до н. е., а їхньою первісною батьківщиною були, очевидно, землі між річками Лаба і Дніпро. Рух готів на південь під час Великого переселення народів порушив цілісність території розселення слов'ян і привів до поділу на східних, західних, а згодом і південних слов'ян. У V–VI ст. візантійські джерела вже поділяють слов'ян на венедів, які населяли, очевидно, територію сучасної Польщі, склавинів (терени сучасних Чехії, Словаччини, Угорщини, Сербії, Молдови, частини правобережної України) й антів (Північне Причорномор'я між Дніпром і Дністром).

Слуга — особа, що супроводжувала свого володаря у військових походах, служила в прикордонних фортецях, виконувала різні доручення, поєднуючи ці повинності із сільськогосподарською працею.

Сохá — примітивне землеробське знаряддя для орання землі. Також — одиниця поземельного оподаткування на Русі у XII–XVII ст.

Соціальний — пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний, громадський.

Стáвка — місце розташування воєначальника та його полководців.

Т

Тевто́нський (Німецький) о́рден — католицький духовно-рицарський орден, започаткований наприкінці XII ст. в Палестині під час хрестових походів. У період з XIII ст. до 1525 р. у Прибалтиці, на землях, захоплених ордену у пруссаків, литовців, поляків, існувала держава Тевтонського ордену.

Те́рем — у Київській Русі та феодальній Росії — високий боярський або князівський будинок у вигляді башти; верхня частина такого будинку, де жили жінки родин боярина, князя, царя.

Тіве́рці — племінна група східних слов'ян, що населяла територію в пониззі Дністра, Пруту й Дунаю.

Тмутаракáнське кня́зівство — князівство Київської держави, що лежало на Таманському півострові (нині на території Росії); столиця — Тмутаракань. Наприкінці XI ст. столицю захопили половці, у XIII ст. — генуезці, а потім — татари. У XV ст. місто зруйнували турки й татари, і воно більше не відновлювалося.

То́рки — тюркські племена, які кочували в південноруських степах у X–XIII ст.

Трипільська культу́ра — археологічна культура ранніх землеробсько-скотарських племен Південно-Східної Європи часів енеоліту (переходу від неоліту до бронзи); залишки її вперше було знайдено під час розкопок в Україні в с. Трипілля Київської області.

Тю́ркські племена́ — велика група споріднених за мовою предків сучасних народів (узбеків, киргизів, якутів, туркменів, турків та ін.).

Тя́глий (тягловий) — заможний селянин, що працював у господарстві свого володаря, використовуючи власну роботу (тяглову) худобу та інвентар.

У

У́гро-фі́ни — племена, які розселилися на північний схід від місць проживання східних слов'ян.

У́личі — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило в пониззі Дніпра, Побужжі й на берегах Чорного моря.

Улу́с — володіння монгольського хана на території Центральної Азії та Східної Європи.

Ф

Фа́кторії — торговельні та військово-адміністративні населені пункти.

Феде́рація — союзна держава, складові частини якої (землі, князівства) проводять самостійну внутрішню політику.

Фео́д, ф'е́ф — спадкове земельне володіння, що надавав своєму васалові сеньйор (феодал) за умови виконання військової та судової служби, а також сплати внесків згідно зі звичаєвим правом.

Феода́льна роздрóбленість — період розпаду єдиної держави на території, якими керують окремі правителі, князі. Характеризується зміцненням самостійності удільних князівств.

Фібу́ла — застібка для одягу, що вночас є прикрасою. Фібули для знаті виготовляли із золота й срібла, а оздоблювали їх коштовним камінням.

Фільварок — багатогалузеве сільсько-господарське виробництво, спрямоване на ринок, ґрунтується на праці залежних селян.

Фр́еска — картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) на свіжій вогкій штукатурці.

Х

Хоза́ри — тюркські напівкочові племена, які в I тис. н. е. жили в Південно-Східній Європі.

Христия́нство — одна з трьох світових релігій. Сповідує віру в єдиного Бога. Назва походить від Ісуса Христа — основоположника цієї релігії.

Ц

Центра́лізація — зосередження більшої частини державних функцій у відданні центральних установ.

Це́рква — християнська спільнота віруючих, релігійна організація; а також християнський храм (будівля).

Ч

Чене́ць, черне́ць, мона́х — глибоко віруюча людина, яка пориває зі світським життям, бере обітницю безшлюбності, послуху та мешкає усамітнено або в чернечій громаді (монастирі).

Чинш — регулярний грошовий податок, який сплачували кріпаки своєму панові.

Чудь — давньоруська назва естів, а також неслов'янських племен, які жили на землях Новгороду Великого, на схід від Онезького озера по річках Онезі та Північній Двіні.

Ш

Ше́ляг — старовинна українська найдрібніша монета польського походження.

Шля́хта (від *нім.* — родовитий, знатний) — вищий, привілейований стан суспільства в Польщі, Великому князівстві Литовському та в Україні в XIV–XVIII ст. Основою панівного становища шляхти в суспільстві було спадкове володіння землею, влада над кріпаками, особиста недоторканість, звільнення від сплати податків. Головним обов'язком шляхти перед сюзереном (королем) була військова служба.

Я

Язични́цтво — загальне позначення дохристиянських релігій; поганство. Пантеон східнослов'янських язичницьких богів: Дажбог — бог Сонця, покровитель родючості, природи, джерело світла і тепла. Мокош (Макош) — жіноче божество плодючості й води, покровителька породіль, жіночої праці та дівочої долі. Перун — бог дощу, блискавки і грому. Давня назва — Грім. Сімаргл (Семаргл, Огній) — божество вогню. Стрибог — бог повітряних стихій (атмосферних опадів, вітру та ін.). Хорс — божество місяця — потойбічного сонця, тому його часто отожднюють з денним сонцем.

Ярмарок — торг, який влаштовується регулярно, у певну пору року і в певному місці для продажу й купівлі товарів; контрактний ярмарок — торг, на якому укладали контракти (угоди) на оптовий продаж і купівлю товарів.

Ятвя́ги — литовське плем'я, яке жило між річками Німан і Нарев.

ДАВНЬОРУСЬКІ МІСТА

На карті сучасної України є чимало населених пунктів, що не змінили свою назву протягом тривалого часу. А є й такі давні міста та селища, сучасна назва яких різниться від стародавньої. Наведемо кілька коротких нарисів про поселення, що згадуються на сторінках підручника.

Ви ж можете доповнити ці відомості, склавши власні розповіді про інші давні гради, городки, остроги, городища, фортеці, які були розташовані на вашій батьківщині.

Отже, вирушаймо в мандрівку в часі й просторі давніми містами.

Давньоруські міста-укріплення. Посулля

На важливих для оборони місцях давньоруські князі ставили укріплення близько одне від одного, завдяки чому швидко й без перешкод передавався сигнал про появу воєнної загрози. За своїми розмірами та характерними особливостями оборонних споруд укріплені поселення давніх русичів були трьох різновидів: «острог», «городок» і «град».

Кожну з цих твердинь оточував земляний вал, в основі якого лежали два чи три ряди дерев'яних зрубів. Вали найменших укріплень — **острогів** — завершувалися частоколом із загострених паль, так званою *острожною стіною*. Під стінами острогу з часом формувалися неукріплені пригорода — *посади*, які часто потерпали від ворожих вторгнень.

До більш значних поселень належав **городок**. Ядро городка називали *дитинцем*. Над його валами височіли зв'язані зі зрубами *городниці*, що утворювали стіну. Вели до дитинця *брами*, як правило, захищені *надбрамними вежами*. Через рів до брам перекидали *підйомні містки*. На найвищому місці дитинця споруджували кількаярусну сторожову вежу. До стін прилягав обнесений валом, інколи з частоколом, посад, у якому мешкали й працювали ремісники, торговці, інший робочий люд.

Найбільше поселення — **град** — вирізнялося складною системою укріплень, що включала дитинець та укріплені ремісничі посади, пристосовані до рельєфу.

Якщо, для прикладу, розглянути переяславське Посулля, то для нього були характерними здебільшого поселення перших двох різновидів — *остроги* та *городки*, за винятком, хіба що, Воїня (його можна віднести до *градів* — див. с. 120). До вузлових укріплень належали й Горошин, Лукомль, Лубно, Лохвиця, Ромен, Прилук, Пирятин. Сторожа цих укріплень-фортець мала вчасно повідомити князів про напад кочовиків, а стіни — прихистити в лиху годину мешканців навколишніх поселень (власне, це й зумовлювало розмір укріплення).

Великий порубіжний град був розташований на території сучасного села Свиридівка. Можливо, саме тут був загадковий Римів, про який часто згадує літопис, але місце розташування якого достеменно не встановлено досі. До значних городків Посулля належали також Коснятин, Велика Буримка.

Тихі береги р. Сула
(сучасна Полтавщина)
пам'ятають чимало
героїчних битв русичів
з кочовиками

БѢРЕСТОВЕ — історична місцевість на теренах сучасного Києва. Де розкинувся чудовий парк Слави, де береже свій спокій Києво-Печерська лавра, у середньовічну добу розташовувалось княже село Берестове. Назва його походить від дерев породи *берест*.

Це була замиська резиденція Великого князя київського Володимира Святославича. Про палац у Берестові згадують у літописах Х–ХІІ ст., зокрема Нестор Літописець. Палац був мурований, двоповерховий, оточений дворами челяді. «Сіни» — галереї — з'єднували окремі будівлі в комплекси князівських хоромів. Саме тут і помер Володимир Великий. Після нього в Берестові мешкали інші київські князі — Ярослав Мудрий, Святослав Ярославич, Всеволод Ярославич і Володимир Мономах. Тут затверджували державні акти, приймали іноземних послів. У 1091 р. князівський палац спалили половці, у 1113 р. кияни його відбудували, та все ж до наших часів палац не зберігся.

*Церква Спаса
на Берестові.
1113–1125 рр.
Сучасний вигляд*

Окрасою княжого села була церква Спаса на Берестові, зведена в 1072 р. У ній було поховано князя Юрія Довгорукого. Ця архітектурна пам'ятка попри те, що її перебудовували неодноразово, збереглася до нашого часу.

БІЛА ВЕЖА (САРКЕЛ) — фортеця на р. Дон, споруджена у 834–837 рр. на прохання володарів Хозарії для боротьби проти кочовиків. Будували її з червоної цегли візантійські майстри. Фортеця була прямокутною (193 м x 133 м). Її мури (завтовшки близько 4 м і заввишки до 10 м) доповнювали баштові виступи та масивні наріжні вежі.

Спершу місто-фортецю населяли хозари, булгари та слов'яни. Після розгрому Хозарії князем Святославом Ігоровичем (965 р.) місто отримало слов'янську назву *Біла Вежа* і стало руською прикордонною фортецею. У 1103 р., повертаючись із походу на половців, Володимир Мономах зупинявся зі своїми загонами в Білій Вежі. На початку ХІІ ст. становище Білої Вежі погіршилося через пожвавлення половецьких набігів. У 1117 р. половці зруйнували місто і примусили його мешканців — переважно слов'ян, печенігів і торків — відійти на Русь.

*Місце хозарської
фортеці Саркел.
Фотографія розкопок
1930-х рр. з літака*

Рештки колись могутньої Білої Вежі затоплені під час спорудження у 1952 р. Цимлянського водосховища (сучасна Росія).

БІЛА ЦЕРКВА (ЮР'ІВ) — місто, засноване в 1032 р. на високому скелястому березі р. Рось Ярославом Мудрим. Фортеця *Юр'їв* (назва походить від християнського імені Ярослава) була одним з південних форпостів, що протистояли нападам кочівників. Тут мешкало змішане населення: русичі, союзні їм берендеї, навіть печеніги, які, рятуючись від половців, прийшли в руські землі. Тут вони стали напівкочовиками: улітку бродили сусідніми степами зі стадами, шатрами,

кибитками, а взимку (чи на час небезпеки) ховалися в укріплені поселення, розташовані вздовж Росі, зокрема і в Юр'єві. Русичі звали їх, на відміну від ворожих половців, «своїми поганими» (літописець називає «поганими» усіх нехристиян).

Серцем міста була Замкова гора-дитинець. Жителі міста мали постійні ділянки й забудови. Археологи розкопали фундамент храму (XII ст.) у північній частині дитинця. До цього на місці храму було християнське кладовище та двір церковної знаті.

Мешканці Юр'єва жили, постійно очікуючи нападів зі степу. І не дарма: чимало руйнувань і пожеж трапилося за його існування, але місто вперто поставало з попелу згарищ. Так, у 1103 р. Юр'їв, зруйнований половцями, відбудували. Настали відносно мирні часи, але лише відносно... Періоди мирного співжиття і взаємовигідної торгівлі нерідко переривали збройні сутички та війни. Лише Володимир Мономах уклав з ними 19 мирних угод, що свідчить про нетривкий мир. Щоб зміцнити дружні відносини, деякі руські князі одружувалися з ханськими дочками, але воєнні сутички не припинялись. Русичі, боронячись від нападів з півдня, обкопували міста валами, князівські дружинники мало не постійно тримали коней напоготові в очікуванні походу.

Значно пізніше місто було зруйноване монгольськими завойовниками. До початку XIV ст. зберігалась стара назва міста — Юр'їв. А вже в 1362 р. польсько-литовська хроніка згадує його під новою назвою — *Біла Церква*.

ВАСИЛЬКІВ (ВАСИЛІВ) — місто на березі р. Стугна, що на Київщині. Серед цікавих місць — розкопаний скіфський курган (VI–V ст. до н. е.), залишки Змієвих валів, фортечні вали XI ст. Васильків — місто дивне і давнє. Літописи стверджують, що заснував поселення в X ст. київський князь Володимир Святославич. Назва міста походить від князєвого християнського імені — Василій. Саме в 988 р. з його волі тут було збудовано фортецю для захисту Києва з півдня. У XII ст. Василів був центром удільного князівства. Подальша історія міста береже пам'ять про монгольську навалу, відродження з попелища, часи Козаччини, Руїни.

Сьогодні Васильків найперше славиться своїми храмами. І найзначніший з них — церква Антонія і Феодосія (1756–1758). Це шедевр козацького бароко роботи Степана Ковніра (1695–1786), який будував храм, будучи вже сивочолим Майстром, з досвідом, славою, розмінявши сьомий десяток. Допомагав йому скульптор С. Тальянець, створюючи фронтони й капітелі святині.

ВОЛОДИМИР (ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ) — районний центр Волинської області. У 988 р. на землях волян і бужан, на правому березі р. Луга, Володимир Великий заклав місто й нарік його своїм іменем. Князь усіляко переймався розбудовою нового міста — від нападу ворогів воно було оточене фортечними валами. Дбаючи про розвиток науки і культури, князь відкрив у Володимирі школу, збудував храми та монастирі, де переписували книги та складали літописи. Згодом це місто стало столицею Волинського князівства, а пізніше — і Галицько-Волинської держави. За літописними й

Печатка Володимира на документі 1324 р.

*Свято-Василівська церква.
XIII ст.*

археологічними даними, княжий період ознаменувався піднесенням будівництва. У місті протягом трьох століть було побудовано понад 20 дерев'яних і кам'яних храмів. Там, у підземеллях, були влаштовані князівські усипальниці, де ховали видатних діячів: Романа Мстиславича, Василька Романовича, Володимира Васильковича, Мстислава Ізяславича та ін. Наприкінці XIII — на початку XIV ст. у Володимирі було побудовано цікаву пам'ятку архітектури — Свято-Василівський храм-ротонду. Цей шедевр пов'язаний з ім'ям геніального зодчого Олексі, якого єдиного з майстрів згадує Галицько-Волинський літопис. Поблизу цієї пам'ятки дотепер збереглися земляні вали городища X–XIII ст., на території якого стоїть і нині палац князя Романа і княгині Анни, де минуло дитинство братів Данила і Василька (майбутніх могутніх галицько-волинських князів).

У 1160 р. князь Мстислав Ізяславич збудував ще один шедевр світової архітектури — Успенський собор. У 1325 р. місто Володимир отримало магдебурзьке право. Після 1341 р., коли столицю князівства перенесли до Луцька, Володимир утратив політичне значення, ставши затишним повітовим містечком.

ГАЛИЧ (ДАВНІЙ) — давньоруське місто на території сучасної Івано-Франківської області. Назва міста дала назву регіону — *Галичина*.

У минулому це місто було великим економічним і культурним центром Русі на березі р. Луква, на місці сучасного с. Крилос Галицького району Івано-Франківської обл. Уперше згаданий в Іпатіївському літописі під 1140 р., з 1144 р. — центр Галицького князівства, з 1199 р. — друге за величиною місто Галицько-Волинського князівства. Значного розквіту досяг у другій половині XII ст. за князювання Ярослава Осмомисла і Романа Мстиславича, а також його сина Данила Романовича. Саме там було укладено першу половину Галицько-Волинського літопису.

*Успенська церква у
с. Крилос Початок XVI ст.
Для будівництва церкви
у XVI ст. використали
автентичні деталі
зруйнованого храму XII ст.*

Археологічними дослідженнями встановлено, що місто існувало вже в X ст. Під час розкопок виявлено розташований на горбі дитинець і ремісничо-торговельний посад, укріплені ровами та валами. Під горбом було неукріплене поселення — «підгороддя», заселене ремісниками й купцями. На північ від дитинця розташовувалися позаміські боярські та монастирські укріплені садиби. Під час розкопок дитинця було відкрито залишки підвалів і стін Успенського собору, збудованого в середині XII ст. за правління князя Ярослава Осмомисла, останки якого знайдені в саркофагу під мозаїчною підлогою собору. Собор був оздоблений різьбленим каменем і фресками. У давньому Галичі та його передмістях відкрито залишки десяти білокам'яних храмів у посаді, а в «підгородді» — залишки ювелірних, гончарних,

ковальських та інших майстерень, наземних і напівземлянкових жител, вироби з глини, заліза, кістки, скла.

У 1241 р. Галич зруйнували монголи. Місто занепало і втратило своє значення. Столиця Галицько-Волинського князівства була перенесена в Холм, а давній Галич залишився центром Галицької єпархії. На початку XIV ст. за 5 км на північ від зруйнованого давнього Галича на р. Дністер був заснований сучасний Галич, де діє Національний заповідник «Давній Галич».

Давній герб Галича

ГЛУХІВ — місто в Сумській області, розташоване на р. Есмань. Народні перекази виводять назву міста від словосполучення *глухе місце*. Є ще не одна версія походження назви, зокрема, від дохристиянського імені *Глух*. Уперше це місто згадане в Іпатіївському літописі під 1152 р., але деякі історичні джерела згадують про місто ще в 992 р., коли було створено Чернігівську єпархію, а князь Володимир наказав ставити міста на берегах Десни, Остра, інших річок.

Печатка Глухова

Першим відомим князем у Глухові був син чернігівського князя Михайла Всеволодовича — Симеон Михайлович. Глухів у 1239 р. був захоплений монголами. У 1352 р. його спіткала велика біда — моровиця цілком винищила населення міста. Глухів відроджувався дуже повільно. У другій половині XIV ст. Литва приєднала Чернігівсько-Сіверську землю, куди входив і Глухів.

У 1618 р. місто потрапило під владу Польщі. Подальша історія Глухова надзвичайно насичена значними подіями і славетними іменами, про що ви дізнаєтеся під час вивчення історії України пізніших часів. Із Глуховим пов'язані події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, імена гетьманів Дем'яна Многогрішного, Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Кирила Розумовського, композиторів Максима Березовського і Дмитра Бортнянського, великого українського філософа і поета Григорія Сковороди та інших.

ЖИТОМИР — одне з найдавніших міст України. Ще з часів середньовіччя і досі Житомир був і є адміністративним центром регіону.

Поблизу міста археологи виявили поселення і кургани епохи бронзи, раннього залізного віку. У межах міста розкопано також могильники VII ст. та залишки староруського городища X–XIII ст.

За місцевою легендою, яку записав історик XIX ст., священник Микола Трипольський, місто започатковано близько 884 р. і свою назву одержало від імені руського дружинника київських князів Аскольда та Діра — Житомира, що нібито відмовився служити Олегові, сховався в лісах та оселився на високій скелі при злитті рік Кам'янки й Тетерева. Згодом над глибоким (близько 30 метрів) урвищем над Кам'янкою збудували дерев'яний замок.

Відомий чеський науковець Павло Йосиф Шафарик доводив, що стародавнє городище — майбутній Житомир — виникло як центр племені житичів, яке входило в племінний союз древлян. Назва міста — *мир житичів*, як і самого племені, походить від назви сільськогосподарської культури — жита, яке вирощують тут із

незапам'ятних часів. Є свідчення про те, що в давнину навіть у центрі міста сіяли жито і ячмінь.

У Житомирі, як і на всій древлянській землі, у 945 р. спалахнуло повстання, описане в Іпатіївському літописі. Після нього древлянські землі остаточно ввійшли до складу Київської Русі. Перша літописна згадка про Житомир належить до 1240 р. у зв'язку з походом на захід війська Батия після розгрому Києва. Житомир під час монгольської навали був цілком зруйнований.

У 1320 р. житомирську фортецю захопив литовський князь Гедимін, таким чином звільнивши місто від влади Золотої Орди, і приєднав його до складу Великого князівства Литовського. Пізніше почастишали набіги татар, і місцеве населення будувало оборонні спорудження з підземними ходами, залишки яких знаходять ще й досі. У 1399 р. золото-ординський хан Едигей розгромив військо литовського князя Вітовта, захопив і розграбував Житомир. За словами літописця, «...без міри много зла сотвориша» набіг кримських татар у 1469 р. Доценту зруйнували місто орди хана Менглі-Гірея в 1482 р.

У 1444 р. Житомир одержав магдебурзьке право. Місто росло, будувалося, розвивалися ремесла і торгівля. Його центром був замок. У 40-х рр. XVI сторіччя він був перемурований і укріплений за проектом місцевого зодчого Семена Бабинського. Міцні стіни твердині були оточені оборонним ровом, заповненим водою.

Після Люблінської унії 1569 р. Житомир потрапив під владу польських магнатів.

ЛЬВІВ — обласний центр на заході України. Історичну частину Львова занесено до переліку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО.

Печатка Львова

Місто засноване князем Данилом Галицьким і назване на честь його сина — Лева. Першу згадку про Львів знаходимо в Галицько-Волинському літописі (1256 р.): «...І коли Данило і Василько збиралися до бою з татарами, трапилося таке, як кара за гріхи. Зайнявся Холм через окаянну бабу, і полум'я було таке, що з усієї землі було видно заграву, також і зі Львова по Белзьких полях, бо сильним було полум'я пожежі». Місто, назване королем на честь свого сина Лева, було важливою фортецею на шляху від зруйнованого ордами Батия стародавнього Галича до нової столиці Холм.

Двічі — у 1340 і 1349 рр. — польський король Казимир Великий здобував і грабував Львів. З 1387 р. місто остаточно потрапило під владу Польщі, спочатку в складі відносно автономного «Руського королівства», а з 1434 р. — як столиця Руського воєводства, аж до 1772 р., коли під час Першого поділу Польщі Галичину (а згодом і Буковину) зайняла Австро-Угорська імперія.

Львів у добу Середньовіччя невпинно зростав і забудовувався. На початку XV ст. у ньому налічувалося близько 10 тис. мешканців. Основою економічного розвитку були торгівля і ремесло. На львівському ринку можна було побачити шовки, килими та прянощі з країн Сходу, хутра з Росії, вина й худобу з Угорщини та Валахії, товари з інших центрально- і західноєвропейських країн. Широко відомими були вироби місцевих ремісників, об'єднаних у цехи.

Львів багатий на архітектурні пам'ятки. Серед них — церква Св. Миколая (XIII ст.). Одна зі своєрідних споруд Львова — вірменський собор Успіння

Пресвятої Богородиці (Вірменська Церква), збудований ще в 1363–1370 рр. переселенцями зі стародавньої вірменської столиці Ані.

МАЛИН — давньоруське місто на Житомирщині. На території міста збереглися залишки давньоруського городища, заснованого на рубежі VIII–IX ст. як пункт укріплення одного зі східнослов'янських племен — древлян. Деякі науковці вважають, що його побудував князь Мал Древлянський. У середині X ст. поселення на березі р. Ірша було зруйноване. Дослідники пов'язують цю подію з походом княгині Ольги проти древлян (946 р.). Малин, географічно розташований на шляху Київ — Іскоростень, теж потерпів од караючої правиці жорстокої княгині. У середині XIII ст. городище було зруйновано численними набігами монгольських загонів. Під час розкопок на цьому місці археологи знайшли типовий наконечник монгольської стріли, кілька видів іншої зброї. У X–XI ст. місцеве населення використовувало землі навколо Малина для полювання, рибальства, бджільництва, землеробства. Пізніше малинські землі належали Литовському князівству. У 1569 р. після підписання Люблінської унії Малин увійшов до складу Польщі.

НОВГОРОД ВЕЛИКИЙ був одним з найбільших міст Київської Русі. Уперше згаданий у літописі 859 року. Науковці й досі сперечаються як про точну дату виникнення Новгороду, так і про місце розташування «старого» міста, стосовно якого пізніше поселення було назване «градом новим» — Новгородом. Переважає думка, що старе місто — це так зване Городище на правому березі Волхова. Саме там осів варяг Рюрик, якого запросили слов'яни в IX ст. За часів Київської Русі в Новгороді традиційно «сидів» старший син Великого князя київського — набирався досвіду й навчався премудростям князювання. З 1136 р. Новгород став «вільний у князях» — тобто князя запрошували на певний термін, зазвичай на період воєнних дій, і на певних умовах, визначених у спеціальному договорі. Якщо князь не відповідав очікуванням новгородців, то його могли й вигнати. Більше того, князь зі своїми дружинниками навіть не мав права оселитися в межах міста, а також полювати поблизу нього.

Сьогодні Новгород — це велике місто в Росії.

*Собор Святої Софії
в м. Новгороді.*

1045–1050 рр.

*Композицією близький
до Софійського собору
м. Києва, але нараховує
лише п'ять бань,
зосереджених у центрі.
Споруда оточена галереєю
з вежею, яка вінчається
ще одним куполом.
Розписувати храм почали
лише у 1108 р. Більшість
фресок не збереглися*

ОЛЕШШЯ (ОЛЕШШЯ – ОЛЕШКИ – ЦЮРУПИНСЬК). В XI–XIII ст. на березі *Пудової протоки* у пониззі Дніпра стояло ранньослов'янське місто-порт *Олешшя*, що було «морськими воротами» Русі. Через Олешшя пролягав відомий торговельний шлях «Із Варяг у Греки». Тут на відпочинок неодноразово зупинялися варязькі та давньоруські судна. Не оминали Олешшя й київські володарі Віщий Олег, князь Ігор, княгиня Ольга, князі Святослав і Володимир. У травні 1223 р. поблизу Олешшя князі Мстислав і Данило Галицький розгромили передовий монгольський загін. Але згодом місто таки було зруйноване монголами. У другій половині XVII ст. в урочищі Паланка, де р. Чайка впадає в Кардашинський лиман, постало козацьке укріплення Кардашин, захоплене татарами в 1699 р. У 1711–1728 рр. в урочищі Олешки на р. Конка розташовувалася козацька Олешківська Січ на території тодішнього Кримського ханства. У 1784 р. тут було засноване поселення Олешки, яке в 1790 р. увійшло до складу Кінбурнської паланки Чорноморського козацького війська, а з 1802 р. отримало статус міста і стало центром Дніпровського повіту Таврійської губернії. У 1928 році Олешків перейменували на Цюрупинськ. Сьогодні це невелике місто поблизу Херсона.

ТЕРЕБОВЛЬ (нині **ТЕРЕБОВЛЯ**) — райцентр Тернопільської області на р. Гнізна. Археологічні матеріали свідчать, що тут існувало слов'янське поселення з першої половини IX ст. За розміщенням воно було подібне до сучасних великих міст — мегаполісів. Навколо центральної частини (пагорба з потужними укріпленнями) розташовувалися декілька поселень, які нараховували від 18 до 23 садиб. Місто вперше згадане в Іпатіївському літописі під 1097 р. Наприкінці XI ст. Теробовль був центром удільного князівства, до якого входили землі південно-східної Галичини, Буковини та Поділля. На початку 1140-х рр. Теробовлянський уділ увійшов до складу Галицького князівства, а з 1199 р. — до Галицько-Волинського. Пізніше (у 1341 р.) Теробовль згаданий у переліку міст, захоплених Казимиром III, королем польським. Після спорудження 1366 р. нового замку, загарбаний Польщею Теробовль, увійшов до складу її прикордонних укріплень.

Магдебурзьке право місто отримало одним з перших у Галичині — у 1389 р. У 1415–1420 рр. король Ягайло нагороджує свого слугу Бартоша з Теробовлі за вірну службу грамотою, якою дозволяє закласти нове місто з другого боку Гнізни із звільненням поселенців на 8 років від чиншів та всіляких робіт. Саме з цього часу

місто почали ділити на дві частини: стару — під замком, та нову — за рікою, сполучені між собою мостом. Місто — як Старе, так і Нове — було оточене валами і парканом, мало 3 брами: Зеленецьку, Галицьку і Львівську. Уродженець недалекого Гусятина, легендарний Северин Наливайко з великим загоном козаків у липні 1594 р. без бою вступив до Теробовлі та оволодів фортецею. Ці події детально описані в Теробовлянських гродських книгах, які зберігаються в архівах у Львові. 9 травня 1687 р. місто і замок були раптово захоплені й спалені татарами, після чого замок уже ніколи не відновився, а після 1699 р. взагалі втратив своє оборонне значення.

Сучасний герб
Теробовлі

Могутній сусід Києва: таємничий Білгород

Літопис «Повість минулих літ» засвідчує, що місто Білгород закладене князем Володимиром у 992 р.: «Володимир заклав город Білгород, і набрав у нього [людей] з інших городів, і багато людей звів у нього, бо любив він город сей». Примикав закладений Володимиром град до більш раннього Білгорода, який згадується в літописній статті 980 р. поряд з Вишгородом і Берестовим як заміська резиденція київського князя.

На сучасній карті біля Києва не знайдемо міста під назвою Білгород. Натомість є село Білогородка, розташоване на правому березі Ірпеня — високому, крутому, покраяному ярами. Такі місця завжди приваблювали наших далеких предків. Будинки древлянського міста давно зникли, а вали збереглися — величезні, високі й такі широкі, що по верху їх колись ішла дорога. Наймогутніший і найкрутіший вал дитинця розташований з південної сторони. Валами був оперезаний не тільки дитинець Білгорода, а й посад. Усередині посадських валів знайдені дерев'яні зруби, туго набиті цеглою сирцем. Вони запобігали осуванню валу, а також не давали ворогам пробити в ньому пролом. Археологічні розкопки засвідчують, що тут було вибудовано грандіозну систему укріплень, з ровами, терасами, у дві–три лінії оборони. А на валах ще стояли дерев'яні стіни, «заборол», заввишки чотири метри.

Значення цієї історичної пам'ятки дуже велике: по-перше, це *єдина древлянська фортеця X ст.*, що збереглася досі майже цілком, з валами. По-друге, це *єдина руська фортеця X ст.*, що в такому вигляді дійшла до наших днів. Фортець тієї епохи такого стану збереження немає більше жодної на всій території Київської Русі, від крайньої її півночі і до далекого півдня. По-третє, це *найбільша зі збережених руських фортець тієї епохи*. Показово, що розміри так званого «міста Володимира» в Києві, тобто побудованої Володимиром Великим київської фортеці, становили максимум 11 гектарів. А укріплення Білгорода охоплювали понад 110 гектарів.

Можливо, колись за земляними укріпленнями Білгорода жили фольклорні герої та історичні особи, реальні події породжували билини, князь Володимир Красне Сонечко збирав славних воїнів для боротьби з печенігами. Після ратних подвигів тут міг відпочивати билинний Добриня Микитич, він же — літописний Добриня.

*Залишки валів дитинця
у Білгороді. Сучасний
вигляд*

Варять кисіль у Білгороді.
Малюнок з літопису
XIII ст.

У «Повісті минулих літ» згадувалися дивовижні білгородські колодязі. До речі, рештки цих колодязів збереглися: фортеця мала на випадок облог надійне водопостачання. Можливо, саме вони породили чудову легенду про «білгородський кисіль», наведену в літопису.

Буцімто, одного разу печеніги з'явилися під стінами Білгорода, коли Володимир пішов у Новгород. Облога була тривала й виснажлива, запаси продовольства танули на очах. І тоді городяни за порадою одного зі старійшин вдалися до хитрощів. Зваривши із залишків борошна кисіль, вони вилили його в колодязі і, запросивши одного з печенігів, запропонували йому особисто переконатися в тому, що земля годує їх сама. Отож скільки не облягай Білгород, узяти його через брак їжі — справа безнадійна. Печеніг зачерпнув цебро з одного колодязя, зачерпнув з іншого — усюди був кисіль! І, вражені дивом-дивним, печеніги зняли облогу.

Отож *Кисіль* як почесне прізвисько мудрого рятувальника міста вшановане на кам'яній стелі в центрі сучасного села Білгородка, біля великого мосту через Ірпінь. Звичайно, не лише хитрощі білгородців змушували печенігів відетупати від стін міста, вирішальну роль відігравали міць руської зброї, мужність руських богатирів.

Дослідники досі висувають різноманітні цікаві гіпотези щодо славного града Білгорода та його засновника Володимира Великого. Деякі з них вирізняються історичною логікою і є доволі правдоподібними. Варто ознайомитися з ними.

Особливу увагу й любов князя до Білгорода пояснює одне з припущень щодо походження Володимира Великого: по матері Малуші він не просто «робичич» (син рабині), а онук князя Мала Древлянського, який 945 р. повстав проти київського князя Ігоря. Ця обставина, а також заснування в Білгороді одного з перших на Русі єпископств добре узгоджуються з тим, що Володимир зробив Білгород столицею древлянської землі і саме в ньому («въ Деревяхъ») посадив на княжіння свого сина Святослава, матір'ю

якого була Малфреда Чеська. Характерно, що, починаючи від князювання Володимира, у літописах зникли повідомлення про повстання древлян.

Так, Володимир недарма любив Білгород. Фортеця, розташована подібним чином, практично диктувала полянському Києву волю древлянської землі. Вона і була вибудована як оплот влади Володимира Древлянського в Києві. Фактично древлянський Білгород тримав Володимира Великого на троні в Києві. Населений численним вірним Володимирі людом, Білгород був стримуючим фактором проти інтриг зрадливого київського боярства. Він був розташований так близько від стольного града Русі, що перетворився на його двійника — за день можна було кілька разів з'їздити верхи туди й назад.

На початку XII ст. до Білгорода перейшла та роль, яку виконував Переяслав, а ще раніше — Новгород: великий князь нерідко садив у ньому на княжіння свого наступника, бо часи були неспокійні й володарі Києва вважали за доцільніше тримати спадкоємців поруч.

Найбільшого розквіту Білгород досягнув за Рюрика Ростиславича. 1181 р. він відступив Святославу Всеволодовичу Київ, «а собе взя всю Рускую землю». Своім стольним градом Рюрик обрав Білгород, розбудував у ньому свій двір. На авторитет і впливовість князя вказує повідомлення «Літопису руського» від 1189 р.: «Того ж року преставився єпископ білгородський Максим, і Рюрик замість нього поставив єпископом отця свого духовного Андріяна, ігумена монастиря святого Михайла». Тобто єпископа однієї з найвпливовіших у Русі єпархій поставив не митрополит, а руський князь. 1194 р. Святослав Всеволодович помер, і великим князем київським став Рюрик, а в Білгороді сів його син Ростислав.

З падінням Києва в 1240 р. зникли майже всі чинники, що спричинили появу та розквіт Білгорода, і цей город уже ніколи не підвівся з руїн.

Не випадкова й сама назва — Білгород. Логічно було б витлумачити її наявністю білого каменю чи крейдових пагорбів. Але в Білгородці їх немає. Будівлі Білгорода були дерев'яними. Річ у тім, що слово «білий» мало на Русі символічне значення — «вільний, чистий», що підкреслює статус стародавнього Білгорода як вільного міста.

*За матеріалами книжки А. Членова «Слідами Добрині»
і публікацій В. Грипаса*

Де стояв літописний Римів: гіпотези, дослідження...

Під залишками земляних валів порубіжних острогів, городків, градів, які зруйнували монгольські орди, поховано не одну таємницю. Серед них — літописне місто Римів, про яке крізь товщу віків дійшло до нас лише кілька згадок у старовинних рукописах.

Уперше писемні джерела згадують Римів між 1094 і 1097 рр., зазначаючи перемогу дружини Мономаха над половцями поблизу цього граду. Короткий запис у «Повчаннях...» Володимира Мономаха, крім назви поселення, не містить жодної інформації.

Трохи більше можна дізнатися про Римів з літописного повідомлення від 1185 р. Воїни хана Кончака (після перемоги над князем Ігорем) не зуміли взяти Переяслав та *«їдучи мимо, пішли приступом до міста Римова, а римовичі зачинилися в місті. І коли вони вилізли на заборолу, то тут, за Божим промислом, упали дві городниці з людьми просто до ворогів, і на інших городян найшов страх. І котрі ж городяни вийшли з міста і билися, ходячи по римівському болоту, то ті уникнули полону, а хто zostався в місті, то ті були взяті»*. За цими рядками впізнається аж ніяк не острог, а доволі великий град.

Не обійшов увагою трагедію римовичів, що *«у Римі кричачи під шаблями половецькими»* і автор «Слова о полку Ігоревім».

На жаль, ніяких прив'язок, за якими можна було б визначити розташування міста, жодне джерело не наводить. Безумовним є лише те, що Римів стояв на одному з імовірних шляхів відступу половців од Переяслава.

У Галицько-Волинському літописі є запис про хана Кончака, який «зніс Сулу». Цю згадку можна вважати непрямым свідченням розташування Римова на р. Сула. Частина дослідників ототожнює городище в с. Велика Буримка (Черкаська обл.) з Римовом — там є давньоруське городище й велике болото поблизу нього; та й традиційний шлях ординців на Русь пролягав саме там. Але малоімовірно, що Кончак вирішив іти на Русь через нижню або середню течію Сули — проскочити непоміченим тут було неможливо.

Серед об'єктів, які можуть бути причетними до літописного Римова, є Свиридівське городище (у верхній течії Сули), яке на 12 км північніше від м. Лохвиці Полтавської області. Археологи підтвердили існування на місці Свиридівського городища поселення X–XIII ст. завбільшки як Воїнь, Остер, Донець. Отже, з одного боку, маємо повідомлення про велике порубіжне місто Римів без певної «прописки», а з другого — невизначені залишки давньоруського міста, такою ж мірою значного і давнього, як і літописний Римів.

Поєднує між собою літописний та археологічний об'єкти й інша деталь: серед досліджених городищ на порубіжному Посуллі тільки Свиридівське було в другій половині XII ст. зруйноване й згодом відбудоване; а в джерелах серед порубіжних міст зазначене захоплення половцями лише Римова. Однак низка збігів в історіях літописного Римова та Свиридівського городища не є достатньою для однозначного їх ототожнення. Незаперечним є лише те, що за сивої давнини на одному з безіменних городищ Посулля було місто-фортеця Римів, яке боронило рубежі нашої держави від степових кочовиків.

Можливо, розгадка таємниці Римова чекає в майбутньому саме на вас.

За публікаціями В. Грипася

Давньоруський сажень та інші

Достеменно невідомо, що мав на увазі князь Гліб у 1068 р., коли встановив ширину Керченської протоки, що дорівнювала 14 000 сажнів (див. с. 69). Яка же це відстань? Скільки становить *сажень* у метричній системі мір? Здавалося б, ну що тут складного: слід провести нескладні арифметичні дії та отримати результат. Так і чинили деякі дослідники XIX ст. Вони взяли сучасну їм ширину протоки й отримали довжину сажня в 142 см. Цей результат виявився хибним.

254 У розрахунках мір довжини з точки зору історика не все так очевидно: необхід-

но зважати на різні історичні джерела, враховувати різноманітні чинники (хоча б те, що за дев'ять століть ширина протоки могла змінитися).

Ряд наукових праць стосовно цієї проблеми написав видатний історик, один з найкращих дослідників давньоруської старовини, академік Борис Рибаків, зокрема «Руські системи мір довжини XI–XV ст.», «Архітектурна математика давньоруських зодчих» тощо. Для визначення довжини тмутараканського сажня Б. Рибаків використав дані, отримані за 100 років до князя Гліба. Відомості про ширину Керченської протоки є у творі Константина Багрянородного «Про управління імперією». Візантійський імператор зазначає, що ширина протоки дорівнює 18 милям, або 2 119 900 см. Якщо за цими даними визначити довжину сажня ($2\,119\,900 : 14\,000 = 151,42$), то вона становить близько 152 см.

Пізніші джерела підтверджують ці розрахунки. Так, Ігнатій Смолянин, відвідавши Константинополь 1389 р., подає опис тамтешнього Софійського собору. Давньоруський мандрівник виміряв ширину вікна з простінком: ця відстань становила 2 сажні. У сучасних креслениках константинопольського Софійського собору ця відстань становить 300 см. Отже, сажні Смолянина і Рибаків приблизно однакові.

Історичні дослідження свідчать про наявність у Давній Русі т. зв. «народної метрології» — одиниць довжини, пов'язаних з розмірами тіла дорослого чоловіка, зріст якого становив близько 170 см, що було типовим для X–XII ст. У літописах, описах-звітах давньоруських мандрівників згадуються *лікоть*, *п'ядь*, *сажень*. Мабуть, на уроках математики ви вже чули про них.

Лікоть — це відстань від кінця витягнутого середнього пальця руки до ліктьового суглоба. *П'ядь* — відстань між витягнутими великим і вказівним пальцями руки. *Косовий сажень* — відстань між кінчиком середнього пальця витягнутої вгору і вбік правої руки та носком відставленої вбік лівої ноги. *Маховий сажень* — відстань між кінчиками середніх пальців розкинутих рук.

Співрозмірність усереднених (розміри тіл чоловіків різнилися) «народних» одиниць виміру ілюструє наведена нижче таблиця.

Різновиди сажнів	Сажень (см)	Доля сажнів (см)			
		1/2	1/4 (лікоть)	1/8 (п'ядь)	1/16
Простий, прямий	152,76	76,38	38,18	19	9,5
Мірний, маховий	176,4	88,2	44,1	22	11
Косовий	216	108	54	27	13,5

Богоматір Оранта — центральний образ Софійського собору

Центральний образ, який приковує увагу глядача, щойно він увійде до Софійського собору в Києві, — Марія-Оранта, Богоматір-заступниця. Ця велика мозаїчна картина виконана особливо майстерно. Сферична поверхня півкуполу вимагала незвичайного вирішення пропорцій постаті. Зображення на округлій угнутій стіні сприймається цілком по-іншому, ніж на рівній. Якби мозаїку Марії-Оранти можна було «розігнути», перевести на рівну площину, то постать важко було б назвати ідеально пропорційною. Але майстер, який

Фрагмент інтер'єру Софійського собору в м. Києві
з центральною апсидою та банею

працював над Орантою, знав, що зображення на угнутій площині здається меншим, ніж насправді, а на вигнутій назовні — більшим. І він, звичайно, урахував це.

Образ Оранти винесений на чільне місце в храмі. Річ у тім, що Марію-заступницю вважали захисницею Києва, або, як тоді казали, «непорушною стіною», крізь яку не перелетить жодна стріла, жодний спис. Образ Марії-Оранти створював, напевно, найуміліший майстер. Усе тло він виклав золотою смальтою. Тисячі полисків від кубиків збираються до центру, тому при освітленні постать огорнута м'яким, неясним золотистим сяйвом. Використав митець і ефект фокуса світла, відбитого від угнутого дзеркала (ось вам і свідчення про математичні й фізичні знання давніх майстрів!). Але оскільки поверхня не гладенька, а світло не пряме, то і «віддзеркалення» вийшло не різке. Це заспокійливе, тихе сяйво. У ньому Марія-Оранта із серйозним, навіть суворим обличчям здається справді непорушною, всесильною. А сині, блакитні, золотисті, бузкові й чорні барви її вбрання надають постаті урочистості, святковості. З першого погляду можна припустити, що художник полюбляв лінійно-графічну манеру живопису. Лінії в нього бездоганні — чіткі й виразні. І це стосується не лише контурів, що відзначаються пружністю й рівновагою. Такі ж гарні й тонші внутрішні лінії, що окреслюють складки тканини. Вони викладені правильними рядочками, дужками, згинами.

Обличчя Марії-Оранти здаля здається рожевуватим. Та як майстерно за допомогою тонових переходів досягнута ця рожевуватість! Самих рожевих кубиків смальти не так уже й багато: на щоках, вустах, на підборідді. Але тоненька червона смужка, що обводить уста, ніс, повіки й підборіддя, відтінює сусідні оливковий, білий, сірий, жовтий тони. Обличчя оживає, його виразність посилюється і проникливим поглядом очей.

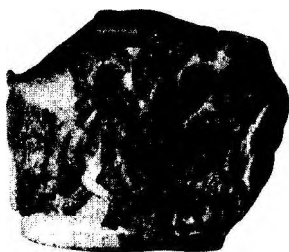
Слід зазначити, що й на інших мозаїках майстрам добре вдався рух постатей апостолів — і не просто рух, а рух благоговійний, сповнений вдячності й любові. В інших образах — святителів, мучеників, ангелів — передано різні людські почуття також через рух, жест, а найчастіше — через промовистий вираз обличчя, через погляд широко розплющених очей. Погляди святих то сумні, то благальні, сповнені суворою величчю чи ніжної любові. Але в усіх випадках вони палкі, живі. Усе це свідчить, що художники глибоко знали внутрішній світ людини.

Не втративши за майже десять століть жодного відтинку від своєї первісної соковитості, від багатства своїх барв (смальта ж бо має чудову властивість вічно зберігати колір), мозаїки Софії Київської були і є прикладом надихаючої сили мистецтва.

За книгою Д. Степовика «Скарби України»

Східні мотиви в давньоруському мистецтві: чернігівські капітелі

Наприкінці XI ст. чернігівський престол посів онук Ярослава Мудрого — Давид. Місто було пограбоване і спалене половцями. Довкола згарища, чорна пустеля... Отаким дістався Чернігів Давидові. Але князь не впав у відчай; він цінував прекрасне, і уява вже малювала йому «град великий» на берегах Десни.

*Різьблені капітелі
з Борисоглібського собору
в Чернігові. XII ст.*

Почав князь із храму, названого Борисоглібським — у пам'ять загиблих його дядьків Бориса і Гліба. Це була велична споруда, оздоблена фресками, керамічними плитками, мозаїкою, різьбленням на камені. А знайдені під час реставраційних робіт капітелі (верхні частини колон, на які спирається балка) стали справжнім відкриттям.

Ось два хижі звірі, що сидять спинами один до одного. Голови різко повернуті назад, наче от-от почнуть гризтися, пащі широко розкриті, очі вирачені, вуха підняті вгору. Проте лють їхня безсила, вони не можуть учепитися один в одного, бо міцно зв'язані джгутом, на шиях — зашморг, хвости сплетені. Плетений джгут, вирізьблений у вигляді двох великих петель, закінчується стилізованими собачими голівками. Собаки наче силкуються перегризти джгут і виплутатися... А ось на наріжному камені цікаве зображення: на довшому боці — чудовисько з головою пса, крилами птаха і тілом змії; на коротшому — птах з гострим дзьобом, повернутим до пальмової гілки.

Учені прагнули розшифрувати зміст рельєфів. У птахів вбачали то сокола, то орла, які нібито символізують високий політ людської думки. Насправді птах більше скидався на грифа, що був символом страху й огиди. Хижаків, обплутаних джгутами, трактували як барсів. Чому ж цими незвичайними образами прикрасили капітелі храму та ще й розмістили їх на найчільніших місцях? Упадало в око і те, що зображення звірів, які заплуталися в густих петлях стрічок, є й на мініатюрних малюнках (заставках або кінцівках) у рукописних книжках Київської Русі та середньовічної України. Ці ж мотиви трапляються на прикрасах, наприклад, на срібній оправі турячого рога з чернігівського кургану X ст. «Чорна могила», розкопаного в 1872–1873 рр., на срібній чаші з позолотою XII ст., знайденій у Чернігові 1957 р. (див. с. 121). Образи таких сюжетів були тоді не простими прикрасами, а символізували певні моменти життя суспільства.

Ці мотиви прийшли до нас зі Сходу, зокрема з Ірану. Річ у тім, що до другої половини XII століття чернігівському князівству належала Тмутаракань, звідки пролягали прямі шляхи до країн Кавказу і Закавказзя. Крім того, до Чернігова навідувалися не тільки як нападники, а і як гості половецькі хани зі своїми почтами. Половці ж належали до племен-кочівників тюркського кореня. У їхніх прикрасах були поширені мотиви звіриного стилю. Зіставлення елементів звіриного стилю в мистецтві Київської Русі з аналогічними елементами в мистецтві Ірану й сусідніх країн указує на східне джерело їх походження.

Наприкінці X — в XI ст. зображення фантастичних істот вважають поганськими, і на певний час вони зникають із творів мистецтва. Але у XII ст. інтерес до них відновлюється. Казковий світ стародавньої міфології і вабив майстрів, ремісників та ювелірів. Він владно вторгається в мистецтво, його вміло пристосовують до нової християнської ідеології.

Дослідження істориків-демографів іноді спростовують твердження, які тривалий час не викликали сумнівів. Так, демографічні показники не підтвердили популярну тезу про короткий вік середньовічної людини. Із 497 осіб перших 12 поколінь *Рюриковичів* 30 осіб прожили понад 60 років, ще 20 князів — 55–60 років. А 66 чоловіків загинули, до них не належать ті князі, відомості про загибель яких непевні (*Вишеслав* і *Позвізд Володимировичі*, син *Андрія Боголюбського Юрій* та ін.) або померлі від імовірного отруєння (*Юрій Довгорукий* у 1157 р., *Іван Ростиславович Бирладник* у 1162 р. та ін.).

Кількість дітей у князівських родинах становила в середньому від однієї до п'яти. Тільки 27 князівських родин з числа перших 12 поколінь *Рюриковичів* мали шість і більше дітей. *Володимир Великий* мав 16 дітей. По 14 дітей мали *Мстислав Володимирович* та *Юрій Володимирович Довгорукий*, 12 дітей було у володимиро-суздальського князя *Всеволода Юрійовича*, за що його прозвали «*Велике Гніздо*»; по 11 — у *Володимира Мономаха* та *Данила Галицького* (в останнього, може, і більше), 10 дітей було в *Ярослава Мудрого*, по 8 — у п'яти княжих родинах, по 7 — також у п'яти.

При народженні князі отримували два імені: княже (спочатку традиційно язичницьке) та християнське (пов'язане зі святим-покровителем). Ця традиція збереглася і в післямонгольський час, коли традиційно язичницькі імена типу *Святослава*, *Мстислава*, *Ростислава* поступилися місцем християнським на зразок *Івана*, *Василя*, *Михайла*. Через цю традицію дослідники нерідко потрапляють у скрутне становище, коли одна й та ж особа в різних джерелах виступає під різними іменами. Серед князівських родин мала місце традиція називати онуків іменами дідів та бабусь, через що для певних гілок і родин характерні певні імена. Так, з 58 відомих *Полоцьких Ізяславичів* було шість *Всеволодів*, по чотири *Васильки* та *Гліби*, по три *Рогволоди*, *Володарі*, *Всеволоди* та *Володимири*, двоє князів носили рідкісні імена *Вячко*, а один — не менш рідкісне *Микула*.

Перша Галицька династія (24 відомих імені) найчастіше давала імена *Володимирка* (*Володимира*) і *Ростислава* (по чотири рази), а також рідкісні імена *Рюрика*, *Володаря*, *Василька* та *Івана*. Турово-пінські *Ізяславичі* (60 імен) найчастіше мали імена *Юрія* (вісім), *Ярослава* (п'ять) та *Івана* (чотири). Чернігівські *Святославичі* (71 ім'я) були прихильними до імен *Святослав* (шість), *Гліб* (п'ять), *Роман* (п'ять), *Юрій* (п'ять) і *Ярослав* (чотири).

Чернігівські *Ольговичі* (115 імен) надавали перевагу *Святославу* (вісім), *Олегу* (сім), *Михайлові* (шість), *Всеволодові* (п'ять) та *Іванові* (п'ять). Володимирські *Мономаховичі* з 57 імен найчастіше називали дітей *Всеволод* (чотири), *Мстислав* (три), *Василько* (три), *Данило* (два та два в їхньому відгалуженні *Острозьких*), *Лев* (два) і навіть таке рідке ім'я, як *Шварн*. З християнської Візантії прийшли на Русь грецькі імена, популярні у візантійських імператорських династіях: *Саломея*, *Іраклій*, *Лев*, *Софія* і *Данило*.

За книгою Л. Войтовича «Княжа доба на Русі: портрети еліти»

Стрілки з правильними відповідями ведуть від старту до фінішу. Їм відповідають ключові букви. З літер, що позначають

ВИКЛИК ІНІЦІАЛІЗАЦІЇ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Готуючись до контрольної роботи (тематичного оцінювання), усвідомте, чи можете ви виконати все, що зазначене на с. 14.

Чиїми пращурами були поляни, древліяни, сіверяни, тиверці, уличі, волиняни, дуліби, бужани, білі хорвати?

Яка послідовність правління київських володарів правильна?

Кий, Аскольд і Дір, Олег, Ігор, Ольга, Святослав

Хто був основоположником християнства?

Росіяни

Кий, Аскольд і Дір, Ігор, Ольга, Олег, Святослав

Іоанн Хреститель

Яка група слов'янських племен розселилася на теренах сучасної України?

Як слов'яни в IX–X ст. називали свою державу?

Про кого йдеться в літописі: «Жили мирно, володіли родами своїми, вирішили збудувати місто і назвати його на честь старшого брата»?

Скільки дітей було в князівській родині Ігоря й Ольги?

Південна

Київська Русь

Поляни

Троє

Єдиновладний правитель держави в Київській Русі, влада якого була спадковою, — це...

Яке місто князь Олег назвав «матір'ю городів руським» і в якій книзі це зафіксоване?

Київ, «Повість минулих літ»

Як називається збирання князем із дружинниками данини з підлеглого населення?

У Константинополі

У якому місті княгиня Ольга прийняла християнство?

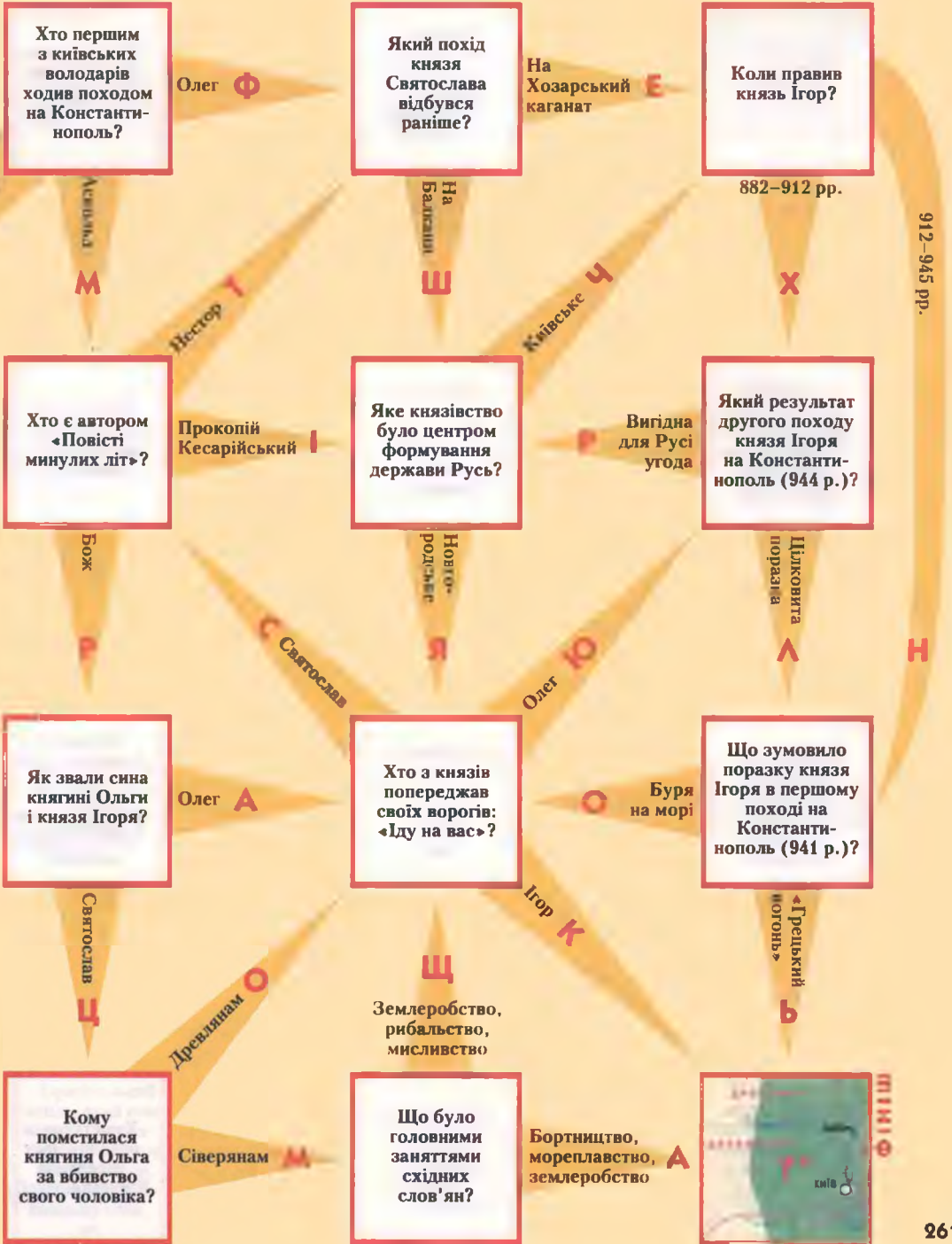
Боярин

Чернігів, Білий

Пол

У Херсонесі

правильні відповіді, складіть слово, зашифроване у фінальному прямокутнику, дайте йому визначення.

Стрілки з правильними відповідями ведуть від старту до фінішу. Їм відповідають ключові букви. З літер, що позначають

КИЇВСКА РУСЬ наприкінці X ст. — у першій половині XI ст.

Готуючись
до контрольної роботи
(тематичного оцінювання),
усвідомте, чи можете ви
виконати все,
що зазначене
на с. 54.

За часів
правління яких
князів Київська
Русь досягла
найвищої
могутності?

Князь Ігор
і княгиня
Ольга

Застосування
якої кари
обмежила
«Руська
права»?

Кровою
помсти

Звідки цитата:
«Якщо хто сяде
на чужого коня,
не запитавши,
то сплачує
3 гривни»?

Штрафів

«Руська
права»

Хто і коли
запровадив
на Русі
християнство
як державну
релігію?

Аскольд
і Дір,
881–882 рр.

Як назвав
князь
Володимир
першу
муровану
церкву?

Спаса
на
Берестові

Політична
система,
що склалася
в Київській
Русі —
це...

республіка

Чиї функції
перебрала
на себе
боярська
рада?

Віча

Скільки синів
було в князя
Володимира
Великого?

Назва зводу
писаного
давньоруського
права — це...

«Руська
права»

Яке місто
Київської Русі
було
перехрестям
найважливіших
торговельних
шляхів?

Селяни

Хто становив
основну масу
населення
Київської Русі?

Олег,
911–912 рр.

Святослав,
964–965 рр.

Десятинна

кочарія

Ради старійшин

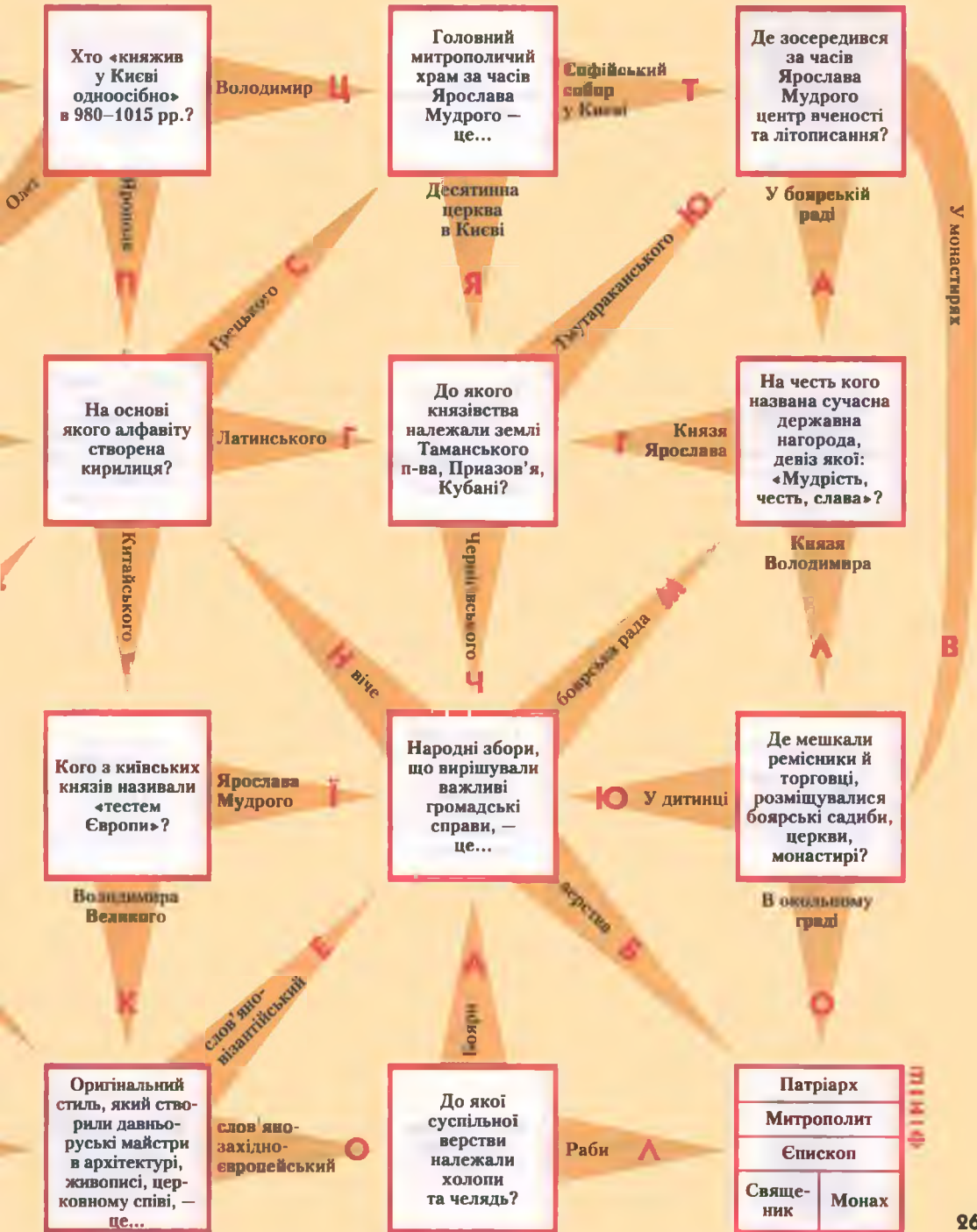
П'ять

«Повість

Ізяслав

Рейсники

правильні відповіді, складіть слово, зашифроване у фінальному прямокутнику, дайте йому визначення.

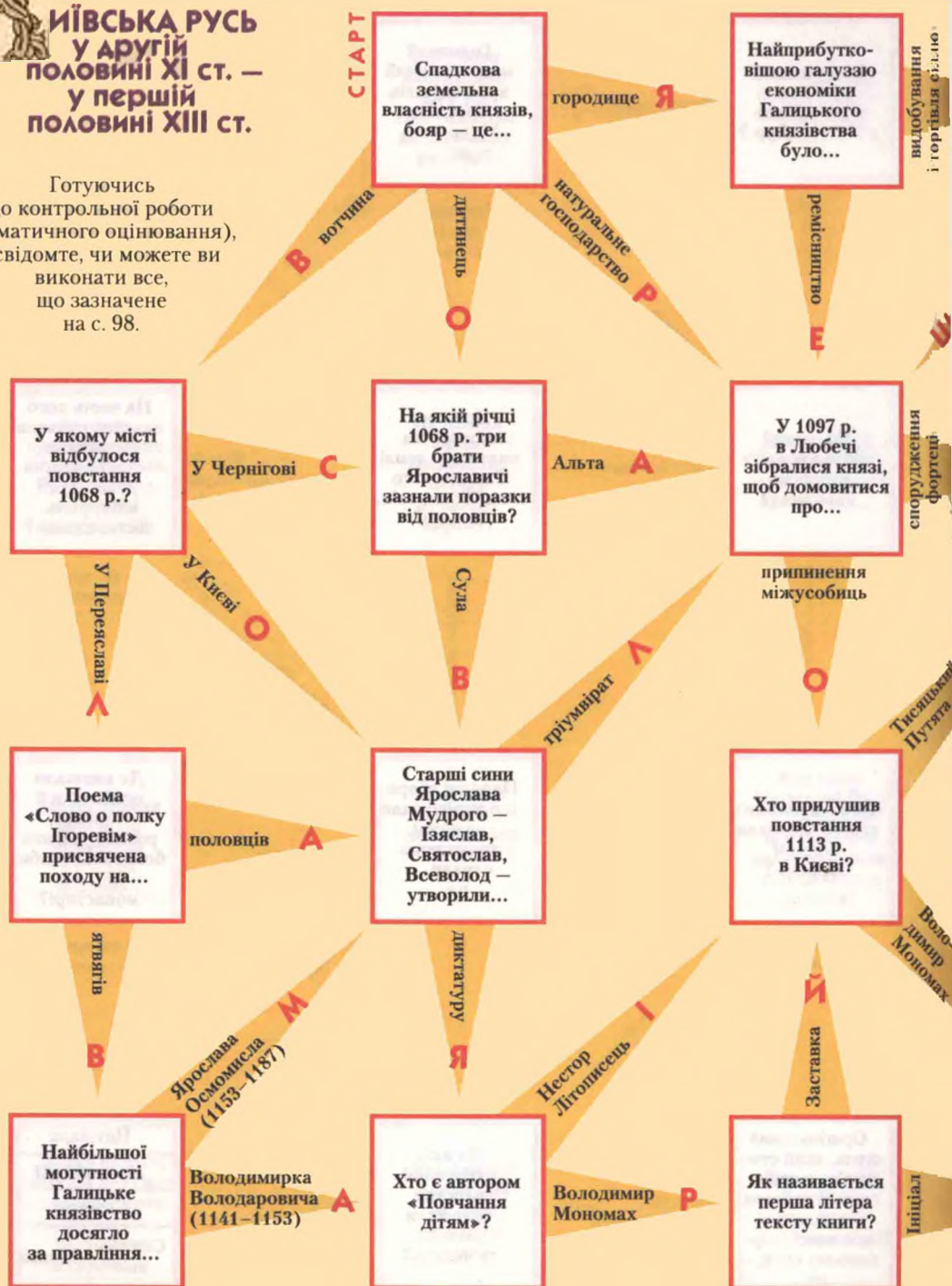

Стрілки з правильними відповідями ведуть від старту до фінішу. Їм відповідають ключові букви. З літер, що позначають

КІЇВСЬКА РУСЬ у другій половині XI ст. — у першій половині XIII ст.

Готуючись до контрольної роботи (тематичного оцінювання), усвідомте, чи можете ви виконати все, що зазначене на с. 98.

правильні відповіді, складіть слово, зашифроване у фінальному прямокутнику, дайте йому визначення.

З ким постійно доводилося боротися галицьким князем?

Зі своїми боярами

Яка подія відбулася 1169 р. в Києві та Вишгороді?

Пограбування і спустошення міст Андрієм Боголюбським

З чим ім'ям пов'язана перша літописна згадка назви «Україна»?

Володимира Мономаха 1125 р.

З європейськими володарями

Напад на міста половців

Протягом XII ст. в Київській Русі утворилися самостійні (удільні) князівства; усього їх нараховувалося...

від 30 до 40

Вірцем поетичної творчості в Київській Русі був...

А медицина

Імена ченця Агапіта і внучки Володимира Мономаха Євпраксії пов'язані з розвитком у Київській Русі...

Математики

Мономах

від 5 до 7

1125 р. після смерті Володимира Мономаха

1132 р. після смерті Мстислава Володимировича

Київський і Галицько-Волинський літописи за змістом є продовженням...

«Повісті минулих літ»

Коли на Русі розпочалася доба феодальної роздробленості?

Ж На Дніпрі

На якій річці були розташовані найбільші міста Чернігівської землі?

На Десні

«Остромирівого Євангелія»

1097 р. після загибелі Ростиславича

В

Половці

Які кочові племена зазнали нищівної поразки від Володимира Мономаха?

Печеніги

Відомим іконописцем Київської Русі був...

Алімпій

Володимира Глібовича Переяславського 1187 р.

Стрілки з правильними відповідями ведуть від старту до фінішу. Їм відповідають ключові букви. З літер, що позначають

**АЛИЦЬКО-
ВОЛИНЬСЬКА
ДЕРЖАВА**

Готуючись до контрольної роботи (тематичного оцінювання), усвідомте, чи можете ви виконати все, що зазначене на с. 144.

**Галицьке
і Волинське
князівства
об'єднав
у 1199 р.
князь...**

**Лев
Данилович**

Данило Романович

**За часів
правління
якого князя
почала
формуватися
шляхта
в Україні?**

Хто намагався обмежити владу галицько-волинських князів, втручаючись у їхню внутрішню й зовнішню політику?

Князі інших земель

Яке місто після Галича стало столицею Галицько-Волинського князівства?

Холм

**Як звали
Чингісхана
до того, як його
в 1206 р. обрали
великим ханом?**

Духовенство

^

Особливістю культури Галицько-Волинського князівства було поєднання стилів...

**західноєвро-
пейського і
візантійського**

**3 ким пішли
на зговір галицькі
бояри, щоб
не допустити до
князівства синів
Романа Мсти-
славича — Дани-
ла й Василька?**

Данилів

M

зуборядом

Темучин

C

Слов'яно-візантійського і західноєвропейського

Ім'я Чингісхан
з монгольської
перекладається
як...

«справед-
ливый хан»

Хто з князів вважався залежним від Литви, але правив на Волині самостійно; та був прихильником проруської політики?

3. Discussion

✶

Любарь

Гсдимін

Польська королева Ядвіґа

**Хто остаточно
загарбав
Галичину,
залишивши
князеві
Любарту лише
Волинь?**

Данієл

Эльви Чуман

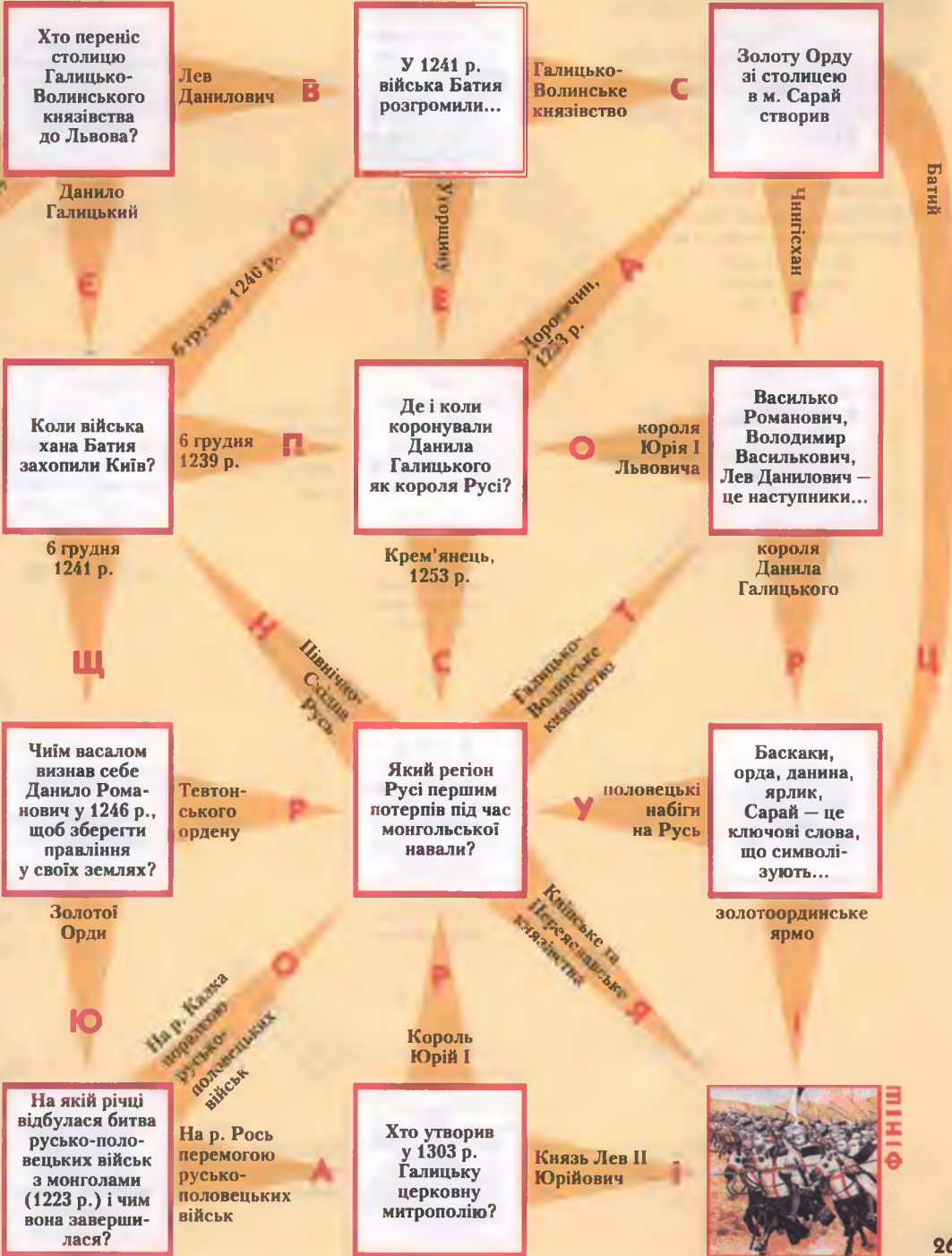
Ринок
рівно
еконо
мік

11/12/2012

Король Плоскоду

правильні відповіді, складіть слово, зашифроване у фінальному прямокутнику, дайте йому визначення.

Батий

Стрілки з правильними відповідями ведуть від старту до фінішу. Їм відповідають ключові букви. З літер, що позначають

КРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у складі ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО та інших держав (друга половина XIV ст. – XV ст.)

Готуючись
до контрольної роботи
(тематичного оцінювання),
усвідомте, чи можете ви
виконати все,
що зазначене
на с. 180.

У 1500–1523 рр.
Чернігово-
Сіверщина була
захоплена...

Польським
королівством

Землі,
що належать
особисто
королю — це...

Ім'я якого
подільського
князя пов'язане
з посиленням
слов'янських
впливів
на Закарпаття?

Молдовським
князівством

домен

Юрія
Коріятовича

Феодали якої
країни захопили
Волинь (1340),
Київщину, Черні-
гово-Сіверщину
(1355), Східне
Поділля і Переяс-
лавщину (1362)?

Угорського
королівства

Між якими
військами
відбулася
Грюнвальдська
битва 1410 р.?

Польсько-
русько-
литовськими
та Тевтонсько-
го ордена

У 1387 р.
Галичина і
Західна Волинь,
а в 1434 р. —
і Західне
Поділля були
захоплені...

Угорським
королівством

Що
означувало
рішення
шляхетського
сейму Галицької
землі в 1435 р.?

Московської
держави

Польського
королівства

Польсько-
русько-
литовськими
та кримського
хана

Польським
королівством

Початок
закріпачення
селянства

Уведення
магдебурзького
права

Яка з поданих
послідовностей
правління
князів.
правильна?

Вітовт,
Свидригайло,
Ольгерд

В XI–XIII ст.
Закарпаття було
під владою...

Угорського
королівства

У середині
XIV ст.
Буковина була
приєднана до...

Буковина

Після втрати
автономії
Шипинська
земля отримала
назву...

Ольгерд, Вітовт,
Свидригайло

Великого князівства
Литовського

Кримське
ханство

Молдовське
князівство

Чернівецька

правильні відповіді, складіть слово, зашифроване у фінальному прямокутнику, дайте йому визначення.

Селянин, що сплачував данину (грошову або натуральну) за користування орними землями та угіддями, — це...

слуга

Ж

«Литовсько-Руська держава» і «Велике князівство Литовське, Руське та Жематійське» — це дві назви однієї держави?

Ні

Так

Й

Українська шляхта складалася з...

духівництва, дрібної та середньої шляхти

К

Правителями Московської держави, які вважали себе правонаступниками Київської Русі та збирачами її земель були...

Іван III і Юрій Довгорукий

Л

Як у православній церкві називається спеціальна стіна з іконами?

Віталь

Ю

Гіреїв — нащадків Чингісхана

Під чий керівництвом Кримське ханство відокремилось від Золотої Орди?

Мегмеда II Фатига

Василь III і Андрій Боголюбський

С

Часткове звільнення міста від влади короля, феодала, забезпечення місцевого самоврядування надавалося...

магдебурзьким правом

М

Які сторони 14 серпня 1385 р. уклали Кревську унію?

Віталь

Є

Польський король Казимир IV Ягайлович

Хто в 1482 р. напав на Київ, пограбував і підпалив його?

Кримський хан Менглі-Гірей

Особисто вільні селяни, які могли піти від господаря, виплативши йому відступне натурою чи грошми, — це...

«непохожі селяни»

Ш

Після смерті якого князя в 1471 р. було ліквідоване Київське князівство й остаточно втрачена автономія українських земель?

Олелька Володимировича

Семена Олельковича

Я

ШІНІФ

магнатів, дрібної та середньої шляхти

Чи замислюєтеся ви, шановні семикласники, коли берете до рук свій підручник, скільки людей створювало його? А втім, цю інформацію дуже легко отримати: достатньо знайти останню сторінку, на якій наведено назви професій, прізвища всіх осіб, хто працював над книжкою. Це автори текстів, редактори, коректори, художники, верстальники, дизайнери. Саме вони доклали чимало зусиль, щоб підручник був цікавим, науково обґрунтованим, грамотним, легко читався, щоб кожний елемент не був випадковим, «працював» на поглиблення вашої ерудиції.

Гортаючи сторінки підручника з історії, ви не могли не зауважити чималу кількість ілюстративного матеріалу, до якого входять репродукції картин, фотографії археологічних експонатів і різноманітних реконструкцій, мініатюри давньоруських літописів, західноєвропейських хронік, фотографії ікон, скульптур, пам'ятників, церков і соборів, фресок, мозаїк, інших елементів оздоблення архітектурних пам'яток. Крім того, у нашому підручнику є чимала кількість карт, схем, графіків, таблиць, діаграм.

Увесь ілюстративний матеріал створювали професійні художники, фотографи, скульптори, архітектори, реставратори. Не можна не проиніти вдячністю до цих людей — відомих і тих, чиї імена не збереглися: вони закарбовують у часі події, славні імена, видатні пам'ятки культури. Вони бережуть Історію...

Вчитайтесь в подані нижче прізвища, перегорніть ще раз сторінки підручника, вдивіться в малюнки, фотографії, які створили митці.

Картини художників — Андрусів П. (с. 32, 104), Білібін І. (с. 74), Боціареллі М. (с. 187), Васнецов А. (с. 47–48), Васнецов В. (с. 65, 125), Іванов С. (с. 160, 199), Іжакевич І. (с. 109), Лебедев К. (с. 33), Литвинов О. (с. 49, 51), Логвін Ю. (с. 110), Масик В., Масик О. (с. 118), Матейко Я. (с. 69, 170, 187, 189), Позняк С. (с. 153), Реріх М. (с. 22, 50, 101, 124, 135), Сажин М. (с. 73), Фіголь М. (с. 149), Якутович Г. (с. 19, 34, 37, 41, 64, 138).

Репродукції творів скульпторів — Антокольський М. (с. 5, 137), Бородай В. (с. 5, 26), Бриж Т. (с. 220), Кавалерідзе І. (с. 39, 71), Клодт П., Демут-Малиновський В. (с. 63), Куш А. (с. 14, 30, 32, 111), Моложанін Л. (с. 66), Пилев О. (с. 150), Чепелик В. (с. 71).

Мініатюри з давньоруських літописів і релігійних книг (імена художників невідомі): сторінки: 27, 33, 35, 38, 39, 43–46, 50, 61, 63, 104, 105, 111, 116, 126, 136, 137, 147, 198, 212, 226.

Роботи невідомих китайських (с. 152, 156) та європейських (с. 45, 159, 209, 219) митців.

Фотографії археологічних знахідок (с. 42, 45, 49, 61, 65, 69, 73, 81–83, 85, 88, 111, 113, 121–124, 130, 134, 141, 154, 160, 168, 170, 175, 211).

Зображення давньоруських ікон (с. 118, 141, 175–177, 182, 207, 210, 225).

Сучасні фотографії фресок і мозаїк (с. 72, 75–76, 92, 94, 100, 108), *пам'яток* — Голованов С. (с. 9), Клименко С. (с. 63, 71), Романишин Н. (с. 13, 132, 140, 162, 223–224).

Зображення реконструйованих пам'яток — Асєєв Ю., Волков В., Кресальний М. (с. 90, 94, 121), Висоцький С. (с. 40), Герасимов М. (с. 68, 119, 127), Мазюкевич Д. (с. 58, 70), Рibaков Б. (с. 51, 61, 106), Толочко П. (с. 79), Федорова Т. (с. 203) і *колективні роботи* (с. 11, 51–52, 61, 84–85, 87, 90, 120, 133, 171, 212).

Література

1. *Асєєв Ю. С.* Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К. : Мистецтво, 1980.
2. *Баран В., Грицак П., Зайцев Ю.* Історія України. — Львів, 1996.
3. *Баран В., Гуржій О., Мельник Л.* Історія України. Курс лекцій у двох книгах. Кн. I. — К., 1991.
4. *Войтович Леонтій.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006.
5. *Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України. — К., 2006.
6. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1990.
7. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VI. — К., 1995.
8. *Гуржій О., Ісаєвич Я., Смолій В.* Історія України: Нове бачення. У двох томах. Т. I. — К., 1995.
9. Давня історія України у 3 томах / *За ред. П. П. Толочка.* — Т. 3. Слов'яноруська доба. — К.: ІА НАНУ, 2000.
10. *Дзюба О., Довбищенко М., Ісаєвич Я., Русина О.* Історія України в особах. Литовсько-польська доба. — К., 1997.
11. Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2005.
12. Етнічна історія давньої України. — Колективна монографія. — К., 2000.
13. *Козлов Григорій.* Темучин — каратель неразумных // Вокруг света. — № 6. — 2006.
14. *Котляр М. Ф.* Історія України в особах. Давньоруська держава. — К., 1996.
15. *Котляр М., Кульчицький С.* Довідник з історії України. — К., 1996.
16. *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів, 1990.
17. *Кучерук О.* Ілюстрована енциклопедія історії України у трьох томах. Том I. — К.: Спалах, 2004.
18. *Литвин В. М., Смолій В. А., Шпаковатий М. І.* Ілюстрована історія України. — К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2001.
19. *Літопис Руський / Переклад з давньорус. Л. Махновця.* — К.: Дніпро, 1989.
20. *Петрухин В.* Славяне. Иллюстрированная мировая история. — М., 1997.
21. *Рідний край.* Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. № 2 (11), 2004.
22. *Сав'юк П., Мудрий М.* Довідник з історії України. — Стрий: Щедрик, 2001.
23. *Сергійчук Т.* Україна княжої імена. Оповіді. — Рукопис.
24. *Степовик Д.* Історія української ікони. — К.: Либідь, 1996.
25. *Степовик Д.* Скарби України: Наук.-худож. кн. — К.: Веселка, 1991.
26. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991.
27. *Толочко П.* Київська Русь. — К., 1996.
28. *Троневиц П.* Луцький замок. — Луцьк: ДІКСОН, 2003.
29. *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. — К.: Мистецтво, 1997.
30. *Храми України. / Вступ. ст., комент. та упоряд. Л. Прибєги.* — К.: Мистецтво, 2000.
31. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7–11 класів середньої школи / *Упор. Гусєв В., Сургай Г.* — К., 1996.
32. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовіччя та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2005.

Навчальне видання

СВІДЕРСЬКИЙ Юрій Юрійович
ЛАДИЧЕНКО Тетяна В'ячеславівна
РОМАНИШИН Наталія Юріївна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Головний редактор *М. Г. Жук*
Завідуючий редакцією *Г. В. Бітківська*

Редактор *М. Г. Жук*
Коректор *І. Г. Виртосу*

Художній редактор *В. С. Мітченко*

Художнє оформлення *О. Г. Здор*

Макет, верстка, препрес *О. Г. Здор, В. М. Кушніренка*

Ілюстрації до шмуцтитулів *В. С. Мітченка*

Ілюстровані мапи *В. М. Кушніренка, С. В. Позняка* (с. 59)

В оформленні обкладинки
використано малюнок *Г. В. Якутовича*

Підписано до друку 15.06.2007. Формат 70х100/16.

Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург. Друк офс.

Ум. друк арк. 21,93. Обл.-вид. арк. 28,4.

Ум. фарбовідб. 97,4.

Тираж 277 500 прим.

Зам. №7166.

ТОВ «Видавництво «Грамота»,

Кловський узвіз, 8, Київ, 01021.

Тел./факс (044) 253-92-64, 253-90-17.

Електронна адреса: gramota@ukrpost.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Видруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»

ТОВ «Видавництво Фоліо»,

вул. Донець-Захаржевського, 6/8, м. Харків-57, 61057